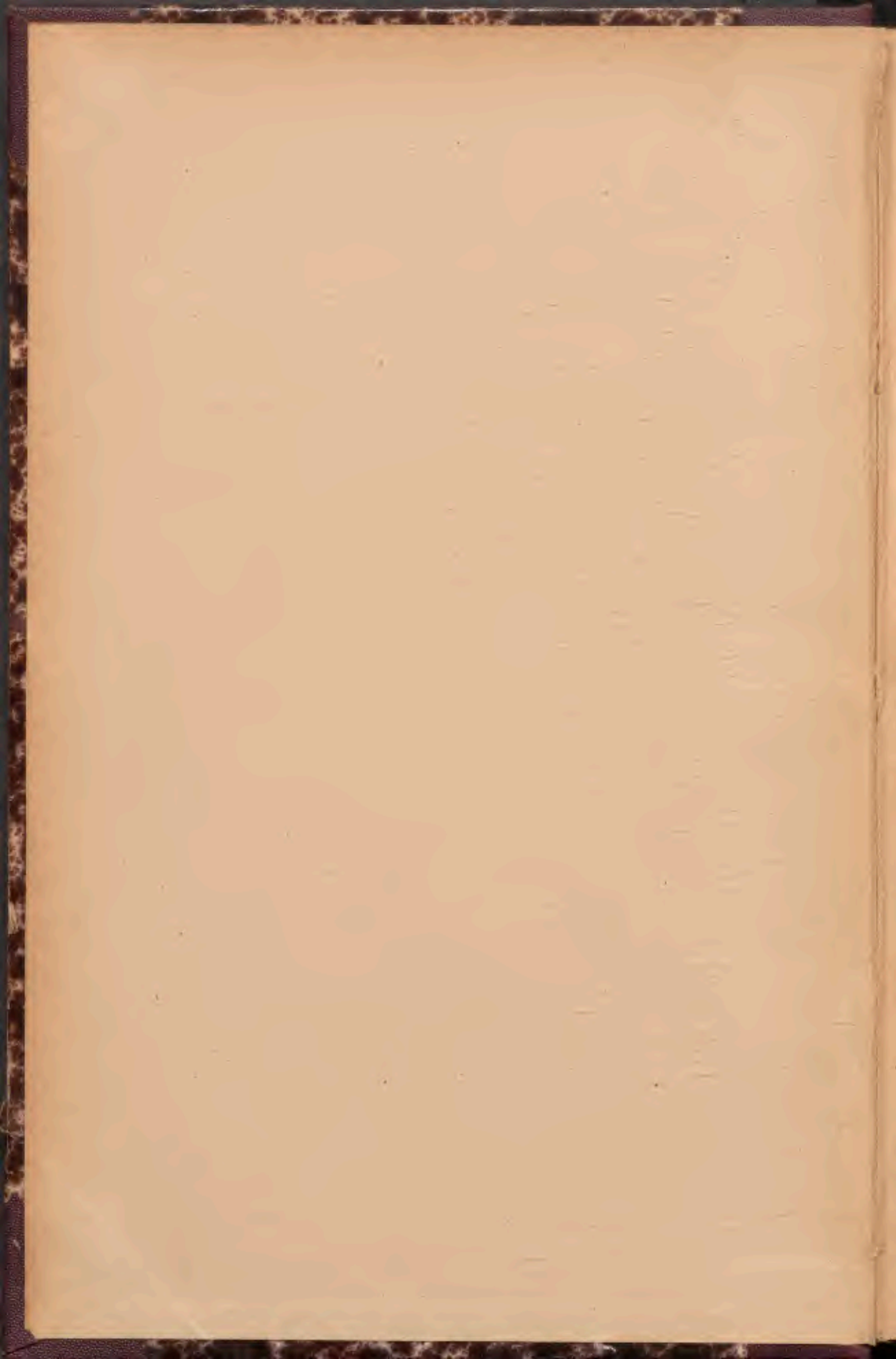
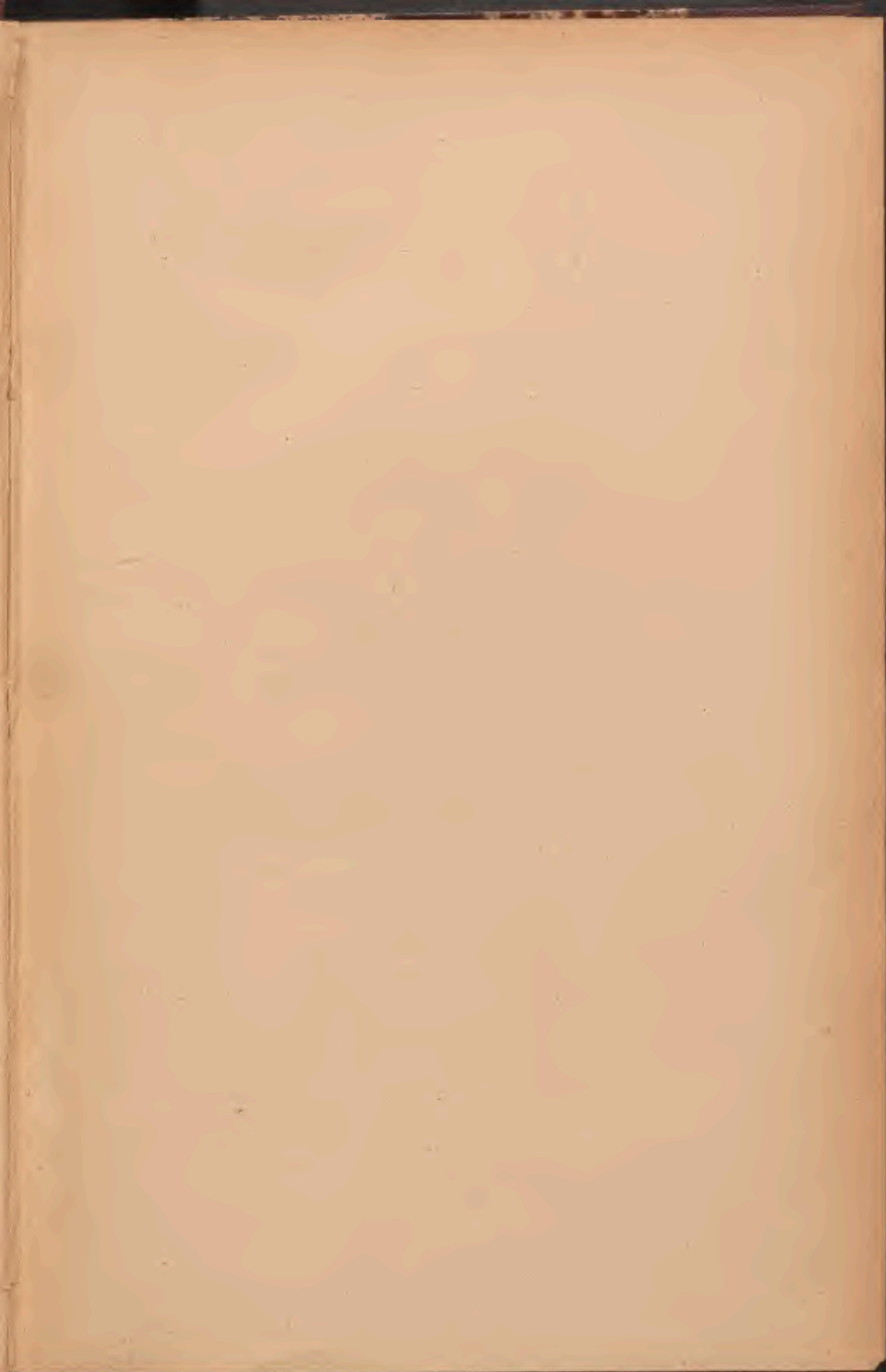
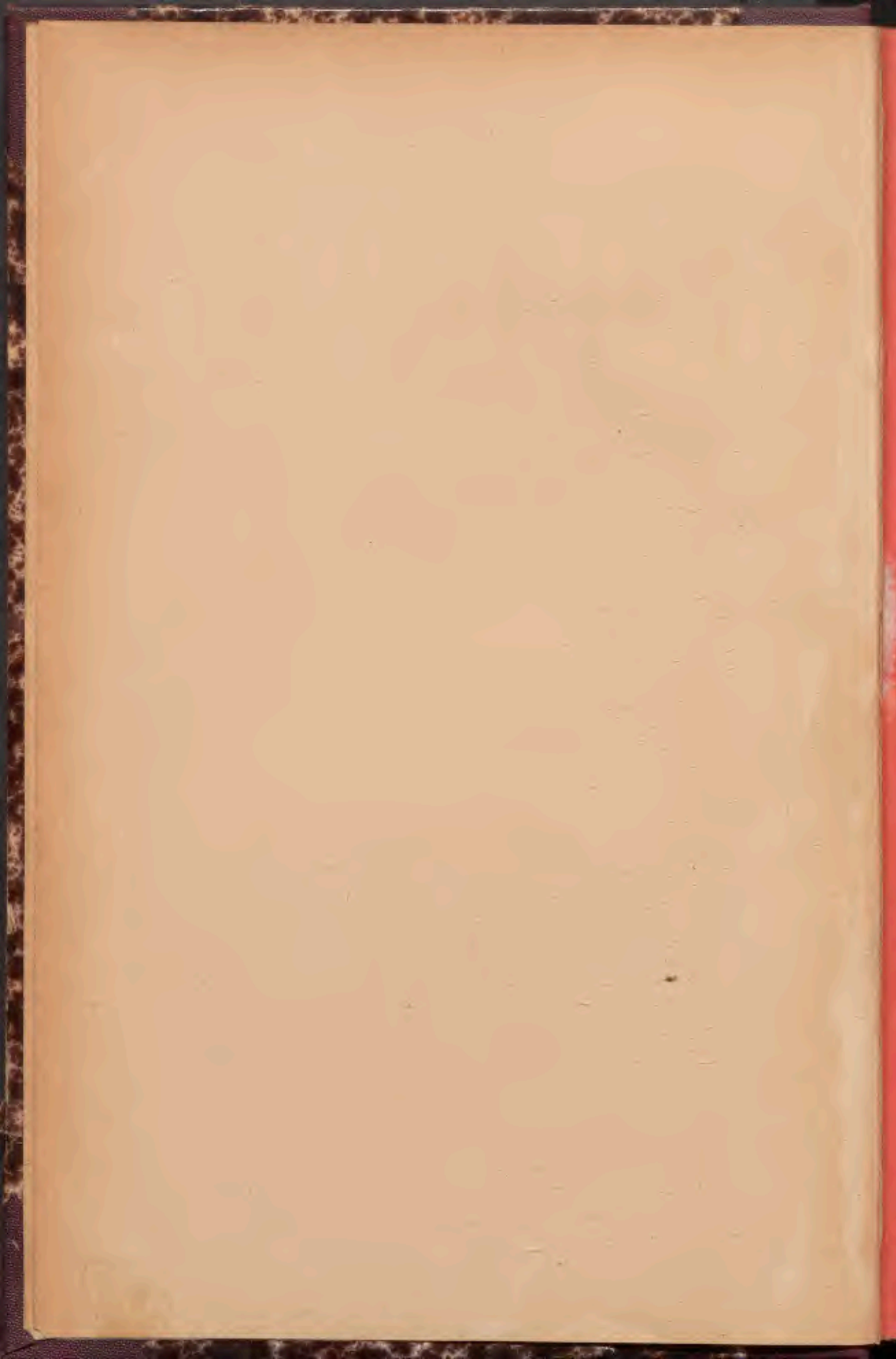

858

L. III. 5

ՆՈՐ ԲԶԱՆ

III ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№. 9

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի:

Պուշկինեան փողոց № 12.

1903

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 9

	Երեւ.
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, (վերջ) վեպ Ա. Ահարոնեանի . . .	5
2. Ա. Խ. ՀԱՆԳԻՄՍ ՏՈՒՎԷՔ, (Նիկիտինից) թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի	22
3. ՎԱՆ-ՏՈՍՊ, (վերջ) Կարսեցիի	24
4. ՆԿԱՐԻՉ ԹԱՇՃԵԱՆ, զբամա 4 դործութեամբ, Լիւոն Մանուէլեանի	43
5. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրքաթ-Հարունի	100
6. ԳԻՄՆԱԶԻՍՏԻ ՕՐԱՏԵՏՐԻՅ, Պանդուխտի	113
7. ՌՉ, ԼԱՂԻ Է ԿՈՐՉԻԼ... ՊԼԵՇԷԵԻԿ, թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի	132
8. ՕՏԱՐ, ԱՄԱՅԻՇ ՃԱՄԲԷՔԻ ՎԵՐԱՅ, բան. Ա. Խա-հակեանի	133
9. ՆՈՐ-ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ, Տիգրան Թ. Աբգարեանցի	134
10. ԹՈՒՐՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Թուրքիայի քաղաքակրթական անընդունակութիւնը:—Եւրոպական գործընթացը բացումը եւ զբաղիտութեան տարածումը:—Գրականութեան ծնունդը:—Քրանական ազդեցութիւնը գործընթացը եւ գրականութեան վրայ:—Գրական յետամնացութեան պատճառները:—Լրագրութիւնը ակիզք գրականութեան:—Թուրք գրագէտին մէջ ազդայնական գործի բացակայութիւնը:—Գրականութեան մէջ մշակութային սերը:—Գրական նոր շարժումը:—Ձիա քէյ:—«Ասպոյտ եւ սև» վեպը, Տիգրանի	140
11. ՓՈՂԻ ՀԵՐՈՍԸ (Les affaires sont les affaires), Կոմե-դիա Օկտաւ Միրբօի, թարգմ. Ֆրանսերէ-նից Ս. Շխանյի	149
12. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—Սկիզբ անունը է թէ թոյն, Մ. Նալբանդեանի	169
13. ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՅ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ.—«Եկեմքն» ցոյց տուած ընդունելութիւնը:—Մի հայ նկարիչ վրայ տաճարում:—Գժգոհութիւններ քահանայական դատակարգից:—Տաղանդաւոր դորդներն ապահովացնելու հարցը:—Գիւղացիների տնտեսական անկումը եւ նրանց հասարակական կեանքը, Տ. Փիլրումեանի	181
14. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Վ. Լուսկիվիչ՝ «Կեանքը ծովե-	

Նոր շրջան III տարի

Հրատ. XV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 9

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի,

Պուշկինեան փողոց № 12.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28 сентябрю 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 9

	Երէս
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, (վերջ) վէպ Ա. Ահարոնեանի . . .	5
2. Ա՛Խ, ՀԱՆԳԻՍՏ ՏՈՒԷՔ, (Նիկիտինից) Թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի	22
3. ՎԱՆ-ՏՈՍՊ, (վերջ) Կարսեցիի	24
4. ՆԿԱՐԻՉ ԹԱՇՃԵԱՆ, Կրամա 4 դործութեամբ, Հելոն Մանուէլեանի	43
5. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրքաթ-Հարունի	100
6. ԳԻՄՆԱԶԻՍՏԻ ՕՐԱՏԵՏՐԻՑ, Պանդուխտի	113
7. Ո՛Չ, ԼԱ՛Ւ Է ԿՈՐՉԻԼ... ՊԼԵՂԷԼԻԿ, Թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի	132
8. ՕՏԱ՛Ր, ԱՄԱՅԻ՛ ՃԱՄԲԷՔԻ ՎԵՐԱՅ, բան. Աւ. Խահակեանի	133
9. ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ, Տիգրան Թ. Աբգարեանցի	134
10. ԹՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Թուրքիայի քաղաքակրթական անընդունակութիւնը.—Եւրոպան էլ զարգացնելու բացումը եւ զբաղիտութեան տարածումը.—Գրականութեան ծնունդը.—Ֆրանսական ազդեցութիւնը զարգացնելու եւ գրականութեան վրայ.—Գրական յետամնացութեան պատճառները.—Լրագրութիւնը սկիզբ գրականութեան.—Թուրք գրագէտին մէջ ազգայնական դրոշմի բացակայութիւնը.—Գրականութեան մէջ մշակուած սեռը.—Գրական նոր շարժումը.—Չիս բէյ.—«Կապոյտ եւ սեւ» վէպը, Տիգրանի	140
11. ՓՈՂԻ ՀԵՐՈՍԸ (Les affaires sont les affaires), Կոմէ-դիա Օկտաւ Միրբօի, Թարգմ. Ֆրանսերէ-նից Ս. Շիսեանցի	149
12. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—Ալկոլը սնունդ է թէ թոյն, Մ. Նալբանդեանի	169
13. ՎՐԱՅ ԿԵՆՔԻՅ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ.—«Ենթին» ցոյց տուած ընդունելութիւնը.—Մի հայ նկարիչ վրաց տաճարում.—Դժգոհութիւններ քահանայական դասակարգից.—Տաղանդաւոր դրողներն ապահովացնելու հարցը.—Գիւղացիների տնտեսական անկումը եւ նրանց հասարակական կեանքը, Տ. Փիրումեանի	181
14. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Վ. Լունկեվիչ՝ «Կեանքը ծովե-	

- րի խորքում», *Բն.*—2) Յովհ. Գուրբախեան՝ «Ծանօթ պատկերներ», *Ոս.*—3) Վահան Մամիկոնեան՝ «Վերջին երգեր», *Ջաւէնի.*—4) Արգոմ Սիմոն՝ «Նորաժպտաներ», *Ջաւէնի.*—5) Mars՝ «Ինչպէս ամուսնացայ», *Երաժակ.*—6) Ժ. դը-Մորէ՝ «Տրիքի»,—*ակ.* 188
15. **ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ.** 197
16. **ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.**—Կառավարական կարգադրութիւն հայոց եկեղեցական կալուածների եւ գումարների մասին:—Պաշտօնական հաղորդադրութիւններ:—Թուրքատանի զաղթականութեան մասին նոր օրէնք:—Երեւանի նահանգի եւ Կարսի շրջանի հայ փախստականների թիւը:—Պարսկահպատակների դրութիւնը որոշող կարգադրութիւն:—Ջինտուրների երդման տեղը:—Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւն. 198
17. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.**—Մինիստրական փոփոխութիւններ Անգլիայում:—Մակեդոնական բեֆորմների ընդարձակման առաջարկ:—Միւրուշտէպի տեսակցութիւնից յետոյ պաշտօնական հաղորդադրութիւն մակեդոնական հարցի մասին:—Ունգարական կրիպիս:—Միջպարլամենտական համաժողով Վիեննայում:—Միջազգային վէճերի բարբարոսական լուծում եւ միջազգային տրիբունալ:—Գործերը Մերձաւոր Արեւելքում, *Լ. Ս.*
† Սուբաս վարդապետ Պարոնեան. 221
18. **ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 229
19. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 235
20. **ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. ԸՕԼԼԷՍԻ՝ ՀՐԱՅԱԼԻ ԴԱՐ, ԹԱՐԴԱ.**
Ստ. Լիսիցեանի 161—192

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

XXIV

Այն առաւօտ եկեղեցու բակը ներկայացնում էր մի հազաւագիւտ տեսարան: Մեծամեծ, սև կաթսաները շարան-շարան կախուած էին վառման օջաղների վրայ, և նրանց շուրջը կերակուր եփողների հետ մէկտեղ վիստում էր փոքրիկ մանուկների ահագին բազմութիւն: Ոմանք ցախ էին բերում, ուրիշները կրակը վառում կամ միս լցնում կաթսաները, կային որ պարզապէս հետևում էին կատարուածներին, և ամենքը խօսում էին կամաց, համարեա փսփսալով: Յատման ժամ էր, ուրախութիւն չը կար. կարծես օջաղներից բարձրացող թանձր ծխի հետ միտօին երկնքի զայրոյթը կախուած էր այդ ամբոխի գլխին:

Եկեղեցում պատարագը վաղուց էր սկսուած, մի հանդիսաւոր ու ճնշող պատարագ: Այդ օրը գիւղը վճըռել էր մի դերադոյն ճիգով Աստուծոյ ուշադրութիւնը գրաւել, նրա գլխութիւնը խլել երկնքից: Տներն ամայացել էին. ամենքն այնտեղ էին—կամ օջաղների շուրջը, կամ ներսում: Պատարագիչը Իւչքիլիսէի վանահայր վարդապետն էր, որ յատկապէս եկել էր իր հօտի

*) Տես «Մուրճ» № 8:

խռովուած սիրտը մխիթարելու: Ծեր տիրացուներ, որոնք տասնեակ տարիներից ի վեր արդէն իրանց տնամ տամ բերանները բացած չէին եկեղեցում երգելու, այսօր եկել էին զանազան կողմերից և խոնաւ խորանի անկիւններից դուրս էին քաշել հին ճմռած ժամաշապիկները, հագել և դողդողալով կանգնել սեղանի առաջ: Դասը ներկայացնում էր ճաղատ կամ ալեղարդ ծեր գլուխների մի ամբողջ խումբ. կռացած կամ ծռուած մէջքեր, մերկ, սևացած ոտներ, և այդ բոլորի վրայ զանազան գոյնի ժամաշապիկներ, մէկինը երկար մինչև գետին, միւսինը կարճ մինչև ծնկերը: Գիւղերի բոլոր իմաստութիւնն ու զարդը, որ տարիներ շարունակ փայլում էր սաքուններում ու հրապարակներում, այստեղ էր, և ամեն գիւղ ուղարկել էր, ինչ որ ունէր, ժամաւորները մատով էին ցոյց տալիս հեռուներից եկած այդ պատկառելի տիրացուներին, որոնք, ասում էին, զարմանալի բաներ գիտեն, իսկ ձայները քաղցր են լսեցացնելու չափ: Սակայն այդ բոլոր իմաստուն գլուխներից և ոչ մէկը չէր կարող մրցել տիրացու Մարտիրոսի հետ, որ կանգնել էր խմբի կենտրոնում, իշխում էր ամենքի վրայ իր պատկառելի հասակով, իր հարուստ, սպիտակ միւսուքով և մանաւանդ՝ իր ժամաշապիկով, որի թիկունքին հեռուից երևում էր մեծ, կարմիր խաչը: Տիրացու Մարտիրոսի փառքի և յաղթանակի օրն էր այս, որքան աշխատել այս ցասման ժամը յաջողեցնելու համար, քանի՜ քանի խորհրդակցութիւններ քահանաների, վարդապետի, իշխանների, նաև կոյս Գուէի հետ: Եւ այժմ հաւաքուած օտարների, մանաւանդ իր ընկերակից տիրացուների առաջ նա այսօր ցոյց պիտի տար իր իմաստութեան, ժամասացութեան մէջ իր հմտութեան բոլոր փայլը: Նա տիրացու Մարտիրոսն էր, որ կօրեկ էր հանում սիւնը, աստղը երկնքից ցած բերում: Այսօր պատարագի, ցասման ժամի վեհօթիւնը կատարեալ դարձնելու համար էր միայն, որ նա յանձն էր առել ժամաշապիկ քաշել իր թիկունքին:

Հանդիսաւորութիւնը կատարեալ էր:

Տիրացուները դասից, իսկ սարկաւադները սեղանից մրցում էին իրար հետ լալկան ոլորուն ձայներով, և փոքրիկ եկեղեցին թնդում էր անսովոր համերգից: Եւ ամեն անգամ՝ երբ սեղանից հնչում էր՝ «օրհնեա՛, տէր...» պատարագիչը, ծեր, կարճլիկ ու հաստ մի հոգեւորական, յետ էր դառնում, ձեռքը հանդիսաւոր կերպով բարձրացնում աղօթող հօտի վրայ և խաչակընքում:

«Խաղաղութիւն ամենեցուն»:

Անմիջապէս տիրացու Մարտիրոսի գլուխը ցնցւում էր, նրա խռպոտ ձայնը հնչում էր առաջինը, միւսները յետ չէին մնում, և մի բազմազան աններգաշնակ մռնչոց ներքեից պատասխանում էր. «Եւ ընդ հոգւոյդ քում»։ և նոյն վայրկեանին բազմութիւնը երկիւղածութեամբ փռւում էր գետին մակաղած ոչխարների պէս, կնճռոտ ճակատները քսւում էին խոնաւ գետնին, անյոյս մարած աչքերը փակւում էին, բոլոր շրթունքները մրմնջում էին, բոլոր ճնշւած կրծքերից միաժամանակ դուրս էր գալիս միատեսակ խուլ մռմռոց, որ վեր էր բարձրանում և խառնւում սեղանից հնչող «խաղաղութեան» հետ:

Սարկաւադը եռանդով խնկարկում էր վերից, բուրվառի շղթան նրա ձեռքում մեղմով շաչում էր, անուշահոտ ծուխը որպէս երկնային ողորմութիւն բարդբարդ իջնում էր աղօթողների գլխին, մի ուրիշը ցնցում էր ծնծղան, բայց տիրացու Մարտիրոսն էլի գոհ չէր. նա կ'ուզէր, որ սեղանից աւելի աղմուկ լինի, որ ծնծղան ու բուրվառը շառաչեն, որ եկեղեցին կորչի ծխի մէջ: Իւր անհանգստութիւնն ու դժգոհութիւնը նա արտայայտում էր կռանալով մերթ դէպի աջ, մերթ դէպի ձախ ընկերը, ապա կարծես այդ պակասը լրացնելու համար իր հերթին երգում էր բոլոր ուժով, ամենքը լռում էին, բայց նրա ձայնի վերջին խաղերը դեռ հընչւում էին՝ տարածուելով եկեղեցու հեռաւոր անկիւն-

ները: Նա տեսնում էր ամեն ինչ, խորհուրդ էր տալիս, կարգադրում, մինչևիսկ մի քանի անգամ հրամայող շարժումով ձեռքը դէպի սեղանը մեկնեց:

Պատարագն այն օրն ասես վերջ չունէր, ամենքը յափշտակուած էին հանդիսաւոր արարողութեամբ: Տիրացուներն ու սարկաւագները իրանց ձայների ամենանուրբ, ամենայուզիչ խաղերն էին փնտրում՝ կրօնական երգերին աւելի ուժգնութիւն ու խորհրդաւորութիւն տալու, պատարագիչը, որպէս մարմնացած հեղութիւն, աչքերը խոնարհ, դանդաղութեամբ էր քաղում՝ խորհրդաւոր, դուրդողուն ձայնով էր ասում «խաղաղութիւնն», իսկ ժողովուրդը եկեղեցու կիսախաւարի ու ծխի հետ լուծուած՝ մոմում էր ցաւով: Կրօնական այս մթնոլորտում, անհասկանալի խորհրդաւորի բեռի տակ ճնշուած՝ մարդիկ վերացել էին մի անծանօթ աշխարհ, մոռացուել էր ցասումն ու զուլումը, մոռացուել էին սև օրերը, միայն աղօթում էին աղօթքի համար: Նրկիւղած աչքերը սեղանին յառած՝ նրանք միմնջում էին և սպասում, թէ երբ կը բարձրանայ այն սուրբ մարդու ձեռքը, երբ կը հնչուի նրա դուրդողուն ձայնը, երբ սարկաւագը կը ձգի բուրվառը. այն ժամանակ մի խորհրդաւոր զօրութիւն անցնում էր գլուխների վրայով, բոլոր ծնկները ծաւում էին, բոլոր գլուխները խոնարհւում, բոլոր ճակատները քսում գետնին, ինչպէս յանկարծական քամու առաջ կռացող հասկեր:

Կոյս Գուլէն իր սովորական, կիսախաւար անկիւնում էր, աջ խորանի դրան առաջ: Այսօր երբ նա ներս եկաւ եկեղեցի, ամենքի ուշադրութիւնը գրաւեց. նա աւելի նիհար էր, աւելի գունատ, քան երբեկիցէ: Առանց աջ ու ձախ նայելու՝ կոյսն առաջացաւ ամբոխի միջից, հասաւ խորանի դրանը և ուժասպառ ընկաւ ծնկների վրայ, աղօթում էր: Շատերը նկատեցին, որ կոյսն այսօր աղօթում է առանց գլուխը բարձրացնելու:

Գուլէի գէմուդէմ պատի վրայ կախուած էր Ստեփաննոս Նախավկայի պատկերը մաշուած ու սևացած

Ժամանակից: Սուրբը աղօթում էր ծնկաչոք, աչքերը դէպի երկինք յառած, իսկ չորս շողմից քարերը տեղում էին նրա գլխին: Գունքի վրայ բացուել էր արդէն մի լայն վերք, որտեղից կարմիր արիւնը ցայտում էր ու պատում դէմքն ու կուրծքը: Գունատ ու տանջուած նահատակը մեռնում էր աղօթելով: Գուլէն երկու անգամ աչքերը բարձրացրեց, նայեց այն հեղ ու մարող աչքերին, տեսաւ լայն բացուած վերքն ու արիւնը, ապա շտապով գլուխը քաշ ձգեց: Այսօր առաջին անգամն էր իր ամբողջ կեանքում, որ նա վախենում էր նայել իր սիրած, պաշտած սրբին: Նրան թւում էր, որ այնտեղ, պատի վրայ մեռնողը քրիստոնէութեան առաջին նահատակը չէ, այլ ինքը Ապրօն, վիրաւոր ու տանջուած մարդը: Նա դիտէր, նա համոզուած էր, որ Ապրօի սառը դիակն այժմ պառկած է իր խցում, որ քահանայի հետ խօսք մէկ արած՝ նրանք թագցնում են այդ մահը, մինչև ցասման ժամը վերջանայ, բայց և այնպէս նա վախենում էր վերև նայել, վախենում էր տեսնել այդ տանջուած դէմքը:

Եւ այդ պատահուած քունքը... ճիշտ այդպէս էր Ապրօի վերքը, դէմքի նոյն գունատութիւնը, աչքերի նոյն տխուր, յետին փայլը, որպէս մեռնող վերջալոյսի վերջին շողեր, նոյն շրթունքները, գունատ ու դողդոջուն: Գուլէն չէր կարողանում ազատուել այդ պատկերից, նա նրա աչքի առաջն էր. կ'ուզէր վեր կենալ, միւս խորանի առաջ գնալ, բայց ոյժ չ'ունէր: Ճարը կարած՝ փորձեց հաշտուել իրականութեան հետ, վճռեց ճիգ դործ դնել, նայել, նայել յաժառարար այդ դէմքին՝ համոզուելու համար, որ դա Նախավկան է և ոչ թէ Ապրօն, ինչպէս կարող է Ապրօն լինել: Եւ գլուխը բարձրացրեց մի վերջին անգամ, աչքերը սևեռեց հէնց արիւն նահուս վերքին, այն մարող աչքերին... Բայց դա տեւեց միայն մի վայրկեան, շարունակել անկարելի էր—այդ վէրքը... միևնոյն չափով, միևնոյն քունքի վրայ, այդ շաղուած աչքերը, որոնք այլևս աշխարհը չեն տեսնում,

այլ յառել են անհունութեանը... Օ՛, նա է, նա է, Ապրօն է: Նոյնպէս տանջուած, նոյնպէս նահատակուած մի մեծ գաղափարի համար: Կոյսին մի վայրկեան թւաց նոյնիսկ, թէ նրա շրթունքները շարժոււմ են, և նա կամացուկ փսփսում է այնպէս, ինչպէս անցած գիշեր՝ «աղօթում ես... էլի... Նա չի գայ»...

Ի՞նչպէս կարող է չը գալ, մտածում էր Գուլէն, այսքան աղօթքը, այս պատարագը, այս ցաւման ժամը, վառուող օջաղները, միթէ այս բոլորը բաւական չեն երկնքի դռները բաց անելու, որ ողորմութեան մի շող կաթիլ:

«Նա կը գայ, նա կը գայ, այն փրկիչը»

Վարագոյրը քաշեցին, սեղանը ծածկուեց աչքերից, վրայ հասաւ այն ժամը, երբ այլեւ ոչ թէ պէտք էր օրհնել ու գովաբանել տիեզերքի Արարչին, այլեւ պէտք էր բոլոր պաշտամունքի, ինքնառնչութեան համար մի վարձատրութիւն խնդրել, երբ պէտք էր աղաչել, հայցել, որ Նա ողորմի յանցաւոր աշխարհին, իր ստեղծածներին:

«Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛»... Այս անգամ երգողը միայն տիրացուներն ու սարկաւագները չէին, այլ ամենքը, բոլոր ժամաւորները, անգամ եկեղեցու պատերը կարծես մռմռում էին՝ «Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛»: Տիրացու Մարտիրոսի ձայնն այլեւ մենմենակ չէր իշխում, նա էլի ցնցում էր գլուխը, էլի բարձր էր բոլորից, բայց հարկւրաւոր բերաններ էին կանչում «Տէր, ողորմեա՛»: Մի ամբողջ ժողովուրդ էր լալիս երեսխայի պէս:

Եւ այդ ողորմութիւնը ծածկուած էր աղօթողների աչքերից, ամենքին թւում էր, թէ նա այն վարագոյրի յետեւումն է: «Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛... Լեր օգնական ազգիս Հայոց», մռնչում էր եկեղեցին, և բոլոր հայեացքները յառած էին այն վարմանաւրի վարագոյրին, որ ծածկում էր Աստուծոյ գլխութիւնը և որի վրայ մի անյայտ արուեստագէտ մի քանի գոյնով փռել էր երկըն-

քի բոլոր՝ դադտնիքը—չարիքի և բարիի պայքարի բիրդ-պատկերը, հանգերձեալ կեանքը իր բոլոր սարսափնե-րով։

Գուլէն այժմ այլևս նախապկային չէր նայում, նա շատ էր յիշեցնում Ապրօին, իսկ Ապրօն իր պատուած քունքով սարսափելի իրականութիւնն էր, անողոք աշխարհը։ Կոյը երկինքն էր ուզում, հեռաւորն ու ան-յայտը, որտեղից նա պիտի գար, այն փրկութիւնը։ Եւ նայում էր այժմ այս խորհրդաւոր վարագոյրին, որի իւրաքանչիւր ծալքում երևում էին սուրբերի գլուխ-ներ, ձեռներ, ոտներ, աղօթողներ, լացողներ, նահա-տակուողներ, կատապի սատանաներ և պատժող հրեշ-տակներ։ Ամենից աւելի կոյսի ուշագրութիւնը գրաւում էր վարագոյրի կենտրոնը, ուր բազմած էր Քրիստոս իր տաճարիկու առաքեալներով, նրանց ոտների տակ մարդ-կային ճակատագրի անդառնալի լուծումն էր, այն-տեղ դժողքն էր եւում, և սատանաները երկաթէ կե-ռերով մղում էին մեղաւոր հոգիներին դէպի յաւիտե-նական տանջանքի անդունդները։ Կային, որոնք կախկը-խուել էին Գաբրիէլ հրեշտակապետի փէշերից, գլխու-թիւն, ներումն էին հայցում,—«Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողոր-մեա՛»... բայց երկնքի վճիռն անդառնալի էր, և նրանք գլորում էին դէպի տնյատակ սև վիհը, և Քրիստոսը նայում էր վերից։ Նա նայում էր նաև եկեղեցու յատա-կի վրայ փռուած աղօթող բազմութեանը, հայեացքը, դէմքի արտայայտութիւնը նոյնն էր։ «Ներիր, Տէր, ներիր,—միմնջում էին Գուլէի շրթունքները,—ներիր ամեն-քին, նրանց էլ, այն մեղաւորներին էլ ներիր։» Գուլէն թողեց դժողքը, այժմ նա նայում էր վե-րևում բազմած մարդարէներին և այլ բազմութիւ սըր-բերին, որոնք ամենքն էլ վարագոյրի հետ դողդողում էին և կարծես աղօթողների հետ կրկնում։ «Տէր, ողոր-մեա՛, Տէր, ողորմեա՛», Վարագոյրը շարունակում էր ծածկել այդ ողորմութիւնը, և բազմութիւնը շարունա-կում էր թակել երկնքի դռները՝ «... Լէր օգնական աղ-

գիս հայոց, Տէր, ողորմեա՛ւ...» Իսկ Գուլէն յափշտակուած այդ բոլորով, հանդերձեալ կեանքից խօսող տեսարաններով, նոյնիսկ մոռացել էր Ապրօի վերջին խօսքերը, նրա գուշակած արիւնոտ մրրիկը, նրա վերջին խնդիրը, կտակը:

Վարագոյրն իր սրբերով, սատանաներով ու դժողքով կրկին ծալուեց, սեղանը բացուեց. պատարաւ գը վերջանում էր, Գուլէն ոտքի կանգնեց, պատրաստւում էր դուրս գնալ դէպի կաթսաները կարգադրուած թիւն անելու, բայց քարացած մնաց իր տեղում. եկեղեցում մի անօրինակ իրարանցում կար: Կոյսը զարմանքով տեսաւ, որ աղօթաւորների առաջին շարքերը շտապով դուրս գնացին, ապա լսեց բակից լսուող անսովոր, տագնապալից աղաղակները:

«Մըրիկը, մըրիկը... Ապրօն ասում էր, միթէ եկաւ». այս միտքը վայրկենապէս անցաւ Գուլէի գլխով. նա շարունակում էր նայել:

Եկեղեցում մնացածներն էլ դուրս գնացին, կանանց դասում լսուեցին վհատեցուցիչ, յուսահատ ճչեր, շփոթը կատարեալ դարձաւ: Գուլէն դեռ իր տեղումն էր, նայում էր, ականջ էր դնում և չը գիտէր ի՞նչ անել: Այս դրուժիւնից նրան հանեց կազմուած թափօրը, որ շարժուեց դէպի դուրս խաչերով, խաչվառններով, ծնծղաներով և տիրացուների միահամուռ երգեցողութեամբ: Գուլէն գլուխը քաշ, սիրտն անհանգիստ, հոգին աղմկուած՝ հետեւեց թափօրին:

Եկեղեցու բակում տագնապն ու շփոթը կատարեալ էր: Մարդիկ գլուխները կորցրած վազում էին այս ու այն կողմ, ոմանք դէպի տներն էին վազում ու յետ դալիս, ուրիշները փայտեայ սանդուղքով բարձրանում էին եկեղեցու կտուրը, ձեռքերը ճակատներին դրած՝ նալում էին դէպի հեռաւոր հորիզոնը, որտեղից փոշու մի թանձր ամպ խաղում էր դէպի գիւղը դանդաղութեամբ, բայց սպառնալի կերպով: Այդ ամպի ինչ լինելը յայտնի էր հովիւների պատմածներից, որոնք հեիհե գալիս էին

դաշտերից: Վաղուց լսուող «բըսագ-բըսագ»-ը իրագործ-
ւում էր, վայրենի լեռնականները դալիս էին հաշիւ պա-
հանջելու գիւղից նրա չը դործած յանցանքի համար:

Թափօրը դուրս եկաւ և քարացած մնաց իր տե-
ղում. տիրացուների ձայնը լռեց, նրանց լեզուները քիմ-
քերին կպան, զգեստաւորուած և շփոթուած վարդա-
պետը ինչ-որ բաներ էր ասում ժողովրդին, բայց էլ լսող
ու հասկացող չը կար, կանայք լալիս էին, երեխաները
ճչում բարձրաձայն, կաթսաները մնացել էին առանց
ուշադրութեան, օջաղների փայտերի վերջին կտորները
ծխալով վառւում էին ու մարում:

Արիւնոտ մրրիկն էր գալիս:

Ընդհանուր իրարանցման, ընդհանուր շփոթի մէջ
յանկարծ եկեղեցու զանգերը հնչեցին. տիրացու Մար-
տիրոսն էր, որ առաջինը մտածեց, թէ երկնքի ուշա-
դրութիւնը պէտք է հրաւիրել այս տագնապի ժամին:
Նա բոլոր ուժով ձգձգում էր պարանները՝ կարծես աշ-
խատելով պղնձի լալկան զօղանջիւնը երկնք հասցնել:
Ամենքը՝ ճար ու հնար էին փնտրում. երկնքից բացի ու-
րիշը կոյ... և տիրացուն հնչեցնում էր զանգերը, որ-
պէս տառապող աշխարհի ցաւագին միմունջներ, և այդ
ձայնը ձգւում տարածւում էր սարսափած գիւղի վրայ,
բայց փոշու ամպը դալիս էր հո գալիս, ինչպէս մի աւե-
րիչ վիշապ:

Սոսկալի բաներ էին պատմում. ասում էին, որ ա-
ւաղակները կոտորելու են գիւղի ջահիլներին, իսկ գիւ-
ղը պիտի հրդեհեն ու կողոպտեն՝ առեանգելով մատա-
ղահատ կանանց ու աղջիկներին: Կողոպուտին ու հրդե-
հին սովոր էր գիւղը, բայց կոտորածը... առեանդճւմը...
Իւրաքանչիւր ծնող դողում էր իր որդու համար: Ամեն-
քըն իրանց անզօրութեան մէջ նայում էին վարդապետին,
նրա չրթունքներին, սպասելով մի փրկարար խորհուրդ.
չէ՞ որ նա, այն սուրբ մարդն ամեն ինչ գիտէ: Եւ հո-
գեւոր հայրը խօսեց—Գիւղն ամբողջապէս փախչել չի
կարող, թող երիտասարդները խոյս տան դէպի լեռնե-

րը, իսկ ինքը՝ վարդապետն իշխանների հետ ընդառաջ կը գնայ աւազակներին, կը խնդրի, կ'աղերսի, ընծաներ կը տայ, գուցէ մեղմանան, գուզէ զուլումն անցնի:

Սուրբ մա՛րդ, Աստուած խօսեց իր բերանով, մտածում էին ամենքը: Ձանգակները շարունակում էին հընչել մեղամաղձոտ ու անյոյս, ինչպէս յուզարկաւորութեան ժամանակ, կանայք ծեծում էին կուրծքերը, փոշու ամպը հեռու չէր, դաշտից նոր հասնողները սարսափներ էին պատմում մօտեցող «Վարդից», բայց երիտասարդները դեռ իրանց տեղումն էին, որը զէնքով, որը անղէն, որը մի մահակ ձեռքին, որը մի դուրծիք, և չէին շարժւում:

— Փախէ՛ք, գոչում էր վարդապետը:

— Փախէ՛ք, ճչում էին ծնողները: Իզուր:

Երիտասարդները կանգնել էին անշարժ: Առողջ, կենսալից այդ կրծքերի, հուժկու բաղունների, լայն թիկունքների տէր այդ տղամարդկանց համար ծանր էր փախչել, նրանք ի ներքուստ ամաչում էին այդ անարդ փախուստից, ամաչում էին աւազակների կատաղութեանը յանձնել իրանց ծնողներին, քոյրերին, կանանց և սեփական գլուխներն աղատել:

Անխուսափելի մահից, այդ մօտեցող արիւնոտ մրրկից շատ աւելի ծանր մի բան կար, որ նրանց քարացրել էր իրանց տեղերում, որ ծալում էր նրանց ծնկները, թուլացնում էր մէջքերն՝ անկարող դարձնելով մի քայլ անել: Այդ ամօթալի պայմաններով դէպի լեռները քաշ տուած կեանքի բեռը չափազանց ծանր էր երիտասարդների համար, որպէսզի նրանք ընդունել կարողանային: Եւ վայրկեան առ վայրկեան դուռթիւնը դառնում էր խեղդող, փոշու ամպը մահաբեր հրէջի պէս ձգւում, մօտենում էր, տմբոխը—ծերերի, կանանց և տիրացունների ամբոխը միաբերան կանչում էր՝ «Փախէ՛ք», և երիտասարդները վիշապի բաց երախի առաջ կանգնած զոհերի նման ոչ բողոքում էին, ոչ խոյս տալիս, նրանք քարացել էին:

Լուռ էր կոյս Գուլէն. բազմութիւնից հեռու առանձին կանգնած այդ սեւազգեստ, գունատ ու մաշուած կիներ կարծես այս աշխարհից չէր, կարծես չէր լսում, չէր տեսնում, թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը: Նա իր խոր ընկած, անփայլ աչքերը դարձրել էր երկնքին, նա յում էր դէպի վեր այնպիսի ուշադրութեամբ, որ ասես սպասում էր մէկին, սպասում էր այն փրկութեանը, որին հաւատացել էր միշտ, որի համար աղօթում էր տառիներ և որի գալստեանը հաւատում էր նաև այժմ:

«Նա կը գայ... Նա կը գայ»... մրմնջում էին նրա շրթունքները, և դէմքը պայծառանում էր վայրկենական փայլով, յուսոյ շողերով:

Ո՞վ պիտի գար... արիւնի մրրկը դալիս էր ահա, երիտասարդները կանգնել էին ուխտուած նոխազների պէս, ուր էր Մրրկի սուրբը, նա, որ մեղմում էր փոթորիկները, ցրում էր շանթալից ամպերը, նա, որ ցաւոտ օրերին լողում էր երկնքի անսահմանութեան մէջ տառապող երկրի վրայ և իր ոտների տակ սփռում խաղաղութիւն ու սփռփանք:

Սպառնալից փոշու ամպից վեր երկնքի երեսին լույսում էին մի քանի ուրիշ սեւաթոյր ամպիկներ, որոնք հորիզոնից բարձրացան և յողնած կարաւանի պէս անցընում էին դժբաղդ, դուլացող գիւղի վրայով: Կոյսը նա յում էր այդ ամպերին, նայում էր և մտածում, արդեօք նրանք չէն ծածկում Մրրկի սուրբը, արդեօք փրկութիւնը նրանց մութ ծալքերում չէ: Վերի ամպերը սակայն շուտով ցրիւ եկան պատառ-պատառ և կորան երկնքի անսահմանութեան մէջ, մինչդեռ միւսը՝ այն մահաբերը դալիս էր աւերածի բոլոր թափով:

«Մի՛թէ նա չը պէտք է գայ... մտածում էր կոյսը, մի՛թէ այս օրին է նա թողնելու մեզ...»

Եւ յանկարծ այս ընդհանուր տագնապի, այս ճշնշող անորոշութեան մէջ հնչուեց մի անօրինակ ձայն, հրամայող ու ահաւոր, ինչպէս որսա.

—Փախէք, թշուառականներ, փախէք շուտով, նա-

յեցէք, ահա դալիս է նա, այն յաղթանակող ու աւերիչ մահը, որին և ոչ մէկդ արժանի չէք, փախէք...

Ասօն էր... քար լռութիւն տիրեց. ամբոխը սասանեց ու մնաց բերանաբաց, տիրացու Մարտիրոսը թողեց զանգերը, կոյսը ձգուեց առաջ դէպի նորեկը, որ քրտինքի մէջ կորած, հեալով, այտերը՝ բոց, աչքերը՝ շանթ, դողդողուն բազումները դէպի երիտասարդները տարածած, կանգնել էր հարիւրաւոր ամբոխի առաջ, ինչպէս մի տարերային ոյժ, իշխում էր ամենքի վրայ, ընկճել էր ամենքին, իր միայնութեան ու զայրոյթի մէջ գեղեցիկ, ինչպէս մի կատաղած առիւծ, որ մոնչում է վտանգի հանդէպ։ Լերան կատարից նա տեսել էր հայրենի գիւղին սպառնացող վտանգը, և վազէվազ եկել՝ մի գերագոյն ճիւղ թափելու ուշափուրջս ու խեղճ այս բաղձութիւնը փրկելու համար։ Երիտասարդների պատրաստուող փախուստը նրա հոգին լցրեց աննկարագրելի դառնութեամբ, և այժմ նա դուրս էր թափում այդ դառնութիւնը կծու հեղնութեամբ համեմուած։

—Մըրկի սուրբը, Մըրկի սուրբը, շարունակեց Ասօն, նա կը փրկի ձեր գիւղը, փախէք, տարէք ձորերում թաղելու ձեր անպատիւ գլուխները, ձեր հաստ ոտաւանոցները, ձեր լայն թիկունքները։ Խօրը, խօրը թաղուեցէք այրերի մէջ, որ հառաչանքները ձեր ականաջին չը հասնեն, բայց նախ խլեցէք այս կանանց լաշակները և ձգեցէք ձեր գլուխների վրայ. իսկ սրանք—աւերացրեց նա՝ ցոյց տալով հարս ու աղջիկներին—գլխաբաց ու հերարձակ աւելի գեղեցիկ, աւելի գրաւիչ կը լինին նրանց համար, որոնք դալիս են. դէհ, շուտ փախէք...

Զայրացած ու վշտոտ երիտասարդի շրթունքներից ընկած բառերը թոյնի կաթիլներ լինէին կ'ասես, որոնք փորում էին ունկնդիրների սրտերը։ Սարսուռ անցաւ նրանց մարմնով. քարացած բաղձութիւնը կենդանանում, շարժւում էր, երիտասարդների գունատ այտերը կարմրեցին, նրանց փակուած շրթունքները բացուեցին՝ ա-

ւելի լայն շունչ առնելու համար։ Մի անհասկանալի ու խուլ մոմուց բարձրացաւ, իսկ Ասօն շարունակում էր զատ-զատ հեգնել իր ծանօթ ընկեր երիտասարդներին.

— Հը՛, դո՛ւ էլ այստեղ, դարձաւ նա դէպի Պետօն, դու իրաւունք ունիս, փախիր ամենից առաջ, թառւան Սառան շատ տէր կ'ունենայ, նայիր, նրանք տալիս են... իսկ ես մի խենթ եմ, ահա դնում եմ դէպի այն արիւն-նաբեր ամպը, լեռնակատարի մեռելներն իրանց պաղած աչքերով վերստին կ'արտասուեն, եթէ թշնամիներն այս գիւղում մի հատ տղամարդ չը տեսնեն առանց կանացի լաչակի։ Փախէ՛ք, փախէ՛ք...

Եւ Ասօն մի սպանիչ, արհամարհական աղնարկ նետելով շփոթուած երիտասարդների խմբին՝ առաջ վազեց փոթորկաբեր հողմի պէս դէպի այն կողմը, որտեղից գալիս էին լեռնականները։

— Նո՛ւ է, նո՛ւ է, գոչեց կոյսը, Մըրկի սուրբն ինքն է, որ մենակ վազում է մըրկի հանդէպ։

Փախուստը մոռացուեց, ամբոխի խուլ մոմուցը դարձաւ միահամուռ, ահաւոր մռնչոց։

— Գնանք, գնանք։

Եւ բազմութիւնը շարժուեց Ասօի յետեւից.

— Կացէք, կացէք, ճշում էր վարդապետը բոլոր ուժով, բայց լսող չը կար. նա մնաց մենակ տիրացուների հետ։ Եւ բազմութիւնը ալեծածան ծովի պէս ուռած ու փրփրուն, տարերային թափով տարւում էր առաջ, գլուխներից վեր սպառնադին ճօճելով այն բուրն, ինչ որ խաղաղ, աշխատաւոր գիւղը մի գերագոյն ճիգով, մի գերագոյն ժամում կարող է գուրս բերել իր փրկութեան համար։ Մարդ, կին, ծերեր ու երեխաներ խառնիխուռն, այլանդակ խոստանով մղում էին իրար դէպի մօտեցող մութ ամպը, դնում էին կարծես զայրոյթի թափով ձուլուելու նրա հետ, կամ ցրիւ բերելու պատառ-պատառ։ Մարդիկ չէին, գլուխներ ու բազուկներ չէին, որոնք դնում էին թշնամուն բաղխուելու, այլ մի կենդանի, հսկայական զանգուած, որ տեղահան

եղած լերան պէս խուլ դընդիւնով ու մոմոռոցով տարւում էր դաշտերով: Ժողովուրդն էր այն իր ըմբոստ ու խենթ մի վայրկենում, որ գնում էր մեռնելու ոչ սողալով, ոչ ճիճուի պէս արօրուելով կրօնկների տակ, այլ ոտքի վրայ, առանց արցունքի:

Նրանցից շատ առաջ, հեռու հարթավայրի վրայ երեսում էր Ասօն աւազակների ահագին բազմութեան առաջ: Նա կանգնել էր մեն-մենակ, մաղերը գլխին ցրիւ, աջ ձեռքը բարձրացրած հրամայող շարժումով: Եւ երբ թշնամիները բոլորովին մօտեցան, նա ճշաց իր բոլոր ձայնով.

—Կացէք, էլ ոչ մի քայլ, այս գիւղում դեռ մի մարդ կայ:

Վայրենիների խուժանը կանգ առաւ զարմացած. այս մենակ մարդի յանդգնութիւնը նրանց յուզեց և ապշեցրեց: Խենթ չէ՞ արդեօք, մարդ է, թէ ուրուական: Մի առժամանակ կանգնել էին իրար հանդէպ այս անօրինակ հակառակորդները, մէկը՝ այն բազմութիւնը, կարծես ամաչում էր յարձակուել, միւսը՝ այդ մի հատիկ մարդը տեղի տալ չէր մտածում: Եւ նոյն վայրկենին գիւղի կողմից լսուեց ահագին մոմոռոց, Ասօն էլ մենակ չէր, հազար գլխանի ժողովուրդն էր դալիւ հեղեղի պէս աւերիչ, և նրա հետ վազում էր կոյսը, «գերեզմանների ջիննին», սեւազգեստ, սգաւոր լալիւնը, որ այդ օրը լալու ցանկութիւն չ'ունէր:

Եւ զարկուեցին...

Ընդհարումը սարսափելի եղաւ, գիմադրութիւնն անօրինակ, լեռնախաններն այդպիսի բան չէին տեսել, չէին սպասում: Անէծք, հայհոյանք, մռնչոց, անքոց խառնուեցին իրար, և վիրաւորներն ու մեռածները արօրւում էին կռուողների սաների տակ:

Խաղաղ, հնազանդ գիւղը կրակ էր կտրել վիրաւոր դազանի պէս և փախչելու ցանկութիւն չ'ունէր, յարձակուող աւազակները սարսափից ապուշ էին կտրել, էլ կռիւ չէր կարծես, այլ մի ուրիշ սոսկալի բան, ուր հա-

կառավորողների նպատակը յաղթութիւնը չէր, այլ ոչընչացումը: Երբ մարմինները գալարւում էին իրար կատաղի օձերի պէս, այդ ժամանակ գործում էին և՛ բաղուկները, և՛ մատները, որ սղմում էին կոկորդը, և՛ առամները, և՛ ոտները, և ապա փչում էին իրար վրայ խորտակուող պատերի պէս:

Այս անօրինակ պայքարի ամենատաք վայրկենին, երբ Ասօն դառնում էր թշնամիների մէջ աւերիչ հողմի պէս, նա յանկարծ տեսաւ, թէ ինչպէս Պետօն՝ Սառայի ամուսինը կուրծքը բռնեց և ընկաւ: Եւ նոյն վայրկենին իր սիրած կնոջ գրաւիչ պատկերը ցցուեց Ասօի աչքերի առաջ իր բոլոր հմայքով, իր բոլոր գլխիչ կանացիութեամբ, որ այնպէս աղմկել էր նրա գոյութիւնը: Նա տեսաւ նաև իրան՝ Սառային, չքնաղ Սառային, որ վաղէվաղ հասաւ ու կռացաւ մեռնող Պետօի վրայ: Ասօի աչքերը մթնեցին, ոտները գոլդոլացին, հին զգացմունքն իր սրտի խորքում, մոխրների տակից մէկ էլ զարթնեց անօրինակ ուժգնութեամբ... այժմ Սառան ազատ էր, Սառան այրի էր...

Մինչդեռ իր շուրջը, իր ձայնով, իր օրինակով թշնամու գէմ գուրս եկած գիւղը զարկւում, մորթում էր, մարգիկ ընկնում էին ոռնոցով ու անէծքով, Ասօն ճակատը բռնած, աչքերը խուփ, մնացել էր անշարժ. Սառան այրի էր, հմայիչ Սառան ազատ էր...

Եւ ամիսների կեանքը վայրկենապէս եկաւ ներկայացաւ նրա աչքին, պատկերներն արագութեամբ իրար յաջորդեցին մի այլանդակ ժխորով, եկան ու անցան, մնաց դարձեալ ամենից գրաւիչը, Սառայի չքնաղ գէմը, նրա վառ ուտերը, նրա բոց աչքերը: Ասօն այժմ վախենում էր նայել գէպի այն կողմը, ուր Սառան էր, Պետօի վրայ արտասուող այն հրեշտակը: Եւ Սառան ազատ էր, Սառան այրի էր...

Կռիւր շարունակւում էր, մարգիկ փչրուած հասկերի պէս փռւում էին գետին, և Ասօին թւում էր, թէ ամենքը զարկւում են և ընկնում միայն Սառայի հա-

մար, որ կուռում են միայն նրան ազատելու, նրա պատիւն ու գեղեցկութիւն փրկելու թշնամիներէց:

Մի ամբողջ ժողովուրդ մեռնում է մի հատ կնոջ համար: «Օ՛, դա սո՛ւտ է, սո՛ւտ է», մրմնջացին նրա շըրթուքները, և նոյն վայրկենին Շողերի տանջուած, դուռնա պատիկերը ցցուեց նրա աչքի տուփ և ծածկեց Սառային: «Սո՛ւտ է, կրկնեց նա, Շողերը անճարների զոհն է և ո՛չ Սառայի»... Եւ նա ճակատը թողեց, աչքերը բարձրացրեց, նայեց Սառային, և խփոյն երեսը դարձրեց, աչքերը բռնեց. Սառան ազատ է, այրի է...

«Օ՛, մռնչաց նա ցաւով, սիրտս, սիրտս»...

Եւ նոյն վայրկենին մէկը մօտեցաւ նրան, կռացաւ ուսին և կամացուկ փափսաց ականջին.

—Վախեն՞ում ես... էլի վախեցար, կտրի՛չ Ասօ:

Նաւճն էր...

Ասօն օձից խայթուածի պէս ցնցուեց, ճակատը թողեց, գլուխը ցնցեց՝ կարծես մի անախորժ միտք հալածելու համար. Սառան ազատ էր... բայց գիւղը նրա համար չէր զարկուում, Ասօն նրա համար չէր կուրծքը դէմ տուել մահին:

—Վախեն՞ում եմ... Օ՛, սուտ է, սուտ է, ես չեմ վախենում, Նաւճ:

Եւ նա նորից նետուեց տուփ, այս անգամ աւելի թափով, աւելի վճռաբար ու կատաղի. կամ պէտք էր մեռնել, կամ փրկել գիւղը: Կռիւն այնուհետեւ էլ երկար չը տուեց. լեռնական վայրենիները անակնկալ ու անօրինակ դիմադրութիւնից և իրանց տուած զոհերի բազմութիւնից սարսափած՝ տեղի տուին և ցաք ու ցրիւ փախան դաշտերով:

Գիւղը փրկուած էր...

Էլի գիշեր էր:

—Ո՛ւր, որդի, ստում էր Նունուֆարը:

—Փօսը մեծ է, շատ մեծ, մարէ, պատասխանեց

որդին, դէպի դուռը քայլելով. — պէտք է լցնել, որ ջրաղացը շինուի, նոր ջրաղաց, մեծ ճանապարհին... Ամեն բան աշխարհում ջրաղացի քարի պէս է, դառնում է հն դառնում... Սառան սիրուն է, շատ սիրուն, իմ դըժբաղդ մարէ, բայց ես ուրիշ դարդ ունիմ, դարդ՝ հաղար ծովի չափ, պէտք է դնամ:

— Ասճ, իմ որդի, իմ մինուճար...

— Դարդ ունիմ, դարդ՝ հաղար ծովի չափ, լսուեց խաւարի միջից:

Նունուֆարն ու Շուշիկը դարձեալ մնացին մենակ, իսկ Ասօն վերստին գնաց դէպի մութ անյայտը:

Վ Ե Ր Զ

Ա. Ա. ՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԱՒ, ՀԱՆԳԻՍՏ ՏՈՒԷՔ...

(Նիկիտինից)

ԱՒ, հանգիստ տուէք... Հանգիստ եմ խընդրում
Փոթորկուած մըտքիս, ցաւատանջ կըրծքիս.
Ո՛ղջ օրն եռում էր իմ շուրջ անդադրում
Ա՛յն ամենն, ինչից խոցուած է հոգիս:

Ո՞ւր փախչել մեծ-մեծ, փըքուն խօսքերից.
Խօսքով ամենքն են մաքուր, աննախանձ.
Մենք ճըշմարտութիւն պաշտողներ անբիծ՝
Պատրւոստ ենք անվե՛րջ պաշտելու մեր անձ:

Խըղճմտանք սպանուած, ամօթանք մեռած,
Խաւարում սո՛ւտն է տիրադուլիս աղատ.
Ոչ ոք չէ ողբում անկեղծ, սըրտաբաց,
Ոչ ոք չէ պատժում չարիքն ու տրատ:

Մենք մարտիրոսներ չ'ունինք մեր միջում...
Ձենք պատասխանում փըրկութեան կոչին.
Արեւից պահում, արեւից փախչում,
Լոյսից վախում է մեր ըստրուկ հոգին...

Գուցէ օգնմն է ողջ ցաւն ու վրտանդ—
Ինչ պէտք է թռչնի—ծըլում է, ծաղկում,
Ինչ պէտք է ծաղկի—կորցնում է երանդ
Եւ թըշուառ մահով հէգ կեանքը կընքում...

Ա.Լ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Վ Ա Ն Տ Ո Ս Պ *)

V

Վան-Տոսպի բնակիչների թիւը ներկայումս հաշւում է 50,000 հոգի, որոնցից մօտ 35 հազար հայերն են կազմում, որոնք մեծաւ մասամբ բնակւում են քաղաքում և մերձակայքում, արուարձաններում: Բնակիչների մնացեալ մասը կազմում են թիւրքերը, շատ սակաւ քիւրդեր, չէրքէզներ և գնչուներ (թիւրք բոշաներ, մըտրըւլներ ըստ վանեցոց): Հայ բնակչութեան ընտիր մասը համարեա հին գաղթականներն են, զլիաւորաբար Պարսկաստանից Խոյ **) և Սալմաստ գաւառներից, որոնք XVII և XVIII դարերում պարսկական հարստահարութիւնից խոյս են առել և բնակութիւն հաստատել Վանում, իրանց հետ բերելով պարսկահայ արուեստն ու ճարտարութիւնը:

Վանի հայը միջահասակ է, թիկնաւէտ, լիք և համարձակ բնաւորութիւնով, դէմքը կլոր է՝ հայկակ արծուէ ոունդով զարդարուած:

Արհեստաւոր ժողովուրդ է վանեցին, 70 տոկոսը պարապւում է ձեռարուեստի կարելի է ասել ամեն ճիւղերով. շատ ոյժ տրուած է ոսկերչութեան և քահագործութեան արուեստին: Աղնիւ մետաղներից չինւում են ամենայն տեսակ զարդարանքներ, իսկ ընտիր ընկոյզի փայտից և նրա տախտակից զանազան կահկարասիքներ ճաշակաւոր նրբութեամբ. ոչ պակաս առաջադիմել են և դերձակութիւն, երկաթագործութիւն,

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 8.

**) Այժմուայ Վանի բարբառը մեծ նմանութիւն ունի Խոյի բարբառին:

կօշկակարութիւն և ուրիշները, ոստայնանկութիւնը մասնաւորապէս վերջին տարիներում ակսել է ծաղկել, շինուում են «շաքիաբ» կոչուած կտորը, ամենաընտիր և գիմաղկուն կտորներ թէ՛ դոյնի, թէ՛ նրբութեան կողմից, արանց զգեստների յարմար, որպէս և մանուսայի մի տեսակը, և սատրանջ: Շատախցի հայերը Վանում բաց արած գործարաններում պատրաստում են «չատխու չալ» կոչուած համբաւաւոր «աբաներ»:

Հայ տարրի միացեալ տոկոսը կազմում է այսպէս կոչուած առևտրականների—խանութպանների դասը. շատ քչերն են որոնք կառավարչական պաշտօններում են գտնուում, ձեռք բերած լինելով տիրող կառավարութեան անսահման վստահութիւն իրանց հաւատարմութեան մասին առ սուլթանն և առ նրա զահի սեպհական շահերը. ըստ որում կառավարական պաշտօնները վերապահուած են միմիայն թիւրք իշխող տարրին: Վերջին տարիներում միայն սկսուել է հայ ոստիկանների թւի շատանալը՝ անշուշտ ի նպաստ պետութեան շահերի:

Հայ գիւղացու գլխաւոր պարապմունքն է իհարկէ՝ հողագործութիւնը, զբաղմունքը հողի հետ, որ (հողը) վարձատրում է առատութեամբ մշակի ճակատի քրտինքի փոխարէն՝ լինելով պարտոտ և արգասաբեր, արտադրում է լաւ ցորեններ, մասնաւորապէս «աւետիք» կոչուած տեսակը ընտիր խոշոր հատիկներով, դարի, վարսակ, կտաւահատ, որից պատրաստում է վանեցու ձէթը թէ՛ ուտելու և թէ՛ վառելու համար, որի (ձէթ վառելու) գործածութիւն տակաւին մնում է վան-տոսպիների մեծագոյն մասին մօտ:

Սակայն երբեմն անգութ իշխողի դիտաւորեալ կամայականութիւնը միացած բնութեան ժլատ զգացումին կը պատրաստեն գիւղացու համար, որի հետ և քաղաքացուն, դառն և չքաւոր օրեր. այդ օրերի շարքումն են մտնում 1880 թ. մեծ սովը, որպէս և վերջերս 1896—1900 թ. թ. սոսկալի թանկութիւնը, որի յիշատակը այժմ էլ՝ այս մի-երկու տարուայ աժանութեան օրերում սարսափով է պահում վանեցին, և որի թողած կործանարար և քայքայիչ խոր հետքերը (գլխաւորաբար գիւղացու համար) մնալու են դեռ երկար՝ իշխող դրութեան, անտանկի կարգերի շնորհիւ:

Վան-Տոսպի գիւղերը դաշտային լինելով, որի վրայ ոյժ է գրւում առհասարակ երկրագործութեանը, հետևաբար չէր կարող անասնաբուծութեան գործն ընդարձակ չափով աճել: Գիւղացու պահած և խնամած անասուններն են ոչխար, այծ, կով, ձի, շատ քչերը գոմէշ, այլև եզ, որոնք նրա երկրագործական պիտոյնն են լրացնում: Դրա փոխարէն այգեգործութեամբ են

պարապուում այն գիւղացիները, որոնց գիւղերը բնութեան բարեհաճութեամբ չըջապատուած են բազմաթիւ այգիներով և խաղողի թփերով. այդ կարգին են պատկանում ինչպէս յայտնի է Շահպաղի, Կուռուպաշ, Աւանց, Լէզկ...

Աւանց գիւղի բնակիչները այգիներ մշակելով գիւղում պահում են և գինետներ. բայց աւանցիների գլխաւոր և շահաբեր պարապումնքն է, շնորհիւ գիւղի յարմարութիւններին և բնական դիրքին՝ նաւաւարութիւն. գործածում են մեծ և փոքր առաքաստաւոր նաւեր: Սղգայ գիւղացիք նուրբ և կակուղ եղէգներից (ծիլ) գործում են մի տեսակ կապերտ խսիր կոշուած, որոնք աների, սենեակների հողէ յատակների վրայ են փռում կապերտների տակից: Քաղաքացի կանայք զբաղւում են տնտեսական գործերից զատ այլև ձեռագործներով և պատրաստում են «իւն» կոշուած նուրբ բրդից գործուածներ, շինում են և նոյնիսկ գորգեր: Շինական կանայք ամբան եղանակներում զբաղւում են գլխաւորաբար դաշտային պարապումներով իրանց երկրագործ ամուսիններին օժանդակելու համար, իսկ ձմեռը՝ տանը նստած ժամանակ՝ հիւսում են բրդից այլևայլ գործուածքներ շինական պէտքերին համապատասխան:

Վան-Տոսպը իր բնական և արուեստական բերքերից արտահանում է թէ ի Պոլիս և թէ չըջակայ գաւառները՝ ընտիր ոչխարի աղնիւ բուրդ, որպէս, «մանուսա», «աբա» կոշուած նուրբ գործուածները և շատխու չալի զանազան տեսակները, այլև ոչխար, տաւար, ձի, այծի, եզան և դոմէշի կաշիները, աւելացնէ և Վանայ փամպլիկ սպիտակ կատունները որոնք հորջակուած են, քիւթիւկ կոշուածը՝ ընկոյզի փայտի կոճղերը որոնք եւրոպական գործարանների մէջ նուրբ տախտակների և թիթեղների վերածուելով մեզ կը վերադառնան անհամեմատ սուղ գներով. ինչպէս և միւս արտահանած հում նիւթերը: Ի Պոլիս, որպէս և չըջակայ կարեոր կենտրոններն են ուղարկւում մեր ոսկերիչների և փորագրիչների կատարելութեան հասցրած ձեռագործ շինուածքները—արծաթէ տուփեր, թասեր, գօտիներ, Աջքի ընկնող երեւթ է, որպէս ասել ենք, որ Վանի բազմաթիւ և անհամար այգիների արտադրած գինու ահագին քանակութիւնն սպառւում է տեղին մէջ միայն առանց մի կաթիլ անգամ արտահանուելու. դրա հակառակը գարնան եղանակի սկզբներում Վանայ ծովից հանուած տառակը—ձուկը մեծ քանակութեամբ ուղարկւում է Պարսկաստան, Ռուսիա, չըջակայ նահանգները՝ Վան-Տոսպի ազգաբնակչութեան պէտքը լցուցանելուց զատ: Արտահանւում է նոյնպէս ծովի ջրից աւանցի-

ների պատրաստած բորակը («պարակ» ըստ տեղացոյ) որ մինչև Ասորիք է ուղարկուում *)

Վան-տոսպլիների պէտքերի համար ներս է բերուում դրանց փոխարէն եւրոպական ամեն ազգի գործարաններից դուրս եկած ամեն տեսակ ապրանքներ, չնորհիւ այն հանդամանքի որ սուլթանը շատ չնչին մաքս է վերցնում ներմուծուած այդ ապրանքներից:

Վանայ ծովակի վրայ երթեկող աւանցիների նաւերը հիւսիսից—Արճէշից և Ատլճնազից բերում են առատ և ընտիր ցորեն և ուրիշ արմտիք, Գաւաշ և Կարճկան (ծովի հարաւ. ափ) դաւառներից վառելու փայտ և ածուխ: Մոկսից և ուրիշ չրջակայ գաւառներից դալիս է իւղ, մեղր, նուռ, թուղ, «ռուպ» կոչուած քաղցր հեղուկը՝ չնորհիւ այդ գաւառների կլիմայի տաքութեան և երկրի բերրութեան: Պարսկաստանից ահագին քանակութեամբ ստացուում է գորգ, բամբակ, մեծագին շաւեր, չիթ, քիշմիշ (չամիչի անկուտ և մանր տեսակը), չըպ (պաղլիչ) եայլն կարաւանների միջոցաւ, որոնք ամեն շաբթու՝ մանաւանդ ամառնային եղանակներում, երբ կարաւանի ճանապարհը փակուած է լինում գալիս են շարան-շարան, բեռնակեր կենդանիներ եայլն կարաւաններում գործածութեան համար, ուղտ, ձի և ջորի, քիչ անգամ էջ և եզ:

Վան-Տոսպում կանոնաւոր ճանապարհներ չը կան ամենեւին. ամենաբանուկ ճանապարհը՝ Վան-Էրզրում-Կարին գիծը՝ կանոնաւոր խճուղի չ'ունի. ճանապարհորդութիւն լինում է միայն ձիով և շատ քիչ անգամ ճանապարհորդական թիւերքի կոչտ սայլակներով վրան չորերով և փայտով ծածկուած արևից և անձրբից պահպանութեան համար իբրև թէ: Քաղաքումն անգամ տակաւին չի ընդհանրացել կառքով երթեկութիւն. հանրակառքեր ամենեւին չը կան, բացի մի քանի պետական հարուստ պաշտօնեաների՝ սևիական ֆայետոններից: Այգեստանից Բերդադաքաղաք տանող մի ժամուայ ճանապարհ չուկայ են գնում վանեցիք առաւօտ ոտքով և ոտքով վերադառնում. շատ քիչերն են որ այդ ճանապարհը կտրելու համար ձի գործածեն, այդ համարձակութիւնը տրուել է նրանց միայն այս վերջին միջանի տասնամեակներում **): Սուրհանդակը ստացւում է քաղաքում

*) Միրախորեան Մ. Ռուկոյութեան և հայաբնակ դաւառ... Պոլիս. 1884 II—47:

**) Այսպէս որ զարմանալի չէր երբ մի քանի տարիների առաջ Վանի արինուտը և կատաղի Բահրի-փաշան—այժմ կուսակալ Ատանայի—կատաղութիւնից կը փրփրէր ճանապարհի վրայ մի հայ ձիու վրայ տեսնելիս, այնպէս որ

միայն չաբաթը մի անգամ, պատահում է երբեմն, որ մի քանի չաբաթներով պոստը ուշանում է: Ի բաց առեալ Պոլսում հրատարակուող հայերէն (ստացուած հայ թերթերի թիւը 30 օրինակից չի անցնի ներկայումս) և թիւրք թերթերը՝ ուրիշ ոչ մի պարբերական թերթ կամ հանդէս չի կարելի ստանալ պոստով. ամենահնչին կապածի գէպըում նամակները, մանաւանդ արտասահմանից եկած, կը բացուին կառավարութեան կողմից և խիստ քննութեան կ'ենթարկուին:

Վանեցի հայը անհանգիստ և գաղթական ժողովուրդ է. մինչև մի տասնեակ տարի առաջ նրա պանդխտութեան գլխաւոր կենտրոնավայրը և ապաստանարանն Ռիւքքիոյ մայրաքաղաքը—Կ. Պոլիսն էր, սակայն Վան-Տոսպի աշխատաւորը՝ նրա առաջ յայտնի պատճառներով այդ դուռը փակուելուց և իր օջախն ցիրուցան լինելուց ի վեր սկսել է ուրիշ կենտրոններ որոնել. այնպէս որ այս բոլէիս կարելի չէ մի որեւիցէ քաղաքի անունը յիշել, լինի երոստական կամ ասիական, նոյնիսկ աֆրիկեան և ամերիկեան, միով բանիւ աշխարհի ամենայն ծայրերում, ուր վանեցին ոտք կոխած և մի գործ սկսած չը լինի: Նա ճարպիկ է և խորամանկ. բայց առաւելապէս զրականյակութիւնների տէր, քան բացասական, թէև իրանց ընդունակութիւնները ի չար գործ դնողներ, վնասակարներ և անպիտաններ էլ անպակաս են լինում, մանաւանդ զրսերում *): Նրա պանդխտելու և թափառե-

նըր մի օր ճանապարհին մի անկիւնում ցնցոտիների մէջ ընկած մի աղքատ հայ է տեսնում հիւանդոտ և հիւծւած, մեծ հրճուանքով բացաղանջում է. «Էրմէնի պէոյլէ կէրէք»—հայը այսպէս պէտք է լինի ծաւկցաբար 1896 թ. Վանում տեղի ունեցող հայերի կողմից արեւմտահեղ ընդգիմտութեան ժամանակ այնտեղ ականատես չի եղել սուկայն, տեսնելու համար, թէ ինչպէս նրա երևակայած վանեցի գծուծ և ողորմելի հայը իր դարաւոր ստրկացած վիճակովը զէն ի ձեռին մի քանի չաբաթներով կտրողացել է դիմադրել կատղած ֆանատիկոս մահմէդական տարրի զինուած շարքերին, թիւրք կանոնաւոր զօրքերի սուիներին և որոտացող և սմին բան քարուքանդ անող թնգանօթների հարուածներին՝ պաշտպանելու համար Վանի հայ տարրը հաւի պէս խողխողուելու անխուսափելի վտանգից:

*) Սրբապօղոթութիւն է պարզապէս այսպիսիների շարքին դասել և վանեցի յայտնի Ոստանիկ Տէր-Մարգարեանն, որի վերջին վարմունքը և խորհրդաւոր վաղճանը Պարիզում 1874 թ. բոլորովին այլ, տարբեր զիտումների պէտք է վերադրել, քան ճգնում է ցոյց տալ Միքսետէս. («Մասիս» շաբաթաթերթ. Պոլիս 1903. № I, II, III)... Նրա մէջ պէտք էր որոնել մի ապագայ նոր Չահմիրեանց (Տէս. «Մուրճ», 1901. № 11) և ոչ այլ ինչ, թէպէտ նրա միջոցները ներկայ կեղծաւոր դարու բարոյական հասկացողութիւններով մի քիչ դատապարտելի երևան: Սակայն էֆէնդիների աշխարհում ներկայումս այդ տեսակ բարեխիղճ ուսումնասիրութիւն փնտրել անելի քան միամտութիւն կը լինի իհարկէ:

լու արմատները պէտք է որոնել ըստիս նրա աղքատութեան, սոսկ անտանկի չքաւորութեան մէջ: Վանեցի առաջին հայ հարուստը հաղիւհազ 10000 ոսկու (90000 ռուբլի) կանխիկ՝ պատրաստի դրամի կարողութիւն ունենայ և կալուածներով ու վարկով հանդերձ առաւելն 15—20000 ոսկու. իսկ այգալիսիների թիւը մատի վրայ կարելի է համարել, 4—5-ից չէ անցնում, մնացեալը վաճառական կոչուած փոքր խանութպաններ են. այդ մի քանի փոքրաքանակ վաճառականներն են նրանցից վարկով առած ապրանքներով առևտուր անողները:

Առևտուրի ու վաճառականութեան վանի հրապարակը տարէցտարի կայուն լինակ է ստանում, նախ ժողովրդի պարբերաբար հիւժւող չքաւորութեան, ապա ճանապարհների անապահովութեան հետևանք. տարի չի լինում, որ միքանի վաճառականների ապրանքների (մանաւանդ Ռուսիայից եկող) հակերը ճանապարհին չը կողոպտուեն աւաղակներից և կամ խախուտ և անվրստահի նաւակների շնորհիւ վանայ ծովի յատակի բաժին չը դառնան. եթէ ապահով հասնեն էլ, ամիսներ կը տեւեն ևրբեմն *): Վանի առևտուրը կենդանութիւն է ստանում առաւելապէս աշնան և մասամբ էլ գարնան ժամանակ, երբ չրջակայ դաւառներից քիւրդերը և հայ գիւղացիները քաղաք են թափւում առևտուրի համար. մնացեալ ժամանակներում մեռելային խաղաղութիւն է տիրում վանայ ընդարձակ շուկայում (շարշի), ուր մի տասն վարայի համար աղքատ վանեցին հարկւրաւոր երգումներ, որպէս և հայհոյանքներ կը տեղացնի իր մուշտարու գլխին. հասարակական կեանքը, իր ճշգրիտ առումով, մեռած է վանում, վերջին միքանի տարուայ ընթացքում միայն կեանքի եռուղեւոր, շարժման, կենդանութեան փոքրիկ նշաններ են երևում:

Հարուստ վանեցին չը գիտէ ամենևին դորձածել իր ունեցած կարողութիւնը. նա կամ չափազանց գծուծ և կծծիութեան աստիճանի խնայող կեանք կը վարէ աւելացնելու իր մի քանի ղուրուշները մի բնակարան կառուցանելու համար և կամ իրան զէվք ու սէֆայի (կերուխում) պիտի տայ՝ փչացնելով սակաւ ժամանակում իր անտեսած առանց այն էլ վտիտ կարողութիւնը. վերջերս մանաւանդ խմելը, ոգելից ըմպելիների անհամուծեան աստիճանի հասցրած դորձածութիւնը շատ է ընդհանրացել վանում մեծ ծաւալ ստանալով, այնպէս որ այս բոլէիս ալքոհոլիզմի տիրապետութեան սահմաններում իւրաքանչիւր

*) Տարի չի անցնում առանց մի քանի սնանկութիւնների:

Թաղը, իւրաքանչիւր փողոցը իր մէկից աւելի «արաղ քաչողն» (օղեգործը) և գինեւաններն (մէյիսունէ) ունի:

Թէյի գործածութիւնը նոր է սկսուել ևեծաւ մասամբ հաճոյքի համար, քան թէ որպէս անհրաժեշտ կարիք. ամենատոնրական խմիչքներն են թէյը, սուրճը տաճկական փոքր «ֆինջաններով» (բաժակ), օղի (արաղ), գինի, ուրիշ տեսակ ոգելից ըմպելիներ, (րում, կոնեակ, գարեջուր...) զովայուցիչ խմիչքներ (լիմոնադ...) անձանօթ են առայժմ վանեցուն և մի երկուսին միայն մատչելի: Ճաշերի միջոցին (առաւօտ և երեկոյեան պահերին է լինում վանեցիների կանոնաւոր հացկերոյթը տեղական հանգամանքներին յարմար) դանակ, պատառաքաղ... առանձին ամսներ, բաժիններ ունենալու սովորութիւնը շատ սակաւ, մի-երկուսի մօտը միայն ընդունուել է, այն էլ հիւր ունեցած դէպքում:

Սենեակները կահաւորուած են լինում ասիական ճաշակով, սենեակի (օղա) ճակատում անխուսափելի սէդրը (բազմոց) նրա շուրջը փռուած մինտէրներով (դոշակ) կամ մի քանի նստարաններով (կանափա) և երկու թիկնաթոռներ կազմում են սենեակների կահաւորութեան ամբողջութիւնը, մի մեծ, կլոր և մի քանի էլ փոքր սեղաններով: Գիւղերի խրճիթները կարծես կատարելապէս «Անապաղիս»-ի նկարագրած գետնափորերը լինին իր բոլոր մանրամասնութիւնով: Քաղաքին մերձ եղող Աւանց, Սըղ-գայ... մի քանի մեծ գիւղերն իսկ միւսներից տարբեր մի վիճակ չեն ներկայացնում:

Քաղաքացու տարազը խառնուրդ է ասիականի և եւրոպականի. կանանց մէջ վերջին տարիներս մասնաւորապէս մշտնութեամբ է եւրոպական նորաձեւութիւնը ծիծաղելի կերպարանքով: Այր գիւղացին հագնում է տակաւին իր աւանդական քեաղախին, չուռ քեաղախին և շալէ շալվարը:

Ասիական-մահմէդական երկրներին միայն յատուկ փակ կեանքը իր տեղը կողմերով տիրում է այնտեղ. կինը գուրս է գալիս անից միայն այն դէպքում, երբ եկեղեցի է գնում կամ մի ազգականի մօտ չարսաւների մէջ փաթաթուած:

Մտերմական մօտիկ յարաբերութիւններ տղայի և աղջկայ միջև չը տեսնուած քան է. ամուսնական կապերը կնքւում են միջնորդների (առաւելապէս քահանաների *), պառաւների միջոցաւ և ծնողաց հաւանութեամբ, որոնց այդ աւանդական ի-

*) Վտնի քահանայական դասը տգէտ է, ընկած բոլորովին ժողովրդի աչքից և մեծաւ մասամբ մի քանի աղաների քահանայքին խաղալիք: Անցեալ դարու վերջին յիսնամեակում վանեցին մի հատ միայն արժանաւոր քահանայ է ունեցել, իր պակասութիւններով հանդերձ:

բաւուների լիազօրութեան դէմ ընդվզումները հաղւադէպ են հնազանդ և հլու որդիների կողմից. այնպէս որ տղան շատ անգամ ամուսնանալուց յետոյ է իր կնոջ երեսը տեսնում, ուր մընաց որ նրան իսկապէս ճանաչած, հաւանած լինէր ընտրութիւնից առաջ: Աղջկայ կողմից նմանապէս անամօթութեան աստիճանի համարձակութիւն կը լինէր անշուշտ ինքն իր ձեռքով իրան յարմար փեսացու ընտրելը. նա ոչխարի պէս պիտի հնազանդի հօր հրամանին մտնելու այն ախոռը, ուր կը քշի նրան խիստ և անողոր ծնողների նիւթական կամ մի որեւիցէ փառասիրական շահախնդրութիւնից դրդուած բռնաւոր կամայականութիւնն: Ամուսնական կապերը կնքւում են 20—27 (տղայոց) և 16—20 (աղջկանց) տարիների մէջ, որից դուրս բացառութիւններ էլ յաճախ են պատահում, առաւելապէս գիւղերում. ժողովրդական հետեւեալ երգի մի կտորը բնորոշում է այդ աղետաբեր սովորութիւնը իր կործանարար հետեւանքներով—

Էմալ էնիմ, էմալ էնիմ ¹⁾,

Սարեր ձիւն ա, չիւարեր ²⁾ իմ,

Եար պզտիկ ա, մալուկեր ³⁾ իմ,

Հետս չի գայ առնիմ տանիմ:

Միւղիւր ⁴⁾ աղա, արեդ սիրելի,

Էսօր էրթաս հիւսններ պերես,

Որ քո լաճուն օրոց չինես,

Մէջը դնես օրօր ասես,

Էմալ էնիմ...

Էրիկ մ'ունիմ հաւու ճուտ ա,

Քչինք վալեախ ⁵⁾, թող խոտ ուտա,

Էրիկ մ'ունիմ եղին դեղին,

Կը նմանի գարնան եղին,

Ձեռնէն բռնեմ տամ դրողին,

Թողնեմ էրթամ խեւ սիրողին:

Էմալ էնիմ... *)

Որանք տարիքով աղջիկն է, որ իր օրօրոցի մէջ դնելու միայն յարմար ետրը, էրիկը, և իր արգահատելի վիճակը և սև օրը կ'ողբայ: Անգութ և ընչաքաղց ծնողքը յաճախ իրանց

¹⁾ Ինչպէս անեմ, ²⁾ ապրիլ ³⁾ տխրիլ ⁴⁾ կառավարիչ (սանջակի, նահէէփ)

⁵⁾ ախոռ:

*) «Վանայ սաղ». Զերենց Գ. II. 39. Թիֆլիս. 1899:

դեռահաս՝ 8—10 տարեկան մատաղատի մանուկներին, ամուսնացնում են մի հասակն առած աղջկայ հետ, որ նրան մայր լինելու միայն յարմարութիւն ունի, սրա բերած ճոխ ջհեղը (օժիտ) և հարուստ կալուածները սեպհականացնելու ակնկալութեամբ միայն:

Քաղաքից ևն յաճախ աղջիկները տանում գիւղը իրրի հարսնացու, քան թէ գիւղերից բերում, դեղջկական պարզ և անպաճոյճ կեանքին ընտելացած հայ աղջիկը այնքան էլ չի ցանկանում քաղաքացու կին լինել. ուշագրաւ է այս առթիւ ժողովրդի բերանում յաճախ երգուող մի դեղեցիկ երգ, թէև պարզ, անպաճոյճ, սակայն աչքի ընկնող՝ զգացմունքի անկեղծութեամբ, ճշտութեամբ: Այս երգը կարելի է համարել նոյնպէս և մի նմուշ Վանայ բարբառի, որպէս և հաւաքածոյ հարսանեկան զարդարանքների և դեղջկական կենցաղի: Երգը տրամախօսութեան բնաւորութիւն է կրում աւելի և տեղի է ունենում գիւղացի կնոջ և իր հասած աղջկայ միջև:

—Քան, սե', սե', սեաւոր մարէ,
Յորէն ¹⁾ իմ տուն աւերեցիր,
Կտրիճն իմ ձեռքէն հանեցիր,
Իմ կանանչ արիւն էրեցիր:

—Քան սե', սե', սեաւոր ախչիկ,
Արի քի տամ Վանայ խոջին,
Որ քի դնի նխշուն օղին ²⁾,
Քեզ հագցնի թուխ կոնտուռէն ³⁾,
Վերէդ քաշի չամ-դարահին ⁴⁾,
Քո տակ թալի կութնի դոշակ ⁵⁾,
Քամար ⁶⁾ կապի մէջքիդ պարակ ⁷⁾,
Ատլասից ⁸⁾ բարձ դնի երեսիդ,
Դոշիցդ ⁹⁾ կախի դեղին ոսկին,
Էլմաստ մատնիկ ¹⁰⁾ քո մատներին,
Էլնիս ¹¹⁾ խաթուն նորա օղին:

¹⁾ Ինչու, ²⁾ սենեակ, ³⁾ կօշիկ, ⁴⁾ ձամի (Դամասկոս) մետաքսեայ նուրբ գործուած կտոր, ⁵⁾ ապրեշումէ (մետաքս) նուրբ գործուածք, ⁶⁾ գօտի, արծաթից շինուած և զանազան նախշերով դրուագուած, ⁷⁾ բարակ, նուրբ, ⁸⁾ կերպասի ամենաընտիր տեսակը, ⁹⁾ կտրծք, ¹⁰⁾ մատանի, ¹¹⁾ լինիս:

—Բա սե', սե', սեաւոր մարէ ¹⁾,
 Վանայ խոջին կուրրան կ'անեմ
 Իմ Սախօի էրկէն բաժին ²⁾,
 Գէոլի-կաղի ³⁾ պարակ վզին,
 Ուր ջալահուն ⁴⁾, թուխ կոռտըկին ⁵⁾,
 Սե քէսլոզին ⁶⁾ չուռ քիաղախուն ⁷⁾,
 Թուխ մազերաց, թուխ աչքերաց,
 Էրկէն քթին, բէոլ ⁸⁾ բեղերաց,
 Պարկա-բերնին, խոզոտ ⁹⁾ ձէնին,
 Ստ մի շարին, ճէոչ ¹⁰⁾ ալինջին,
 Մազոտ դոշին ¹¹⁾, քաքուլներաց ¹²⁾
 Շալ չլարին, կտաւէ շապկին,
 Մէջաց ճարկին ¹³⁾, նիշուն թաթին ¹⁴⁾,
 Ոտաց չարըխին, ուշկըքերուն,
 Նախրափէտին, գիապանակին ¹⁵⁾,
 Փայխի թոռմին ¹⁶⁾, ուր ¹⁷⁾ շորերաց:
 Սախօն է հէր ¹⁸⁾ սարեր կան գէր ¹⁹⁾,
 Որ հէվարին ²⁰⁾, խիտ ուր նախրին,
 Հօ, հօ անէր, հէ, հէ ասէր,
 Դառնէր տուն գէր,
 Որ ինոր ձէնը ²¹⁾ ձիկ ²²⁾ անուշ գէր,
 Գիշեր-ցերեկ սարեր կան գէր ^{*)}:

Ինչպէս երևում է, գեղջկուհին հազար անգամ կը նախընտրէ իր համագիւղացի սրտի սիրածի—Սախօի (Սահալի)—որին սակայն մերժելով հանել է իր ձեռքից իր անդուծ մայրը՝ Վանայ խոջին տալու համար—չուռ քիաղախին, նախրափէտը, սե քուղը, երկար բոյը, թուխ աչքերը, բաց և անկեղծ դոշը կայլն քաղաքում փթած հարուստի զաւակի ոսկիներէր գէղերից, նախշուն օդայից, կութնի Կոչակից, շամ-դարահուց և այլն:

¹⁾ Գը զոհեմ, ²⁾ հասակ, ³⁾ լճի (մէջ լողացող) սազ, ⁴⁾ թիզանի, ⁵⁾ բրդէ անթիւ, կարճ և հաստ բաճկոն, ⁶⁾ գիւղացու բրդեայ սրածայր զլխարկ, ⁷⁾ տ. ⁸⁾ ճոխ, առատ, ⁹⁾ խոզոտ, ¹⁰⁾ մեծ, ¹¹⁾ կուրծք, ¹²⁾ խոպոպիկ, ¹³⁾ գօտի, ¹⁴⁾ գուլպա, ¹⁵⁾ հովիւների բրդէ հաստ վերաբերու, ¹⁶⁾ ախոռի մէջ պատշգամբ, ¹⁷⁾ իր, ¹⁸⁾ գնար, ¹⁹⁾ գար, ²⁰⁾ երեկոյ ²¹⁾ ձայնը, ²²⁾ ինձ:

^{*)} «Վանայ-Սաղը», Ջերենց Դ. II. Թիֆլիս, 1899. §. 4. Վանայ ժողովրդական երգերը և առասարակ նրա ժողովրդակ. բանահիւսութիւնը շատ անընշան չափով միայն հաւաքուել և լոյս է ընծայուել. այդպիսիներից յիշատակութեան արժանի են անմահ Սրուանձաեան եպիսկոպոսի հաւաքածունները, առաւելապէս «Մանանայ», Տէվկանց Ար. վարդապետի ժողովածունները և Ջերենց Գէորգի «Վանայ-Սաղը» I. II հատորները և այլն:

Վանեցի կինը գեղեցիկ է, առողջ, կարմիր և լիք երեսով, երկար և թուխ մազերով, սիրելի է իր ամուսնուն առաւելապէս իր ջանասիրութեան, սակաւապէտութեան, տնտեսագիտութեան և պենելոպեան հաւատարմութիւն համար։ Քաղաքացի կինը նոյնիսկ ամենից հարուստ ընտանիքում առաւօտուանից մինչ երեկոյ տանջւում է տան մէջ՝ կատարելով տնային տնտեսութիւն ամենայն աշխատութեան, թոնիր վառելուց, տան լուացքը անելուց սկեալ մինչև ամենաթեթիւ ծառայութեան ու կար ու կութը, չը նայած որ այսուամենայնիւ շատ անգամ զրկանքների, անարգանքների է ենթարկւում իր տակաւին կոպիտ և անազորոյն ամուսնուց, որի, որպէս և արեւլան, հասկացողութեամբ կինը մի ստրկուհի է սոսկ սեռական հաճոյքներին բաւականութիւն տուող։ Հարսանիքի հանդէսները ներկայումս կատարւում են շատ սլարդ մի քանի ժամուայ բարեկամական համախմբութիւնով միայն։ Վերացել են համարեա հին-աւանդական եօթն-օր եօթ-գիշերի առասպելական քէֆերը ու ինչոյքների շարքը, որոնք փեսայի՝ ամուսնացողի տնտեսական վիճակը քայքայելուց բացի ուրիշ ոչ մի բանի չէին ծառայում։

VI

Ով երբեքէ հետաքրքրուել է մեր մամուլի և իրակաշութեան պատմութիւնով, նրան յայտնի կը լինի անշուշտ, որ անցեալ դարու կէսերին առաջին մամուլը Հայաստանում հաստատուել է և գործել Վարազայ վանքում, Վան-Տոսպում, հայրենասէր Խրիմեան վարդապետի անխոնջ աշխատութիւնով։ Վարազ, մի յետ ընկած մութ անկիւն Քիւրդստանի, 50-ական թւականները, մի ժամանակամիջոց, երբ ոչ միայն գաւառները, այլ նոյնիսկ քիչ-շատ աչքի ընկնող կենտրոններում լուսաւորութիւնը հազիւ կարողացել էր իր աղօտ նշոյլը սփռել։ Այնպէս որ այնքան էլ հեշտ գործ չէր իր խաւար հայրենիքի տգիտութեան մռայլ վարագոյրը պատառել միս-մենակ՝ չըջապատուած ամեն կողմից աննպաստ հանգամանքներով։ Մէկ ոտքը Կ.-Պոլիս, միւսը՝ Վանում դրած՝ ամեն զոհողութիւն և զրկանք կրել, իր քաղցրաբարոզ, գիւթական, սթափեցնող խօսքը «Արծւի» հայրենասէր թեւերով ուղարկել հայրենիքի թմրած, չարչարուած, հեռաւոր որդիներին, ղանդակի աւետաւոր հնչիւնների նման բաղխիլ նրանց ընդդարմացեալ ականջներին, հրաւիրել նրանց աւե-

լի բարձր կեանքի, աւելի պատուաբեր կոչումի՝ և միւս կողմից մաքառել իր տակաւին չը կազմակերպուած, չը հաստատուած, բայց թարմ ոյժերով՝ ժամանակի տիրող մոայլ, բլթայնող հասկացողութիւնների ղէմ, որոնք դարաւոր արմատներով ամրացած, կազմ լեզէոններով *) պիտի հանդիպէին, երբ անտանելի խոչընդոտ, լուսաւորութեան առաջնորդի սկսնակ քայլերին՝ ահա ինչ էր խրիմեան վարդապետի դործը:

Թողնենք ասպագայ պատմութեան անաչառ դատաստանին որոշելու թէ միզ տղէտ և դարաւոր ստրկութիւնից թմրած հայերիս համար ո՞ւմ գործունէութիւնն ու ջանքն է օգտակար եղել և նըպատակայարմար: Խրիմեան միակ վարդապետի անդրանիկ և կենսատու շարժումը իր մամուլով, Վարագայ ժառանգաւորների վարժարանով, նրա հայրենասէր սաներով—որոնք Վասպուրականի ամենայեւտին գիւղից սկսեալ մինչև տաճկահայ կարեւոր կենտրոնները՝ ցմահ հաւատարիմ իրանց վարդապետի անաղարտ դրօշակին՝ ժողովրդի զրկին մէջ, ոչ թէ վանական խցում միայն, տքնեցին ու մեռան՝ տալով իրանց արդասաբեր արդիւնքը—թէ Մխիթարի կաթողիկ միաբանութիւնը, հակառակ իր հիմնադրի—Սեբաստացու ոգուն՝ իր 200-ամեայ լճացած գոյութիւնով, իր Սաղմոսի Մեկնութեան 12 հատորներով (գինն 50 ֆրանկ... խեղճ աղգ), Վարք արքոցներով (50 ֆր.), Ռուլէնի հոովմէական պատմութիւնով (80 ֆր.), Ալբերտի, Թովմա Ագուլնացու միջնադարեան աստուածաբանութիւններով և ազգավիստ, պառակտիչ կրօնական սնմիտ պրոպագանդայով թէ Պոլսում և թէ գաւառներում, թող ի Ռուսիա և Պարսկաստան: Իսկ անցեալ տարիների Վանայ դաւանափոխութեան, քսաներորդ դարու շեմքի վրայ կատարուող հացի և հաւաքի իայտառակ առուտուրի առթիւ Վանի կաթողիկոսների ներկայացուցիչ Մըխիթարեան Անտոն վրդպ. Ջնդօեանի, հայր Շարմըտանի «L' Oeuvre d'Orient» հրատարակած ինքնատիպ գրութիւնները՝ **) ամօթ, նախատինք միայն կարող են բերել այդ միաբանութեան աւանդական հռչակին, քան թէ փառք:

Նպասակիցս դուրս է նոյնպէս Խրիմեանի, հայոց այդ մեծ երախտաւոր և խնկելի վարդապետին հասարակական-հովուական գործունէութեան և նրա գրական վաստակների, —որոնցից «Հրաւիրականները», «Թաչի ճառք», «Միրաք և Սամուէլը», «Ժամա-

*) Հոգևորական տղէտ դասակարգը՝ յանձին Գաբրիէլ (Զիրոյեան) եպիսկոպոսի և աշխարհական աղայական վաշխառու և ազգեցիկ ու վնասակար՝ յանձին մի աղայի:

**) Տես «Մշակ»-ի բանասիրականները 1899, 80-ական թթ.

նալը» հայ գրականութեան գոհարների սակաւաթիւ չարքը կարելի է դասել—հաշիւը արձանագրելու *) իհարկէ. ամենից կարեւորն այն է, որ Խրիմեան վարդապետի անկեղծ ոգևորութիւնը և սէրը դէպի իր սիրեցեալ հայ ժողովուրդը ամուլ չի անցել, այլ ներշնչուել է և իր աշակերտների մէջ, որոնք իր բայ արած շաւղով ևն ընթացել։—Սրուանձաեանը (... † 1892) իր տեղադրական, ժողովրդագրական անդուգական հաւաքածոների—«Մանանայ», «Համով-հոտով», «Թորոս ախպար», «Գրոց և բրոց», «Հնոց և Նորոց», որոնք հայրենիքի համն ու հոտն են բովանդակում մի առանձնապատուկ գողտրիկ ոճով—հիմքը Վարդայ վանքումն է դրել։ Այնուհետև Վարագը դառնում է կենտրոն և մայրավանք գրողների, հրատարակախօսների, լուսաւորութեան առաջնորդների, գիտութեան ղեկավարների համար. երկար տարիներ «Արծիւը» դարձել է արտայայտութեան մի զօրեղ միջոց նրանց տրտունջի, բողոքի, մտաւի, հայաշունչ և հայրենասէր խօսքերի։ Այդ բեղմնաւոր միջնորդաւում առաջին անգամ կոփեց իր գրիչը ու լարեց մեր ժողովրդական բանաստեղծ Տիգրան Ամիրջանեանը, առաջին անգամ նուագեց իր հայրենիքը՝ ժողովրդի ժպիտն ու ծիծաղը, դարդն ու լացը իր քնարին նիւթ չինելով. ո՞ր սիրտ ունեցող հայը չի հիացել և չի արտասուել նրա գողտրիկ, իմաստալից էլեգիան կարգալիս.

Թո՛ղ, ախպէր, թո՛ղ որ իմ սիրտը կրակ ու բոց վառուած էլնի,
Թո՛ղ իմ աչքը կլկլացող պղտոր-պղտոր ախպիւր էլնի։

. **)

*) Այս բոլորի ուրուագիծը միայն տես «Արարատ» ամսագիր 1900 №IV.

**) Տաղանդաւոր գրողի քնարական բանաստեղծութիւնների մեծ մասը լոյս է տեսել Վարագայ «Արծիւի Վասպուրական»-ում, մի մասն էլ առանձին բրոշիւրով Պոլսում այն ժամանակ (1860 թ.), երբ նա տակաւին աշակերտ էր Նուբար-Ղահնազարեան վարժարանի (ն. Վարժապետեանի անշուքեան օրով)։ Չատ չ'անցած՝ Պոլսում դարձեալ հրատարակում է «Ողբերգութիւն Վալդանայ» և «Ողբերգ-Տրտագայ» արագեղիւնները միջակ յաջողութեամբ։ Ամիրջանեան 1864 թ. թողնում է մայրաքաղաքի հրապուրիչ կեանքը և շտապում իր հայրենիք՝ իր քրնարի լարերը թրթռացնող հայրենակիցներին վիճակովը ապրելու և նրանց հետ զօրծելու, ծիծաղելու և լալու։ Իր հասարակական գործունէութիւնը սկսում է վարժապետութեամբ այնպիսի մի ժամանակում, երբ Խրիմեանի պատրաստած հողի վրայ մէկը միւսի ետեից բացւում էին նախակրթարաններ, ուսումնարաններ։ Հայրենիքում էլ Վարագայ տակաւին գործող մամուլից լոյս է ընծայում «Ռուսեալ-Պանդուխտ» ողբերգութիւնը, թողնելով և ուրիշ անտիպ գործեր, որոնք միտամանակ խողացւում էին մի քանի ոգևորւած ազգասէր երիտասարդների աջակցութեամբ Վանում կազմած աղքատիկ բեմի վրայ։ Նրա անտիպ «Վեց անհամաձայն եղբայրները» տեղական բարբառով մի տխուր զրամա աւելի, քան

Արժէ յիշել և Վարազայ անխոնջ և բազմավաստակ միաբան տոսպեցի փիրզայէմեան Ղեոնդ վարդապետը իր հովա-կան և գրական եռանդուն գործունէութեամբ և իր «Նոտարք Հայոց»-ով՝ հաւաքածոյ բազմաթիւ թանկագին յիշատակարաններ և իր մի քանի սպազրուած (թէ Թիֆլիսում և թէ Պոլսում) և անտիպ երկերով, մեծաւ մասամբ իր ճանապարհորդութիւնները գէպի Պոլիս, գէպի Կովկաս և Երուսաղէմ։ Փիրզալէմեան վարդապետը իր բազմարդիւն կեանքի մահկանացուն կնքել է Երուսաղէմում 1891 թ. իր երախտաւոր ուսուցչի գրուած վերջինիս Երուսաղէմում յաքսոր գտնուած ժամանակ։

Իրանց ակուն ունին նմանապէս թէ զրսերում ծաղկած և թէ տեղում աճող ժամանակակից ինքնաբոյս մի շարք գրողներն ու գրչակները, որոնց վրայ ժամանակին մատնացոյց է արել երբեմն այնտեղ (Վանում) հիւր եղող համակրելի Տ. Փ-ը՝ Պոլսում հրատարակուող «Մասիսի» 1884 թ. էջերում։ Այս վերջի տարիները սակայն մէկը միւսի ետեւից վանեցիների զլխին թափուող սարսափելի և կքեցուցիչ աղէտները կոտորել են նրա գրիչը, կտրտել բնարի թելերը, լոկերել նրա ձայնը։ Գրական շարժումից աւելի ծանրակշիռ նշանակութիւն է ունեցել Վան-Տոսպի լուսաւորութեան և բարգաւաճ յառաջադիմութեան համար և՛ կրթական գործը։ Անցեալ դարու սկզբներից սկսեալ եթէ ոչ գիւղերում, գոնէ քաղաքում եղել է թէ եկեղեցիների բակում և թէ մասնաւորների ձեռքով դպրոցների գոյութիւն, որոնք իրանց խալիֆայական հանգամանքով Տէր-Թողիկեան տիպի խտրոյներից տարբեր մի բան չեն ներկայացրել, իրանց մի դաժան խալիֆայով փայտը կամ փայտեայ-թաթը ձեռքին, ֆալախայի գործիքով, ութ-կանոնով, նարեկով և ժամագրքով։ Դեռ 60-ական թւականներին (XIX դարու) Սրիմեան չկոլայի իբրև հակապատկեր և ախոյեան, իր մոլեռանդ հայեաքներով, բթացնող մանկավարժական ուղղութիւնով Վանում լոյս աշխարհ է ընկնում Երուսաղէմից եկած Յովհաննէս վարժապետ «Բոլոր» մականունեալ, որ ժամանակի ազդեցիկ աղաների՝ Շաբան-բէյի և ուրիշների թեարկութեան ներքոյ ծխական վարժարանների մէջ՝ առաւելապէս Նորաշէնու եկեղեցւոյ՝ իր պատւանդանը հաստատած, մեծ ազդեցութիւն է ունեցել ժամանակակից կրթական գործին վերաբերմամբ։ Այս տարտամ վիճա-

կումբը, որի նիւթը վերցրել է Վանի ընտանեկան անհամբուշխ կեանքից, բացատրելով նրա պատճառը և մինչև այսօր էլ կործանաբեր հետեանքը, խաղացում է հետաքրքրութեամբ մեր բեմի վրայ։ Նրա «Թնդ ախալէր»-ը... տես Ռուսեայ Պանգուկտ», Թիֆլիս, 1903։

Սեպտեմբեր, 1903.

կը երկար չի տեսում սակայն: Բալկանեան ճնշող քրիստոնեայ փոքր ազգերի ազատագրութեան համար մղուած վերջին ուսմթիւ-բքական պատերազմների որոտը իր ազգեցութիւնն է ունենում և՛ ռազմական գործողութիւնների կատարուած վայրերից ոչ շատ հեռու ապրող և նմանօրինակ անընդունելի մեքենայի ճնշող հարուածներին տոկացող այս բուն հայ ժողովրդի մտքի և զգացմունքների վրայ, և յնցում, տակն ու վրայ է անում ամենայն ինչ, մի նոր, թարմ, սթափեցնող հոսանք անցկացնելով նրա ընդարմացած կեանքի և գործունէութեան միջով: Զանազան բարեգործակ, ընկերութիւններ—«Հայկազեան վարժարանը», Պոլսոյ միացեալ ընկերութեան բաց արած «վարժապետանոցը»՝ ապա կենտրոնականի փոխած փ-ի ձեռքով, Սանասարեանի օժանդակութեամբ հիմնուած աղջկանց «Սանդիստեան» վարժարանը մէկը միւսի ետեից բացուած էին վանում, բունում կարծես սունկի մնան: Ընդհանուր շարժում, եռանդ, ոգևորութիւն կար, տակաւին քնած թիւք կառավարութեան աչքի առաջ արեւի տակ, օր ցերեկով դպրոցականները և լետարգիական քնից նոր արթնացած երիտասարդութիւնը առանց քաշուելու, հրացանի և սրոյ շահիւններով և կրակոս, ամենաթունդ երգերով վարագում՝ վասպուրականցիների այդ երկրորդ էջմիածնում, տօնում էին սահմանադրութեան տարեգարձները (80-ական թուականների սկզբին):

Վարժապետանոցն ու կենտրոնականը չը նայած իրանց կարճատե գոյութեան և համառօտ կեանքին՝ մինչև այսօր էլ ամբողջ քառորդ դարու ընթացքում իրանց բեղմնաւոր և բարերար ազգեցութիւնն են ունեցել վան-Տոսպի, նոյնպէս չըջակայ նահանգների կրթական գործին վրայ:

Շատ չ'անցած սակայն հանդամանքները փոխում են. թիւք կառավարութեան աչքը բաց է արւում. աւանդական ներքին պառակտումը մէջ տեղ իր զլխաւոր գործն է սկսում տեսնել, այդ կենսունակ շարժման պարագլուխները քշում են, և սկսում է դարձեալ մրափող բէակցիա, կեանքի իսկական ամայութիւն: Տաճկական վատթար բեժիմից քաջալերուած՝ տաճկահայոց համար ճակատագրօրէն անխուսափելի էֆէնդիների դասակարգը, աղայութիւնն սկսում է երկարել իր ոտերն ու թիւքը շարունակելու իր եսական կորստաբեր չահառակութիւններն արձակ համարձակ, և հրապարակի վրայ գործելու սոսկաբէզը նրան էր մնում, ով որ այդ էֆէնդիական թնարկութեան էր ապաւինում և նրա ոյժերին կոթնում:

Վանի ներկայ սերնդի մեծագոյն տոկոսը առայժմ այնպէս էլ հաշտ, հասկացող աչքով չի նայում կրթական գործին

վրայ, որպէս նրա վերածնութեան կարևոր և էական ազդակի. ծնողաց մեծամասնութիւնը որպէս իր ժանչ զաւակը, նոյնպէս և աղջիկը ուղարկում է վարժարան միայն ձևի, մոտայի համար, որովհետև ուրիշները այդպէս են անում, և կամ որովհետև լըսել է, որ «ուսումը լաւ բան է»: Ներկայումս Վանում գոյութիւն ունեցող աղջկային ուսումնարաններից նշանակութեան արժանի են՝ Սանասարեան աղջկանց վարժարանը, որ գոյութիւն ունի 30 տարիներից ի վեր՝ հիմնուած լինելով 1871 թ. ազա Մկրտիչ Սանասարեանի ղլխաւոր օժանդակութեամբ, որ նրա ապահով յարատեւութեան համար յատկացրել է մօտ 10000 բուրլու մի կարևոր դրամագլուխ. չէնքը գտնւում է քաղաքի (Այգեստանի) կենտրոնական հայաբնակ Նորաշէն կոչուած մի բարձր, զեղեցիկ և օգասուն դիրքի վրայ. վարժարանը իր և տեղական միջոցների ներածի չափով առել է մայրերի մի նոր սերունդ չատ բաւականին կրթուած և յուսալից: Իգական սեռի համար միւս վարժարաններն են Այգեստանում Արարք եկեղեցու երկսեռ վարժարանի իգական բաժանմունքը և Բերդաքաղաքի Շուշանեան օր. վարժարանը Ս. Պողոս եկեղեցու բաւկում:

Տղայոց վարժարանների մէջ աչքի է ընկնում անցեալ տարի հիմնուած կենտրոնական Հայկադեան միջնակարգ ուսումնարանը, որը պահպանւում է Վանի բոլոր եկեղեցիների ծխականների համերաչխ միացումով և հովանաւորում է այդ ծխական վարժարանները (որոնք միատեսակ ծրագիր և դասընթացք ունին) աւարտող պատանիներին՝ տալով նրանց հնար եղածին չափով միջնակարգ խնամեալ կրթութիւն 6 տարուայ դասընթացով: Կենտրոնականը պահպանւում է Վան քաղաքի բոլոր եկեղեցիների տուած աարեկան մի որոշ զուամբով և յատկապէս նրա համար եղած (ոււմանահայ բարերար ազա Գր. Սերեբրեննիկովի) 10000 բուրլու մի կարևոր կտակադրամի տոկոսիքով:

Կենտրոնականի ստորադրեալ թաղային ծխական վարժարաններն են—Նորաշէն եկեղեցու ծխական վարժարանը, Արարք եկեղեցու վարժարանը, Յանկոյաներ եկեղեցու, Ս. Յակոբի և Տիրամայր (Բերդաքաղաքում) եկեղեցիների վարժարանները, Սըրանցից բացի կայ և մի անհատական վարժարան, 6 հափ չափ բողոքական հայերի և 9-ի չափ կաթոլիկ հայերի զաւակների երկսեռ վարժարանները, Հետաքրքիր է անշուշտ Վան-Տոսայի կրթական գործի վիճակադրական տախտակը, իր վերջին ֆաղիսում, մանրամասնութիւններով *).

*) «Բիւզանդիոն» օրագիր. 1903. Պոլիս, № 1997:

I. Հայ-Հուսաւորչական վարժարաններ.

1. Սանդխտեան աղջկանց ուսումնարան 200 աշակերտուհիներով Այգեհատանի զանազան թաղերից, 10 ուսուցչուհի և ուսուցիչ:

2. Շուշանեան աղջկանց վարժարան, 100 աշակերտուհի, 5 վարժուհի և ուսուցիչ (Բերդաքաղաքում):

3. Հայկազեան-կենտրոնական վարժարան, 80 աշակերտ, 15 ուսուցիչներով (մեծաւ մասամբ այցելու՝ մի քանի ժամով):

4. Նորաշէն եկեղեցու վարժարանը, 200 աշակերտ, 8 ուսուցիչներով:

5. Արարուց եկեղեցւոյ երկսեռ վարժարան 450 աշակերտ և աշակերտուհիներով, 16 ուսուցիչ և վարժուհի:

6. Յանկոյժներ եկեղեցու վարժարանը, 180 աշակերտ, 7 ուսուցիչ:

7. Ս. Յակոբ եկեղեցու վարժարան, 70 աշակերտ, 3 ուսուցիչ:

8. Բերդաքաղաքի Յիսուսեան վարժարան, 170 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:

9. Երամեան անհատական վարժարան, 230 աշակերտ, 11 ուսուցչուհի:

II. Ամերիկեան վարժարաններ.

10. Ամերիկեան արական վարժարան, 135 աշակերտ (երկու-հայկ. եկ. և բողոքակ. դաւանութեան էլ պատկանող), 11 ուսուցիչներով:

11. Ամերիկ. արական որբանոց, 200 որբ, 4 ուսուցիչ:

12. » իգակ. վարժարան 200 աղջիկներով, 13 ուսուցիչ և վարժուհի:

13. » իգակ. որբանոց 180 աղջիկներով, 7 ուսուցիչ և վարժուհի:

14. » մանկապարտէզ երկսեռ, 10 աշակերտ, 4 վարժուհի:

15. » աղջկանց վարժարան (Բերդաքաղաքում), 70 աշակերտուհի, 5 վարժսպետ և վարժուհի:

III. Փրանսիական պերերի եւ կաթոլիկ-հայոց վարժարաններ.

16. Ֆրանսիական մանչերի որբանոց, 30 աշակերտ որբ,

երկու դաւանութեանց էլ (հայ եկ. և կաթողիկ) պատկանող, 2 ուսուցչով:

17. Ֆրանսիակ. աղջկանց որբանոց, 30 աշակերտուհի, 3 վարժուհի:

18. » մանչերի վարժարան, 100 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:

19. » աղջկանց վարժարան, 360 աշակերտուհի, 9 ուսուցչ. և վարժ.:

20. Ֆրանսիական երկսեռ մանկապարտէզ, 40 աշակերտ և 1 վարժուհի:

21. Կաթողիկ հայոց (Վենետիկի Միսիթարեանների ջանքերով բացուած երկսեռ վարժարանը, 150 աշակերտ և աշակերտուհի, 6 ուսուցիչ և ուսուցչուհի:

22. Կաթ. Հայոց երկսեռ մի ուրիշ վարժարան, 110 երկսեռ աշակերտ և աշակերտուհի, 4 ուսուցիչ և ուսուցչուհի*):

IV. Ազգային երկսեռ որբանոցներ.

23. Վարազայ վանքի որբանոց, 60 որբ, 5 ուսուցիչ:

24. Ս. Գրիգոր վանքի հաշուով և բարերարների նպաստներով պահուող աղջկանց որբանոցը Այգեաստանում, 70 որբուհի, 4 ուսուցիչ և վարժուհի:

V. Գիւղերի ուսումնարաններ.

25. Աւանց գիւղը, 100 աշակերտ, 1 ուսուցիչ:

26. Կուռուպաշ գիւղը, 50 աշակերտ, 1 »

27. Ծվոտան » 60 » 1 »

Այսպիսով ներկայումս Վան-Տոսպի բոլոր ուսումնարանների և որբանոցների թիւը հասնում է 27-ի, աշակերտների (մեծաւ մասամբ իհարկէ՝ հայ եկ. դաւանութեան պատկանող) թիւը 3132 (որերով հանդերձ) երկսեռ (որոնցից 1592 տղայ, և 1540 աղջիկ, ուրեմն գրեթէ հաւասար թւով), 124 երկսեռ ուսուցիչներով (որոնցից 88-ը ուսուցիչ և 36 ուսուցչուհի), 3 գիւղերի, 210 աշակերտների, 3 ուսուցիչներով: Կենտրոնականի՝ իր ստորաբաժանումները կազմող ծխական վարժարաններով

*) Այստեղ սրտի խորին ցաւով պէտք է նկատել, որ ամերիկեան և կաթողիկ (§ II. III.) հայոց վարժարանները՝ ազգային զգացումներից բոլորովին զուրկ, այլասեռուած մի սերունդ են արտադրում միայն...

միասին՝ տարեկան բխողժէն հասնում է առայժմ 550 օսմ. լի-
րայի. Արամեան վարժարանին՝ 200 օսմ. լիւրայի. Սանդիստեան
աղջկանց վարժարանին՝ 130 օսմ. լիւրայի: Վանքերի հաշւով
սլահուած որբանոցների ծախսը հոգացւում է նոյն վանքերի ե-
կամուտներից և բարերարների նպաստներով: Ամերիկեան միս-
սիոնարների և կաթոլիկների պահած ուսումնարանների ելու-
մուտքը Աստուած միայն գիտէ:

Այս վարժարանները ղեկավարող ուսուցիչները և ուսուց-
չուհիները մեծաւ մասամբ սահմանափակ կրթութեան տէր մար-
դիկ են, որոնց յանձնուում է կարիքից ստիպուած մեր մատաղ
սերնդի կրթութեան և դաստիարակութեան ծանրախիչ և նուր-
բական գործը: Միջավայրի կողմնակի աննպաստ հանգամանք-
ներն էլ ոչ նուազ վեասում են իրանց առաջդիմութեան գոր-
ծին *): Այս բոլորի վրայ պէսք է աւելացնել սակայն, ինչ որ
շատ միութարական է, որ այս վերջին մի քանի տարիների մէջ մի
բարեշրջական հոսանք է սկսել Վանում, վանեցիկն իր փրկու-
թիւնը, իր բաղձալացած կեանքի արմատները սկսել է որոնել իր
զաւակների սրտի ու մտքի լաւ և առողջ կրթութեան մէջ, և
գրան իբրեւ հետևանք ցոյց է տալիս նա առանձին բուռն հե-
տաքրքրութիւն դէպի իր հասարակական ընկած կեանքի բարե-
լաւումը, խնամք և հոգատարութիւն դպրոցների վերաբերմամբ,
որպէս և դէպի իր եկեղեցու պայծառութիւնը—դէպի Հայաստա-
նեայց եկեղեցու լոյս հաւատը, դպրոցը, մայրենի լեզուն—իր
անմխիթար կեանքի և գոյութեան երեք էական հիմնաքա-
րերը, որոնց ամբուութեան և պահպանութեան համար երևում է
որ ոչ մի գոհողութիւն չի խնայում ներկայումս սխալուած
վանեցիկն:

ԿԱՐՍԵՑԻ

*) Ինչպէս քիչ առաջ նկատեցինք, ոչ մի արտասահմանեան հրատարա-
կութեան մուտքը թոյլատրուած չէ ներքին գաւառներում (մասնաւորապէս Վա-
նում, որ իր տիրոջ մօտ շատ էլ վտահուիթիւն չի վայելում իր հաստատրիմ
հպատակութեան հաւաստիացումներով 1896 թ. աղէտալի դէպքերի ըմբոստ
ցոյցերից յետոյ), մի գրավաճառ միայն ունի ամբողջ գաւառը իր նահանգական
կենտրոնով՝ Վանով միատեղ, որ Պոլսում տպագրուած մի քանի փթած գասա-
գրքերէր է ծախում, էլ ուրիշ ոչինչ:

ՆԿԱՐԻՉ ԹԱՇՃԵԱՆ ^{*)}

Դրամա 4 գործողութեամբ.

(Ներկայացուած է առաջին անգամ Բագուի Հասարակական Ժողովարանի դահլիճում 1903 թ. մայիսի 8-ին եւ կրկնուած նոյն ամսի 11-ին «Հանրամատչելի Ժողովրդական Զուարճութիւնների» թատրոնում):

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԹԱՇՃԵԱՆ, նկարիչ.

ՖԻՈՐԱ, նրա կինը.

ԵՂԻՍԱԲԷԹ, նրա մայրը.

ՎԱՀԱՆ, նրա եղբայրը.

ԱՆՆԱ,

ՎԱՐՍԵՆԻԿ,

ՍԱԹԵՆԻԿ,

} նրա քոյրերը.

ՀՌԻՓՍԻՄԷ, Ֆլորայի մօտ ազդականուհին, կին-բժիշկ՝
նորաւարտ.

ՄԱՆԱՍԵԱՆ, երիտասարդ նկարիչ, Միքայէլի նախկին աշակերտը.

ԲԺԻՇԿ, Միքայէլի լաւ ծանօթը.

ԱՐԳԱՐ, Միքայէլի հօրեղբայրը, խոշոր առևտրական.

ՊԱՐՈՆ N.

ՏԻԿԻՆ N.

ԹՂԹԱԿԻՑ.

ԿԱՍՍԻՐ.

ԱՅՑԵԼՈՒ.

ՕՀԱՆՆԷՍ, Վահանի ծառան.

Պարոն N.-ի գործակատարը:

*) Բարեփոխուած:

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱԹԱՋԻՆ

Մի նախասենեակ, որի մականի դուռը բացւում է դէպի ընդարձակ դահլիճը, ուր ցուցադրուած են նկարիչ Թաշճեանի պատկերները: Գլխաւոր մուտքը աջ կողմից է: Բեմի առաջնակողմում, մուտքից ոչ հեռու, դրուած է մի սեղան, որի մօտ նստած է ցուցահանդիսի կասսիրը:

Ժամանակը—աշնան սկիզբը. երեկոյ:

Վարագոյրը բարձրանալուն պէս՝ գլխաւոր դռնից մտնում է մի այցելու:

ՏԵՍԻԼ 1.

ԿԱՍՍԻՐ, ԱՅՅԵԼՈՒ.

ԱՅՅ. Մի տոմսակ:

ԿԱՍ. (Տալով տոմսակը) Համեցէք այն կողմ:

(Այցելուն անցնում է դահլիճը, որտեղից դուրս է գալիս թղթակիցը):

ՏԵՍԻԼ 2.

ԿԱՍՍԻՐ, ԹՂԹԱԿԻՑ.

ԹՂԹ. Գեղեցիկ պատկերահանդէս է... (Մտնելով կասսի-րին) Հը', ինչպէս է գնում ձեր գործը:

ԿԱՍ. Շատ վատ:

ԹՂԹ. Այո:

ԿԱՍ. Սոսկալի անտարբերութիւն:

ԹՂԹ. Ի՞նչ էք ասում:

ԿԱՍ. Հաւատացէք:

ԹՂԹ. Գիտէք ինչ: Ես կամենում եմ լրագրում մի յօդուած գրել Թաշճեանի պատկերների մասին:

ԿԱՍ. Ինչո՞ւ այդքան ուշ:

ԹՂԹ. Մենք լուր տուել ենք իր ժամանակին:

ԿԱՍ. Այո, մի քանի տող լուրերի բաժնում... Բայց դուք կարգացի՞ք այն յանդուգն ընկերների հայտոյանքը մեր նկարչի մասին: Թաշճեանի պատկերները նա անուանում է «աչակերտական խձրձանք»:

ԹՂԹ. Դա մի անպատկառ յօդուած էր: Արժէ միթէ ուշադրութիւն դարձնել:

ԿԱՍ. Բայց տեսէք, որ դրանից յետոյ յաճախորդների թիւը ինչքան նուազեց:

ԹՂԹ. Թաշճեանը, երևի, չափ տխրել է, հա:

ԿԱՍ. Այո, իհարկէ: Անել դրութեան մէջ է... Պարտքերի տակ ճնշուած, յուսահատ...

ԹՂԹ. Է՛հ, ցաւալի է, շատ ցաւալի:—Ես, յամենայն դէպս, մի յօգուած կը զրեմ:—Տ'տեսութիւն: (Թղթակիցը գնում է: Դահլիճից զալիս է Միքայէլ Թաշճեանը, կաստիքը նրան յանձնում է մի այցետոմս):

ՏԵՍԻԼ 3.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ԿԱՍՍԻՐ.

ԿԱՍ. Ձեր հօրեղբորից:

ՄԻՔ. Իմ հօրեղբորից: (Կարդում է) «Սիրելի Միքայէլ»... Մինչև անգամ «սիրելի»: (Շարունակում է կարդալ) «Յուշահանդէսը փակելու ժամանակ ես պիտի դամքեզ մօտ հարկաւոր դործով, ինձ կը սպասեա:—Աբգար Թաշճեան»:—Հարկաւոր դործով—զարմանալի բան: Բայց ի՞նչ դործ, ի՞նչ առնչութիւն կարող է լինել իմ և նրա մէջ, մի նկարչի և մի առևտրականի մէջ: (Դահլիճի դրան մօտ երեւում են սլարոն N. եւ տիկին N.)

ՏԵՍԻԼ 4.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՊԱՐՈՆ N., ՏԻԿԻՆ N., ԿԱՍՍԻՐ.

Պ. N. Տիկինը շատ հաւանել է ձեր մի պատկերը: Ինչպէս է անունը...

Տ. N. «Բնութեան գրկում»:

ՄԻՔ. Յաջող ընտրութիւն էք արել, տիկին: Դա իմ ամենալաւ պատկերներից մէկն է:

Տ. N. Հիանալի պատկեր է, հիանալի:

ՄԻՔ. (Գլխով շնորհակալութիւն է յայտնում):

Պ. N. Քանիսով կը տաք էդ պատկերը, որ առնենք:

ՄԻՔ. Գները նշանակուած են: Ձեր ընտրածն արժէ 1200 ռուբլի:

Պ. N. Ա՛ (Չարմացած նայում է կնոջը):

Տ. N. Օ՛ (Դողնալէս զարմացած): Ի՞նչ էք ասում, պարոն: Նա այնքան էլ մեծ չէ, աւելի մեծերը կան:

ՄԻՔ. Խնդիրը մեծութիւնը չէ, տիկին:

Տ. Ն. Բայց և այնպէս շատ թանկ է:

ՄԻՔ. Ո՛չ, տիկին, նա աւելի արժէ: Բայց ես նկատի եմ ունեցել մի հանդամանք. մեր մարդիկ դեռ սովոր չեն մի գեղարուեստական գործ ըստ արժանւոյն գնահատել:

Պ. Ն. Երկու հարիւր մանէթով չէք տայ:

ՄԻՔ. Դուք ինձ ծանօղ էք անում:

Պ. Ն. Ինչո՞ւ, ես լաւ դին եմ տալիս:

ՄԻՔ. Ես սակարկութիւն չը գիտեմ:

Պ. Ն. Համաձայնեցէք, պարոն, համաձայնեցէք: Աւելի չ'արժէ:—Մի յիսուն էլ կ'աւելացնեմ:

ՄԻՔ. Դրանք աւելորդ խօսքեր են:

(Պարոն Ն. եւ տիկին Ն. խորհուրդ են անում. Միքայէլն էլ խօսում է կասկիւրի հետ):

Պ. Ն. Կինս է շատ հաւանել, թէ չէ ինձ մնար, խոստովանք լինի, ես բաց աչքով հարիւր մանէթ էլ չէի տայ մի պատկերի: Տանը էնքան ունինք որ... Ամեն մի պատից մի պատկեր է ծեփած: Բայց քանիսով առած լինինք լաւ է—10, 15, ամենաշատը 25 մանէթով. Աստուած վկայ, ո՛չ աւելի: Եւ հասարակ բաներ չ'իմանաք. բոլորն էլ մեծ-մեծ, ահա էս մեծութեան, գեղեցիկ, ոսկի շրջանակների մէջ... Հասում:

ՄԻՔ. Դրանք ուրեմն իւղաներկ պատկերներ չեն, այլ հասարակ օլէօգրաֆիաներ:

Պ. Ն. Էլ չեմ իմանում, թէ ինչ են ասում, միայն շատ սիրուն տեսարաններ են... Հա, հիմի ինչ-որ է, խօսքը ձերի մասին է: Վերջնական գինը ասացէք, որ մեր առուտուրը զբլուխ գայ:

ՄԻՔ. Վերջնական գինը ասուած է:

(Պարոն Ն. եւ տիկին Ն. կամացուկ խօսում են. նոյնպէս եւ Միքայէլը կասկիւրի հետ):

Պ. Ն. Երեք հարիւրով էլ չէք տալիս:

ՄԻՔ. Պարոն, ես ձեր մատի վրայ տեսնում եմ մի մատանի, որի միայն ակը, երեխ, մի հազար արժէ:

Պ. Ն. Սրա ակը: Հա-հա-հա: Վախենում էք երկու հազար ասէք:

ՄԻՔ. Տեսնո՞ւմ էք, պարոն: Ձեզ համար ոչինչ բան է եղած անշուշտ մի երկու հազար բուլբի համարել ոսկերչի առաջ մի ագումանդի համար, որի վրայ մարդկային միայն ձեռքն է աշխատել. բայց ձեզ օտարոտի, մինչև իսկ ծիծաղելի է թւում, երբ նկարիչը, իր երկարատե աշխատանքի փոխարէն, պահանջում է աւելի պակաս հատուցում և տալիս է ձեզ մի պատկեր, որի վրայ նա իր միտքը և սիրտն է դրել, որի արժանիքը ա-

մենքը խոստովանում են, և որը կարող էր նոյնիսկ իշխանական ապարանքի չքեղ զարգարանքը լինել:

Տ. Ն. Շատ ափսոս, որ դուք ոչինչ չէք կամենում զիջանել:

ՄԻՔ. Տիկին, ես մի ներկարար չեմ: Ես չեմ կարող ստորացնել իմ վրձինի նշանակութիւնը մինչ այդ աստիճան: Դուք մի այնպիսի զին էք առաջարկել, որ...

Պ. Ն. Ուրեմն չէք տալիս էլի:

ՄԻՔ. Անկարելի է:

Տ. Ն. (Դժգոհ) Գնանք, հարկաւոր չէ: (Վերցնում է ամուսնու թիւը, եւ դնում են: Մտնում է այցելուն):

ՏԵՍԻՒ 5.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ԱՅՅԵԼՈՒ, ԿԱՍՍԻՐ.

ԱՅՅ. Շնորհակալութիւնս եմ յայտնում այն մեծ զուարճութեան համար, որ ինձ պատճառեցին ձեր գեղեցիկ պատկերները: Մի քանիսն այնքան յաջողուած են, որ մարդ յափշտակւում է նայելիս:

ՄԻՔ. (Գլխով շնորհակալութիւն է յայտնում):

ԱՅՅ. Հաւատաղէք, պարոն Թաշճեան, որ եթէ ես միջոց ունենայի, անպատճառ ձեռք կը բերէի ձեր պատկերներից դոնէ երկուսը—«Բնութեան զրկում» և «Մասիս»: Դրանք գեղարուեստական գլուխ-գործոյներ են:

ՄԻՔ. Ի՞նչ արած: Այդ էլ իմ բախտից: Ունեւորը խնայում է, չ'ունեւորը՝ անկարող:

ԱՅՅ. Սրտանց ցանկանում եմ յաջողութիւն:

(Գլուխ տալով դուրս է գալիս):

ՏԵՍԻՒ 6.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ԿԱՍՍԻՐ.

ՄԻՔ. (Ժամացոյցին նայելով) Արդէն ժամանակ է ցուցահանդէսը փակելու: Դուք կարող էք այժմ դնալ տուն և հանգրտանալ:

ԿԱՍ. Առաւօտեան դամ՝ բանալին վերցնեմ:

ՄԻՔ. Այո, անպատճառ: Կարող է պատահել, որ ես առա-

Լօտան ուշ վեր կենամ, որովհետև այս երևելոյ ևս թատրոն պիտի գնամ:

ԿԱՍ. Շատ լաւ, ևս կը գամ:—Բարի գիշեր: (Գնում է:)

ՏԵՍԻՒ, 7.

ՄԻՔԱՅԷԼ, (Մենակ).

Ամբողջ տարիներ անսպառ եռանդով տքնել, աշխատել, և վերջիվերջոյ—ահա հետեանքը: Դահլիճը դատարկ, և եթէ պատկերները լեզու ստանային այնտեղ, ինչպիսի արտունջ և բողբոջ պիտի բարձրանար իմ գէմ, թէ ում համար և ինչի համար ևս մեզ նկարել և շարեշար կախել պատերից... (Դրսից լսում է հալի ձայն:) Հօրեղբայրս է: (Շտապում է դէպի դուռը, ուր երեւում է նրա հօրեղբայր Աբգարը:)

ՏԵՍԻՒ, 8.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ԱՐԳԱՐ.

ԱՐԳ. Միքայէլ, բարիկուն:

ՄԻՔ. Բարե ձեզ, հօրեղբայրս: Նստեցէք: (Նստում են:)

ԱՐԳ. Հը', ինչ դրութեան մէջ է դորձդ. բանուկ է:

ՄԻՔ. Ո՛չ, ևս շատ գոգոհ եմ:

ԱՐԳ. Մարդիկ գնում-գալիս են:

ՄԻՔ. Շատ սակաւ:

ԱՐԳ. Բան-ման ծախել ևս:

ՄԻՔ. Մի քանի մանր էսկիզներ:

ԱՐԳ. Ծախսդ կը հանձն:

ՄԻՔ. Ամենեւին:

ԱՐԳ. Յետոյ:

ՄԻՔ. Էլ ինչ յետոյ: Մեծ անյաջողութեան հանդիպելի:

ԱՐԳ. Լսել ևմ, լսել ևմ: (Կարծատեւ լռութիւն. ժպտալիմ զըլուխը Թափահարում է:) Միքայէլ, իմ խօսքը կապարուհում է թէ ոչ:

ՄԻՔ. Ի՞նչ խօսք:

ԱՐԳ. Ես քեզ չէի տեսնում մի ժամանակ, որ քո ընտրած արհեստը քեզ հայ չի տայ, քաղցած-ծարաւ կը թողնի: Հիմա ինչ կ'ասես:

ՄԻՔ. Նոյնը, ինչ որ առաջ: Ես չեմ զգնում, որ նկարչութիւն ևմ սովորել: Ես սիրում ևմ գեղարուեստը և ամբողջովին

նրան եմ պատկանում: Չը նայած, որ շատ նեղ օրեր եմ քաշել, չատ տանջուել և չարչարուել եմ, բայց այնուամենայնիւ իմ սէրը այժմ նոյնքան վառ է իմ մէջ, որքան առաջ, և իմ միակ մխիթարութիւնը դանում եմ դարձեալ իմ ստեղծագործական աշխատանքի մէջ:

ԱՐԳ. Շատ գեղեցիկ Բայց թող ես մի հարց տամ: Իսկ կինդ, մայրդ, քոյրերդ, միով բանիւ, ընտանիքդ—նոյնպէս մխիթարութիւն են դանում քո այդ, ինչպէս ասացիր, ստեղծագործական աշխատանքի մէջ: (Առաջին:) Տեսնում եմ, որ դժուարանում ես պատասխանել Ոչինչ: Ես կը պատասխանեմ քո փոխարէն: Ո՛չ, նրանք մխիթարութիւն չեն դանում դրա մէջ, որովհետեւ նրանք պահանջում են քեզինից մարդավայել կեանք, իսկ դու գաղապարտում ես նրանց աղքատութեան և զրկանքներին:

ՄԻՔ. Իւրաքանչիւր ոք հետեւում է իր ներքին հակումներին և ընդունակութեանց: Ես էլ գնում եմ այն ճանապարհով, որով մզում է ինձ իմ կոչումը:

ԱՐԳ. Ի՞նչ ասել է «կոչում», ինչ ասել է «հակումներ»: Դրանք գաղափարի խօսքեր են, եղբայր: Մարդ պէտք է յարմարուի կեանքի պահանջներին, և ինչ բանի մէջ օգուտ չը կայ, նրբանից հեռու պէտք է փախչել:

ՄԻՔ. Ուրեմն ի՞նչ է մնում, որ ես անեմ, ձեր կարծիքով:

ԱՐԳ. Իմ կարծիքով, միայն մի հատ ելք կայ քո առաջ:

ՄԻՔ. Այսինքն:

ԱՐԳ. Թողնել արհեստդ և մտնել ծառայութեան:

ՄԻՔ. (Վրդովուած) Հօրեղբայրս...

ԱՐԳ. Ինչո՞ւ այդպէս վրդովուեցիր:

ՄԻՔ. Մտածեցէք, թէ ինչ էք ասում ինձ:

ԱՐԳ. Ես այս ասում եմ, իբրեւ սրտացաւ հօրեղբայր:

ՄԻՔ. Դուք զարհուրելի բան եք առաջարկում:

ԱՐԳ. Այդպէս թւում է այժմ, յետոյ դու ինքդ էլ ուրախ կը լինիս:

ՄԻՔ. Ուրախ կը լինիմ: Երբէք, հօրեղբայրս, երբէք, ես իմ մանկութեան օրերից սկսած՝ զգում էի իմ մէջ անզլմաղդբելի սէր և հակում դէպի ստեղծագործական մտորումները: Այդ սէրը գնալով աւելի և աւելի զարգացաւ իմ մէջ, կլանեց ինձ: Եւ այնուհետեւ ես իմ մէջ անդադար լսում եմ մի ձայն, որ ասում է. «Դու մի զեղարուեստագէտ ես—հաւատարիմ ծառայիր քո կոչման, սովորեցրո՛ւ և մարդկանց սիրել այն ամենը, ինչ որ բարձր է առօրեայ կեանքից»: Եւ ես՝ անսայով այդ ձայնին, զընում եմ իմ ընտրած ճանապարհով: Բայց ահա բոլորովին ա-

նախնիալ եկել և կանգնել էք իմ ճանապարհի վրայ և ասում էք ինձ. «Ձգիր այդ բալորը», որ ասել է թէ՛ «մեպրոն սերդ և հանգչրոն ներսիդ կայծը»:

Ա.Բ.Գ. Միքայէլ, սիրելիս, ես հօ քո թշնամին չեմ: Ես միայն քո բարին եմ ցանկանում, ուրիշ ոչինչ: Իմ իղձն այն է, որ թէ դու, թէ քո ընտանիքը բախտաւոր լինիք, լաւ ապրէք: Այդ է իմ ուզածը: Եւ դրա համար անոն ինչ եմ առաջարկում քեզ, լաւ լսիր: Գիտեմ ինչ: Իմ առեւտրական տան գրասենեակում ինձ հարկաւոր է մի լաւ կորրեսպոնդենտ, որ լեզուներ իմանայ: Դու, փառք Աստծու, լեզուներ գիտես և շատ լաւ կարող ես կատարել այդ պաշտօնը, և քո ծառայութիւնը օգտակար կը լինի թէ ինձ համար և թէ մանաւանդ քեզ համար: Հիմա մտածիր և ասա. լաւ բան չեմ առաջարկում:

Մ.Ի.Բ. (Վրուխը բացասաբար թափահարելով) Ո՛չ, հօրեղբայրս:

Ա.Բ.Գ. Չը կարծես, որ դործդ շատ ծանր կը լինի: Ազատ ժամեր դու միշտ կ'ունենաս: Իզուր մի տատանուիր, վճռիր: Չես զղջայ, եթէ ընդունես:

Մ.Ի.Բ. Երբէք...

Ա.Բ.Գ. Ես քեզ լաւ ուժիկ կը նշանակեմ: Գոհ կը մնաս, Միքայէլ: Ապահով, մշտական տեղ է:

Մ.Ի.Բ. Հօրեղբայրս, ես կը մեռնեմ՝ վրձինը ձեռիս: Այս լաւ իմացէք:

Ա.Բ.Գ. Ազատ ժամանակդ դարձեալ կարող ես պարսպել քո արհեստով:

Մ.Ի.Բ. Ես չեմ կարող ընդունել ձեր առաջարկը, հասկացէք վերջապէս, հօրեղբայրս: Դա անկարելի, անհնարին բան է: Երևակայեցէք, թէ ինչ անտանելի գրութիւն կը ստեղծուի ինձ համար, օրինակ, հէնց այն ժամին, երբ ես գրասենեակում պարապելիս լինիմ, և այդ բոլորին յանկարծ մի նոր նիւթ, մի գեղեցիկ սիւժետ լուսաւորի ինձ, կլանի ուշք ու միտքս, և սկսեմ ողորորուել, և ցանկութիւն գայ իսկոյն եւթ ձեռս առնել վրձինը և կտաւի վրայ իրագործել ինձ յախշտակած գաղափարը... Այն ինչ, կարող է պատահել, որ նոյն այդ ժամին իմ պաշտօնական անյետաձգելի գործը պահանջում է, որ ես կաշկանդուած մնամ գրասեղանի մօտ և անյապաղ աւարտեմ: Դա կը նշանակէ—երկու կրակի մէջ խորովուել:

Ա.Բ.Գ. Ես զարմանում եմ...

Մ.Ի.Բ. Իրաւունք ունիք: Մենք իրար չենք կարող հասկանալ:

Ա.Բ.Գ. (Վեր կենալով) Դու գիտես, եղբայր: Ես քեզ չեմ դորում: Իմ այստեղ գալու նպատակն էր մի բարութիւն անել

իս հանդուցիալ եղբոր որդուն: Բայց իզուր: Բարութիւնս բա-
նի տեղ չ'անցաւ: Բարոյ՛ լ մնաս: (Գնում է):

ՏԵՍԻԼ 9.

ՄԻՔԱՅԷԼ (Մենակ).

Ի՜նչ անհասկացողութիւն և արհամարհանք զէպի զեղա-
րուեստը: Չըհետաքրքրուեց մինչև անդամ անցնել այն կողմ և
մի աչք ձգել պատկերների վրայ: (Մտնում է Ֆլորան):

ՏԵՍԻԼ 10.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ.

ՖԼ. Միքայէլ, թատրոն գնում ենք թէ ոչ:

ՄԻՔ. Կ'երթանք:—Այս բոլորէիս գիտե՞ս ով էր այստեղ,

Ֆլորա:

ՖԼ. Ո՞վ:

ՄԻՔ. Իմ հօրեղբայր Աբղարը:

ՖԼ. Ես նրան տեսայ. բարեկեց և անցաւ: Ինչի՞ համար էր
եկել:

ՄԻՔ. (Գմծիծաղ) Կարող ես երեակայել, Ֆլորա, թէ նա
լինչ էր ինձ առաջարկում:

ՖԼ. Ի՞նչ:

ՄԻՔ. Հն-հն-հն:—Առաջարկում էր ինձ ձգել արուեստս
և մտնել իր մօտ ծառայութեան:

ՖԼ. (Ուրախ) Իր մօտ ծառայութեան: Ուղի՞ղ ևս տսում,
Միքայէլ:

ՄԻՔ. Ա՛, ինչպէ՞ս ուրախացաւ: Աչքերը փայլեցին:

ՖԼ. Իսկ ի՜նչ պաշտօն էր առաջարկում:

ՄԻՔ. Լինել կորրեսպոնդենտ:

ՖԼ. Դա քեզ յարմար պաշտօն է, Միքայէլ:

ՄԻՔ. Ի՞նչ, յարմար պաշտօն:

ՖԼ. Իհարկէ, շատ յարմար:—Իսկ ոտճիկը:

ՄԻՔ. Խոստանում էր լաւ ոտճիկ:

ՖԼ. Ո՞րքան:

ՄԻՔ. Այդ չ'ասաց:

ՖԼ. Յետոյ, ընդունեցի՞ր:

ՄԻՔ. Ես յաւում եմ, Ֆլորա, որ դու ուրախանում ես:

ՖԼ. Ի՞նչ, ուրեմն չես ընդունել:

ՄԻՔ. (Խիստ) Ես նրան բացէիքայ մերժեցի:

ՖԼ. Մերժեցիր: Աւիսոս...

ՄԻՔ. Հապա ի՞նչ, ուրեմն ընդունէի:

ՖԼ. Իհարկէ, ընդունէիր: Տէր Աստուած, բախտն իր ուտով գալիս է դուռդ ծնծում, և դու քչում ես քեզանից:

ՄԻՔ. Եւ դու այդ լուրջ ես ասում, Ֆլորա: Ուրախ կը լինէիր, եթէ ես...

ՖԼ. Ուրախ կը լինէի թէ խօսք է: Դա մի երջանկութիւն կը լինէր մեզ համար: Կ'ազատուէինք վերջապէս այն բոլոր նեղութիւններից, որ մենք կրում ենք չքաւորութեան պատճառով, սենք էլ օր կը տեսնէինք, կեանք կը վայելէինք, կարող էինք տուն ու տեղ սարքել, վայելուչ կերպով հագնուել, մարդամէջ երևալ...

ՄԻՔ. Ո՞վ գիտէ. գուցէ այդպէս իրօք ձեզ համար չառլաւ կը լինի: Բայց ինչ կը լինի իմ դրութիւնը—այդ է խնդիրը:

ՖԼ. Ինչ էլ որ լինի, յամենայն դէպս այժմեան դրութիւնից ոչ աւելի վատ, որովհետեւ այս բոլորն, ճշմարիտ, ինչ է մեր վիճակը. համարեա ոչինչ չ'ունենք, ամեն բանից զուրկ, աղքատ... Իսկ հօրեղբորդ առաջարկութիւնը եթէ ընդունես, դա կը լինի մեզ համար—փրկութիւն:

ՄԻՔ. Փրկութիւն... Յաւալի է լսել այդ բոլորը... Ուրեմն ձեր բախտաւորութիւնը կախուած է իմ անձնուրացութիւնից. ուրեմն դո՛ւ ես, Ֆլորա, յանկանում ես, որ ես կոտորտեմ վրձիններս և դէն ձգեմ, հանգչեմ այն հուրը, որ անգաղար վառում է իմ ներսը, մնա՞ք բարեաւ ասեմ ոգևորութեանս անդին ժամերին, մոռանամ բնութեան ամբողջ պոէզիան, երազանքը—թողնեմ այս բոլորը և կեանքի ծովի խորքը նետուեմ... Ֆլորա, դու այս ես կամենում արդեօք:

ՖԼ. Մէթէ հօրեղբայրդ քո վասն է յանկանում, որ նա...

ՄԻՔ. Հօրեղբորս համար, այո՛, չառ գիւրին բան էր, գուցէ և իր սեփական օղտի համար, անխիղճ սառնասրտութեամբ խորհուրդ տալ, որ ես ձգեմ ամեն ինչ և մանեմ իր մօտ ծառայութեան: Դրա պէս մարդկանց համար ի՞նչ բան է գեղարուեստը: Գեղարուեստի տուած բարձր գուարճութիւնները զրանց օտար են: Դրանց մէջ գերակշռում է հողեղէնը, նիւթականը, ոչինչ վերայական, ոչինչ հոգեւոր և վսեմ: Դրանց սիրտը կարծր է, հակումները գոհակական. աղնիւր և վեհը զրանց չէ յափըշտակում. ոսկի հորթի մոլեռանդ երկրպագուներ են զրանք, զրանք բոլորն այդպէս են: Բայց դու, Ֆլորա, ասա՛, քեզ ի՞նչ պատահեց, որ այդպէս փոխուեցիր: Ես վաղուց է նկատում եմ

բո մէջ մի տեսակ սառնութիւն դէպ իմ պարապմունքը, մինչև անդամ, եթէ կ'ուզես, մի տեսակ հեղնութիւն, որ հաղիւ կարողանում եւ քողարկել... Ասա, այդ ինչիցն է արդեօք:

Յի. Այդ շատ բնական է և հասկանալի: Ի՞նչպէս կարող ենք մենք չը սառչել, մինչև իսկ չ'ատել այն պարապմունքը, այն արուեստը, որի պատճառով մենք այնքան զրկանք և նեղութիւններ ենք կրել և կրում ենք...

ՄԻՔ. Ֆլորա, Ֆլորա, չէ՞ որ հէնց նոյն այդ արուեստի չնորհիւ էր, որ մենք ճանաչեցինք իրար և իրար սիրեցինք... Յիշում ես արդեօք մայիսի այն գեղեցիկ առաւօտը, երբ դու և ընկերուհիդ, երկուսդ էլ մատղաշ, ծաղկափթիթ հասակում անտառային թռչունների պէս, ուրախ և աշխոյժ եկաք իմ պատկերահանդէսը: Դու սքանչելի էիր, գրաւիչ, թարմ, ինչպէս դարնան առաջին վարդը, որ բացւում է արշալուսի հետ: Քեզ տեսայ թէ չէ, մի ակնթարթում, կարծես ելեկտրական զօրութեամբ, սիրոյ կայծ վառուեց իմ մէջ, և ես կ'անուեցի քեզանով... Մինչդու հիացած և ակնդէտ նայում էիր պատկերներին, ես քեզնով էի զմայլուած, չէի համարձակում աչքս թեքել քեզանից: Ահա այդ ժամանակ ջերմ համակրութեամբ լցուած մեր հայեացքները իրար հանդիպեցին, մենք իրար հասկացանք և անխօս ու անձայն սիրոյ ուխտ կապեցինք իրար հետ... Իսկ յետոյ, երբ դուք հրաժեշտ տուիք ինձ և կամենում էիք հեռանալ, ինչպիսի՞ քաղցր, նազկլի ժպտով դու ետ նայեցիր դէպի ինձ... Ֆլորա, այդ րոպէին ինձ թւաց, որ դու մի երկնային էակ ես, օժտուած չընաչխարհիկ գեղեցկութեամբ, որ քեզ Աստուած է ուղարկել ինձ համար, որպէսզի իմ կեանքի անբաժան ընկերը լինիս, որպէսզի վեաթալուհու նման վառ պահես իմ մէջ սրբազան հուրը, երբ հանգչել ուզենայ, որպէսզի իմ դործունէութեան փշոտ ապարիդի վրայ, երբ վհատել սկսեմ, դու լինիս իմ հրեշտակ պահպանը... Եւ ես չը սխալուեցի: Արդարեւ, դու այդպէս էիր սկզբում, մեր ամուսնութեան առաջին տարիները: Սիրելով ինձ՝ դու սիրեցիր և իմ աշխատանքը, սկսեցիր սովորել իմ արուեստը և մինչև անգամ երազում էիր դառնալ երևելի նկարչուհի... Բայց յետոյ փոխուեցիր, կամաց-կամաց սառար դէպի իմ պարապմունքը, և ահա, այժմ, երբ ես աւելի, քան երբեք, կարօտ եմ միջթարութեան և քաջալերող ձայնի, Ֆլորա, դու ինձ մենակ ես կամենում թողնել իմ դժուար ճանապարհի վերայ...

Յի. Ի՞նչ անեմ, սիրելիս, յուսահատուել եմ: Տանեցիք բոլորն էլ յուսահատուել են: Մենք ապրել ենք ուղում, Միքայէլ, փոքրիշատէ մարգավայել, տանելի կեանք. իսկ քո պարապմունքները, 1903.

մունքը մեր անհրաժեշտ պիտոյքներին էլ բաւականութիւն չէ տալիս: (Արտաստուգին) Մենք հօ չենք ապրում, այլ միայն տանջւում, հալումաչ ենք լինում, ամեն բանից զուրկ, ոչ մի ուրախութիւն, ոչ մի սփոփանք... Դու քո միտքարութիւնը գտնում ես քո արուեստի մէջ, նրանով տարւում, յափշտակւում ես: Իսկ մենք, մենք ինչ անենք, ասա, ինչի մէջ գտնենք մեր միտքարութիւնը: Հապա մեզ չեմ խղճում: Ո՛ւր է, երանի չէ, որ մեր ձեռքիցն էլ մի բան գար, ու մենք էլ աշխատէինք օրնի-բուն...

ՄԻՔ. Ես հասկանում եմ ձեր գրութիւնը, Ֆլորա, գիտեմ, թէ որքան անտանելի է դատարկ և անխորհուրդ կեանքը, մանաւանդ չքաւորութեան մէջ: Բայց ինչ անեմ, ասա, որ կարողանամ բարւոքել ձեր վիճակը:

Ֆլ. Ընդունիր հօրեղբօրդ առաջարկը:

ՄԻՔ. Բայց դա կը լինի իմ կողմից մի մեծ զոհաբերութիւն:

Ֆլ. Ընտանիքիդ սիրոյ համար արն այդ զոհաբերութիւնը:

ՄԻՔ. Ա՛խ, Ֆլորա...

Ֆլ. Բայց այդ, իսկապէս, մի առանձին զոհաբերութիւն էլ չէ: Ի՞նչ ես կորցնում, ասա. ընդունելով հօրեղբօրդ առաջարկած պաշտօնը՝ դու հօ չես ծախում նրան քո ամբողջ ժամանակը: Դու միշտ կ'ունենաս ազատ ժամեր, երբ դարձեալ կարող ես պարապել քո սիրած գործով:

ՄԻՔ. Այդ տեսակ պարապմունքից ոչինչ չի դուրս գայ:

Ֆլ. Վերջապէս՝ դու հօ ընդմիշտ չես թողնում վրձինդ: Դա կը լինի մի ժամանակաւոր զբաղմունք, մինչև որ մեր զբոսութիւնը մի քիչ կը լաւանայ: Այնուհետեւ եղբայրդ՝ Վահանն էլ կ'աւարտի, կը գայ, քեզ օգնութեան ձեռք կը մեկնի, դու կը թեթեւանաս հոգսերից, և այն ժամանակ ոգևորուիր, ինչքան սիրտդ կը տայ, թէկուզ դիչեր-ցերեկ պատկերակալի մօտից մի հետանար:

ՄԻՔ. (Դէմքը պայծառանում է) Այդ լաւ ասացիր, Ֆլորա: Վահանը կը գայ, և ամեն ինչ կը բարեփոխուի: (Մտածելով եւ ուրախ) Այո, Նա ձեզ կը տայ ձեր ուղած բախտաւորութիւնը, իսկ ինձ՝ ազատութիւն հոգսերի դերութիւնից: Այո, հիանալի կը լինի: Այն ժամանակ ես ինձ թեթեւ կը զգամ եթերի նման, ինչպէս արծիւ կը սաւառնեմ վերեւ, և իմ ստեղծագործութեան հորիզոնը այնպէս կ'ընդարձակուի...

Ֆլ. (Անհամբեր) Ուրեմն ընդունում ես:

ՄԻՔ. Բայց սպասիր: Մի ամբողջ շաբաթ դեռ կայ առաջներիս: Կարող է պատահել, որ հէնց վաղն եեթ մի ունեւոր

զեղարուեստասէր մանի այստեղ և ցանկութիւն յայտնի ձեռք բերել իմ ամենաթանկագին սրտկերը, որ արժէ 2500 ռուբլի...

Ֆլ. Իա ուրիշ բան կը լինի: Այն ժամանակ...

Մի. Ֆ. Այն ժամանակ մենք մի ամբողջ տարի ապահով ենք. ոչ հոգս, ոչ կարիք: Դուք կ'ապրէք ձեզ համար ուրախ, երջանիկ... Իսկ ես—կ'երթամ ճանապարհորդելու: Վաղուց, շատ վաղուց է, որ ես մեր երկրից ելած չեմ: Այնպէս կարօտել եմ դրսի աշխարհի տեսութեան...

Ֆլ. Իսկ եթէ չ'արդարանայ մեր յոյսը, որ շատ հաւանական է:

Մի. Ֆ. Այն ժամանակ... Այն ժամանակ—ես չը դիտեմ... Յամենայն դէպս մի շաբթիւյ յետոյ շատ բան կը պարզուի—Գնանք: (Գնում են):

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նկարիչ Թաշմեանի բնակարանը: Մի ընդարձակ սենեակ հասարակ կահաւորութեամբ: Գլխաւոր մուտքը ծակատից, երկու կողմից լուսամուտներ: Աջակողմեան եւ ձախակողմեան դռները տանում են դէպի կացարանի ներսը: Լուսամուտի մօտ դրուած է պատկերակալը: Սեղան, որի վրայ նկարչական ալյուրալ պարագաներ՝ ներկապնակ, վրձիններ, իւղաներկի սրուակներ եւայլն: Սենեակի պատերից կախուած են պատկերներ՝ ծածկուած քողով: Ծաղիկներ:

Ժամանակը—մեռ, կէսօր. դուրսը բուք եւ ձիւն: Առաջին եւ երկրորդ գործողութեան միջեւ անցել է մի տարուց աւելի ժամանակամիջոց:

ՏԵՍԻԼ 1.

ՖԼՈՐԱ, ՄԱՆԱՍԵԱՆ.

ՄԱՆ. Շատ ախտոսում եմ, տիկին, որ պարոն Միքայէլը տանը չէ: Ես վաղուց է չէի տեսել նրան: Պատահամբ մտայ այս քաղաքը և քաղցր պարտքս համարեցի այցելել և հրաժեշտ տալ իմ նախկին ուսուցչին:

ՖԼ. Կ'ուզէք, սպասե՛ք: Ամուսինս շուտով կը գայ ծառայութիւնից:

ՄԱՆ. Ծառայութիւնից... Նա ծառայում է:

ՖԼ. Այո, իր հօրեղբօր առեւտրական տան զրասենեակում կորրեսպոնդենտ է:

ՄԱՆ. Կորրեսպոնդենտ, առեւտրական տան զրասենեակում:

ՖԼ. Դուք զարմանում էք, պարոն, որ ամուսինս ծառայում է:

ՄԱՆ. Այո, տիկին, հաւատացէ՛ք, ես երևակայել անդամ

չէի կարող, որ մեր տաղանդաւոր նկարիչը վրձինը թողած՝ մի որեւէ առևտրական տան կորրեկտորներու պաշտօն է վարում: Նկարիչ—և առևտրական տան կորրեկտորներ! Շատ խորթ է հնչում: Լաւ, գոնէ աղատ ժամերին նկարում է:

ՖԼ. Աղատ ժամեր նա համարեա չ'ունի:

ՄԱՆ. Ուրեմն նա այլևս բոլորովին ձեռք չէ առնում վրձինը:

ՖԼ. Այս վերջին տարին չատ սակաւ:

ՄԱՆ. Ի՞նչ էք ասում, տիկին:

ՖԼ. Ի՞նչ արած: Մեզ մօտ նկարչի պարապմունքը չէ գրահատում ըստ արժանւոյն: Անկարելի է նրա վրայ յոյս դնել:

ՄԱՆ. Պատկերները չ'էին վաճառում:

ՖԼ. Շատ սակաւ: Դուք պէտք է տեսնէիք, թէ ինչպէս էր յուսահատուած Միքայէլը, երբ փակեց իր վերջին ուղեւորանքը: Վախճանի չափ իւղաներկ պատկերներ կային, որոնց վրայ նա այնքան աշխատանք էր դրել: Եւ վերջիվերջոյ—հի մի վարձատրութիւն, ոչ մի խրախօս ապագայ գործունէութեան: Նրա պատկերահանդէսը մի ամբողջ հարստութիւն էր, բայց, չը նայած դրան, նա ստիպուած էր պարտքեր անելու...

ՄԱՆ. Անկասկած, մեր մայրենի գեղարուեստը աննախանձելի վիճակի մէջ է, բայց... պէտք է ստիպել:

ՖԼ. Այնպէս զայրացած էր ամուսինս... Նա կոտորեց իր վրձինները, դէն՝ ձգեց ներկապնակը, երգուեց այլևս ոչինչ չը նկարել: Նա շարունակ կրկնում էր. «Չ'արժէ մարգարիտներածել դրանց առաջ, որ կոխ տան և անցնեն»:

ՄԱՆ. Եւ իր երգմանը մնաց հաւատարիմ:

ՖԼ. Ո՛չ, չը կարողացաւ: Չ'անցաւ մի ամիս, մէկ էլ տեսնեմ, կամաց-կամաց նոր կտաւ է պատրաստում: «Իսկ երգումը», հարցրի ես: Նա—լսեցէք թէ ինչ է պատասխանում. «Ես պատրաստ եմ մինչև անգամ հոգիս գրաւ դնել սատանայի մօտ, միայն թէ կատար անեմ այս հոյակապ նիւթը, որ նստած է զլիւխ մէջ և ինձ հանդիստ չէ տալիս»:

ՄԱՆ. Կեցցէ: Այդպէս կը վարուէր ասնն մի իսկական գեղարուեստագէտ, որի համար ստեղծագործութիւնը մի ներքին պահանջ է: Եթէ իմանամ, որ պարոն Միքայէլը, իրաւ, վճռել է թողնել իր արուեստը և այն ընդմիշտ, այն ժամանակ ես ներքան ոչ մի կերպ չեմ կարող ներել: Իմ աչքում դա մի յանցանք է:

ՖԼ. Իսկ երբ կարիքը ստիպում է... Միթէ չը կան, միթէ քիչ են, օրինակ, զրոգներ, դերասաններ, որոնք կարիքից հար-

կաղրուած՝ ձգում են իրանց ասպարէզը և ուրիշ աշխատանքի մէջ որոնում ասլրուստի աղբիւրը:

ՄԱՆ. Այո՛, և դաւաճանում իրենց կոչմանը: Բայց մի՞թէ, իրաւ, այդ աստիճան մեծագոր է կարիքը, որ նա կարողանում է մնոցնել լաւագոյնը, ինչ որ կայ մարդու մէջ... Տիկին, գեղարուեստի գլուխ-գործոցներ գիտեմ ես, որոնք ծնունդ են առել զրկանքի և ծայրայեղ կարիքի մէջ:

ՖԼ. Շատ կարելի է, պարոն: Բայց իմ ամուսինը ուրիշ կերպ չէր կարող վարուել: Նա ինքը մենակ մի գլուխ չէ, այլ մի ամբողջ գերդաստանի միակ նեցուկը և ապաւէնը:

(Դրան մէջ երեւում է Միքայէլը, ձեռքին մի պայուսակ: Դէմքի վրայ յոգնութիւն և մեղամաղձոտ ժպիտ):

ՏԵՍԻԼ 2.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ, ՄԱՆԱՍԵԱՆ.

ՄԱՆ. Ահա՛ և իմ յարգելի ուսուցիչը:

ՄԻՔ. Մանասեանը... Բարե՛, բարե՛, սիրելիս—Այս Երբ:

ՄԱՆ. Այսօր եկել եմ և չուսով պիտի մեկնեմ:

ՄԻՔ. Իսկ ուր:

ՄԱՆ. Արտասահման:

ՄԻՔ. Դարձեալ Միւնխըն:

ՄԱՆ. Այո՛: Այնուհետեւ Պարիզ՝ ֆրանսիական շկուային ի մօտոյ ծանօթանալու:

ՄԻՔ. Ա՛խ, եթէ ես էլ կարողանայի դալ ձեզ հետ, մտնել գեղարուեստի իսկական աշխարհը՝ տեսնելու, թէ արդեօք ինչ նոր հովեր են փչում այնտեղ:

ՄԱՆ. Եկէք գնանք: Գիտէք, պարոն Միքայէլ, դուք այնտեղ շատ կը թարմանաք:

ՄԻՔ. Այո՛, այդ շատ լաւ կը լինի: Բայց... Էհ, վախենում եմ մեռնեմ, մինչև այդ յաջողութի, և իմ երազը մնայ լոկ երազ:

ՖԼ. «Մեռնել»... Ինչ սիրում ես դու կրկնել այդ խօսքը, Միքայէլ:

ՄԱՆ. Տիկինը իրաւամբ բողոքում է: Ի՞նչ մեռնելու ժամանակ է: Դեռ նոր ենք սկսում ասլրել, դուք արդէն մեռնելուց էք խօսում:

ՄԻՔ. Ներեցէք, մոռանանք:—Հա՛, իրաւ, ես մի բան էի կամենում հարցնել: Չէ՞ որ ձեր հայրը հակառակ էր, որ նկարչութիւն սովորէիք...

ՄԱՆ. Օ՛, սաստիկ դէմ էր: Ասում էր. «կոպէկ չեմ

տայ»... Ինչ կռիւներ, ինչ բնտանեկան փոթորիկներ... Բայց ես—տարայ յաղթանակը:

ՄԻՔ. Դուք բախտաւոր կը լինիք, ինձ թւում է: Կամքի ոյժ, նիւթական ապահովութիւն... Բայց ինչո՞ւ կանգնած ենք: Նստեցէք, խնդրեմ: (Նստում են) Օ՛հ, ես այնպէս դադրած եմ:

ՄԱՆ. Պարոն Միքայէլ, տիկինը ասաց, որ դուք այժմ ծառայում էք:

ՄԻՔ. Այո, ծառայում եմ:

ՄԱՆ. Եւ ձգել էք վրձինը:

ՄԻՔ. Տէր մի՛ արասցէ... Բայց ես ներկայումս այնպիսի վատ պայմանների մէջ եմ, որ դուցէ աւելի լաւ կը լինէր թողնել ամենին: Օրուայ ամենաթարմ ժամերս վատնում եմ գրասենեակում, ուր համրիչների չսկիւխկոյը կատաղեցնում է ինձ, նեարդերս քայքայում:

ՄԱՆ. Բան չ'ունիք դուք էլ, պարոն Միքայէլ: Թող կորչի այդ ամենը: Ծառայեցէք ձեր միակ աստուածութեան:

ՄԻՔ. Եւ ես լուրջ մտածում եմ այդ մասին: Այսպէս երկար տեւել չէ կարող իմ գրութիւնը: Ես... մի բան կ'անեմ... ես—վերջ կը տամ...

ՄԱՆ. Ձեր եղբայրը, լսել եմ, լաւ սաշտօն ունի, միջոցների տէր է: Մի՛թէ նա ձեզ չէ օգնում:

ՄԻՔ. (Կէմքի վրայ խիստ դժգոհութիւն) Իմ եղբայրը... (Մի կողմ) Ես եղբայր չ'ունիմ...

ՖԼ. (Ման.-ին) Խնդրում եմ, եղբոր մասին չը խօսէք: Անունն անգամ զայրացնում է:

ՄԱՆ. Մի՛թէ:

ՖԼ. Այո, խնդրում եմ:

ՄԱՆ. (Կարծատեւ լռութիւն) Պարոն Միքայէլ, նոր ոչինչ չ'ունիք նկարած:

ՄԻՔ. Կայ մի նոր բան: Բայց ես ամաչում եմ ցոյց տալ: Լսե՛նք սակայն ձեր կարծիքը: (Գնում է պատկերակալի մօտ) Եթէ ցանկանում էք իմանալ, թէ ինչ կարող է անել մի զեղարուեստազէտ մարդ յոգնած ձեռքով և կոտորուած սրտով, ահաւասիկ (վերցնում է քօղը)—նայեցէք:

ՄԱՆ. (Ուշադրութեամբ նայում է եւ վրէպը թափահարում):

ՄԻՔ. Չէ՞ք հաւանում:

ՄԱՆ. Կը ներէք ինձ, պարոն Միքայէլ, բայց ես պէտք է անկեղծ ասեմ, որ դուք երբէք սրանից աւելի անգոյն, անկենդան, սառը, մի խօսքով, աւելի անյաջող գործ չէք արտադրել:

ՄԻՔ. Շատ ուղիղ է: Ես ձեզ հետ համաձայն եմ: Եւ մի հրաշք կը լինէր, եթէ ես իմ այժմեան անհնարին հանդամանք-

ների մէջ դռնէ մի փոքրիկ յառաջադիմութիւն ցոյց տայի: Ընդհակառակը, ես քայլ առ քայլ դէպի ետ եմ գնում: Եւ հասկանալի է պատճառը: Տաղանդը նման է բոյսի. որպէսզի աճի, ծաղկի և պտուղ տայ, հարկաւոր են՝ սլարարտ հող, լոյս և ջերմութիւն. այլապէս նա պիտի թառամի, չորանայ... Ես էլ ահա—(Յանկարծ ծեղը դնում է կրծքի վրայ. անտխորժ զգացմունքից դէմքը կծկւում է): Ֆլորա, մի բաժակ ջուր:

Ֆլ. Ա՛խ, Միքայէլ... (Շտապում է ջուր բերելու):

ՄԱՆ. (Խորհրդաւոր) դուք սրտի թրթռոց ունիք:

ՄԻՔ. Նոր է սկսել: Առաջ չը կար:

ՄԱՆ. Երկար խօսել ձեզ կարող է վնասել: Դուք հանդըստացէք, պարոն Միքայէլ, իսկ ինձ (Վեր է կենում) թոյլ տուէք հրաժեշտ տալ ձեզ:

ՄԻՔ. Ի՞նչ կայ շտապում էք: (Ֆլորան բերում է ջուր եւ տալիս նրան խմելու):

ՄԱՆ. Տիկին, ինձ կը ներէք...

Ֆլ. Գնում էք:

ՄԱՆ. Այո, մի—քանի ծանօթներին էլ պիտի տեսնեմ և յետոյ—դէպի կայարան: Յանկանում եմ ձեր ամուսնուն կատարեալ առողջութիւն:

Ֆլ. Շնորհակալ եմ:

ՄԻՔ. Կացէք մեզ մօտ ճաշի:

ՄԱՆ. Ուրախութեամբ, եթէ միայն...

ՄԻՔ. Դուք գիտէք:

ՄԱՆ. Ի սէր Աստծոյ, աշխատեցէք մի հնար գտնել բարեւոյթեւ ձեր գրութիւնը... Ափսոս է ձեր տաղանդը:

ՄԻՔ. Ես դեռ յոյսս չեմ կորցրել:

ՄԱՆ. Եթէ ձեզ նման վնասեցողները հեռանան ասպարիզից, այն ժամանակ էլ ո՞վ պիտի մնայ:

ՄԻՔ. Չը գիտեմ, թէ ինչ կարող եմ անել ես այսուհետեւ: Արդէն սողում եմ դէպի ծերութիւնը: Բայց դուք դեռ բոլորովին երիտասարդ էք: Ձեր առաջ բաց է սպաղայի մի գեղեցիկ հեռապատկեր: Գնացէք և կատարելագործուեցէք: Արտանց ցանկանում եմ այնքան առաջ գնաք, որ մինչև իսկ Եւրոպայում երևելի նկարչի հոչակ վաստակէք և, երբ վերադառնաք հայրենիք, մեր գեղարուեստի աշխարհը ձեզ գրկաբաց ընդունէ:

ՄԱՆ. Շնորհակալութիւն ձեր բարեմաղթութեան համար: —Այժմ ես գնամ: Տիկին, մնաք բարև:

Ֆլ. Բարի ճանապարհ:

ՄԱՆ. (Դրան մօտից) Յարգանքս: (Գնում է):

ՏԵՍԻՆ 3.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ.

ՄԻՔ. (Տրտում մօտենալով պատկերակալին եւ ղիտելով թերակատար պատկերը՝ ձեռքը խփում է ճակտին) Ա՛խ...

ՖԼ. Դարձեալ «ախ»: Ե՞րբ կը վերջանայ քո ախուժախը, Միքայէլ:

ՄԻՔ. Ինչո՞ւ նեղանում ես: Երբ ես ախ եմ քաշում, սիրտըս փոքր ինչ հանգստանում է:

ՖԼ. Իսկ դա ինձ տանջում է:

ՄԻՔ. Ֆլորա, հաւատա՞ ինձ, այնպիսի բոսորներ են գալիս, որ ես տարօրինակ պահանջ եմ զգում—դոչեւ, ինչքան ձայնու՛մբ ձայն կայ, հեկեկալ երեխայի պէս:

ՖԼ. Բայց ինչո՞ւ, ասա տեսնեմ, ինչիցն է այդ վիշտը, կարծես աշխարհը քոնն էր—եւ ձեռքիցդ խլեցին:

ՄԻՔ. Այո, դու ուղիղ ասացիր: Ես ունէի մի աշխարհ, որ իմ ձեռքիցս խլուած է: Դա մի դեղեցիկ, բանաստեղծական աշխարհ էր, լիքը ոգևորութեամբ եւ երազներով, հողեզմայլ խաղաղութեան եւ դու փոթորիկների մի աշխարհ, մի աշխարհ էր դա, որ բնութեան հաղար ու մէկ պերճ, պանչելի տեսարաններով ճոխացած՝ ամեն բոսէ վկայում էր Արարչապետի յաւիտենական եւ անհասանելի գերհանճարը... Դա մի դրախտ էր ինձ համար, որից ես արաքսուած եմ այժմ եւ դատապարտուած ճակտիս քրտինքով եւ կեանքս մաշելով մեր օրուայ հացը հայթհայթելով...

ՖԼ. Դրա համար էլ մտածել է պէտք: Հարիւրաւոր, հազարաւոր մարդիկ միթէ չեն չարչարում, քեզանից էլ աւելի, եւ բոլորը մի կտոր հացի համար չէ:

ՄԻՔ. Եւ երանի՛ դրանց: Ապրելով միայն ապրելու համար՝ դրանք ոչինչ չեն կորցնում, դրանք ուրախ են, դրանց բախտաւորութիւնը նոյնիսկ ապրելու մէջն է: Բայց ինձ համար այդպիսի անխորհուրդ կեանքը զին չ'ունի: Նա մի տանջանք է, մի անէծք է, եւ ես նման եմ այժմ մի ճամբորդի, որ մտամոռր գեգերում է աջ ու ձախ ու չը զիտէ, թէ ո՞ւր է դնում եւ ուր պիտի գնայ:

ՖԼ. Է՛հ, լի՛նչ հարկաւոր է այդքան մուսլ աչքով նայել կեանքի վրայ: Կեանքի նպատակը հէնց կեանքն է, որ կայ:

ՄԻՔ. Ո՛չ, ինձ համար՝ ապրել—նշանակում է ստեղծագործել: Այդ էր իմ կեանքի կէտ—նպատակին: Դրա մէջ էր իմ ու-

բախութիւնը. առանց դրան ես մի խղճալի արարած եմ միայն...

ՖԼ. Օտար մարդու ձայն: Լսեցի՞ր: Կարծեմ բժիշկն է:
(Մտնելով դրան) Նա է:

(Մտնում է բժիշկը՝ ձեռքերը շփելով ցրտից):

ՏԵՍԻՒ 4.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ, ԲԺԻՇԿ.

ԲԺ. Ինձ կը ներէ՞ք, փոքր ինչ ուշացայ: (Շնչում է, գոլորշի)
Օ', սաստիկ ցուրտ է ձեր բնակարանը: Տաք աստիճան հաղիւ
կը լինի: Այստեղ կարելի է սառչել: Վառարանները լաւ վառե-
ցէ՞ք, թէ չէ ձեր տունը կը դառնայ հիւանդանոց:

ՄԻՔ. Դուրսն էլ լաւ ցուրտ է, բժիշկ: Սառնամանիք է:

ԲԺ. Սարսափելի բուք է անում: Նորդի չարութիւնը
բռնել է. սառցի կտորտանք է, որ երեսով է տալիս: Փամու ձե-
ռից նոյնիսկ եկեղեցու զանգերը հանդիստ չ'ունին. դողում,
մրմնջում, խղճալի ձայներ են հանում—զանգ-զընգ-ղինգ...

ՄԻՔ. և ՖԼ. (Ծիծաղում են):

ԲԺ. Է՛հ, մայրիկը ինչպէս է:

ՖԼ. Հիմա լաւ է, բժիշկ: Մինչև անգամ խոհանոց է զը-
նացել:

ԲԺ. Խոհանոց: Երեակայում եմ, թէ ինչ կը լինի հիմա
ձեր խոհանոցը: Բայց ես արդելել էի նրան առայժմ մտնել այն-
տեղ: Զարմանալի է, Միքայէլ, այս մեր մայրերի բանը: Ինչ-
պէս են սիրում խոհանոցը: Կիանքի մեծ մասը, կարելի է ասել,
անց են կացնում խոհանոցում: Դա իհարկէ, հայ կնոջ անարա-
րութեան աղացոյց է, բայց պէտք է մտածել, կարծեմ, և ա-
ռողջութեան մասին:—Տիկին, խնդրեմ մայրիկին կանչէ՛ք:

(Ֆլորան գնում է):

ՏԵՍԻՒ 5.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ԲԺԻՇԿ.

ԲԺ. Նո՛ւ, Միքայէլ, ինչ նորութիւն ձեր գեղարուեստի
աշխարհում:

ՄԻՔ. Հիմա ես աւելի տեղեակ եմ առևտրական աշխար-
հի նորութիւններին:

ԲԺ. Հա-հա-հա: Նոր բան չ'ունիս նկարած, մինայեւնք:

ՄԻՔ. Ուշադրութեան արժանի ոչինչ:
ԲԺ. Է՛հ, լաւ չէ, բարեկամս: Ծուլութիւնս ես անում:

ՄԻՔ. Ես ծոյլ չեմ, բժիշկ, այլ հիւանդ:

ԲԺ. Հիւանդ ես, կը բժշկենք:—Ի՞նչդ է որ...

ՄԻՔ. Սիրտս է սկսել յաճախ թրթռալ:

ԲԺ. Քո այժմեան պարապմունքը, երեի, սրտովդ չէ, և այդ քեզ մտածել է տալիս, այո:

ՄԻՔ. Բաւական չէ, որ մտածել է տալիս, ինձ ուղղակի մաշում է:

ԲԺ. Ե՛կ, Միքայէլ, թող պաշտօնդ, որ միանդամայն անհամապատասխան է թէ քո հակումներին, թէ ֆիզիկական կազմաւորելի: Նստակիաց աշխատանքը քեզ վնասում է:

ՄԻՔ. Ես, իհարկէ, ուրախ կը լինէի թողնել: Բայց ես այժմ նման եմ մի թուշունի, որ խճճուել է ցանցի մէջ. թրպըրտում, թրպըրտում է, աղատուել չէ կարողանում:

ԲԺ. Ինչո՞ւ:

ՄԻՔ. Բժիշկ, ես անօգնական և մենակ եմ, բոլորովին մենակ...

ԲԺ. Իսկ Վահանը, եղբայրդ: Նա իրան հետո՞ւ է պահում ձեզանից:

ՄԻՔ. Ի՞նչ հետո... Մենք չը կանք նրա համար:

ԲԺ. Ուղի՞ղ ես ասում:

ՄԻՔ. Հաւատա՞, բժիշկ: Ամիսներով ոտ չէ դնում մեր տանը: Կատարեալ անուշադրութեան է մատնել մեզ: Եղբայրական սիրոյ ամենաքնքշ զգացմունքը վերաւորուած է իմ մէջ:

ԲԺ. Բայց ինչո՞ւ այդպէս...

ՄԻՔ. Հարստանալ է փափաղում մարդը: Եւ ինչպէս է դողում փողի վրայ,—ինչպէս մի նոր Հարպագոն... Այն ինչ, այնպէս դիւրին էր նրա համար օգնութեան հասնել իր խեղճ բնտանիքին: Երեակայեցէք. աւարտեց, եկաւ թէ չէ, իսկոյն տեղ դաւաւ, հասոյթը ամսէ տմիս աւելացաւ, և այժմ նրա երկու շմուռայ եկամուտը աւելի է, քան իմ մի ամբողջ տարուայ աշխատանքի վարձատրութիւնը...

ԲԺ. Դա յանցաւոր անտարբերութիւն է: Օ՛, մեր յամաճանկուայ այդ փողի մեծարանքը, շուտ հարստանալու այդ բուռն տենչանքը ահադին ծաւալ է ստացել... (Գալիս են Եղիսաբէթը եւ Ֆլորանսը)

ՏԵՍԻԼ 6.

ՄԻՔԱՅԵԼ, ԲԺԻՇԿ, ՖԼՈՐԱ, ԵՂԻՍԱԲԷԹ.

ԲԺ. Մայրիկ, ես ուզում եմ քեզ հետ մի լաւ կոխ անել: Այդ հիւանդ տեղովդ ինչ բան ունիս խոհանցցում: Կեանքիցդ ձեռ ես վերցրել:

ԵՂԻՍ. Հիմա լաւ եմ, բժիշկ: Շնորհակալ եմ, բաւական նեղութիւն տուի ձեզ:

ԲԺ. Ձէ որ ես արգելել էի քեզ խոհանոց մտնել: Դեռ կարդի չես ընկել: Այ, հէնց այս բողբոս տնքտնքում ես: Մայրիկ, տես, կը մեռնես, մեղք ես: Ախր դու մեր մայրիկն ես: Էլ ո՞վ մեզ համար այնպիսի հրաշալի դաթաներ կը պատրաստի:

ԵՂԻՍ. Այ բժիշկ ջան, ինչ անեմ, համբերութիւնս չի տալիս, անող չը կայ:

ԲԺ. Ինչո՞ւ, խոհարար չ'ունիք:

ԵՂԻՍ. Ո՞րտեղից է:

ՖԼ. Մայրիկ, մենք հօ կանք. ես, աղջկերքը:

ԲԺ. Այս էլ հարադ: Տեսնում ես, մայրիկ:

ԵՂԻՍ. Դեռ ջահիլ են, ա՛յ բժիշկ, մեղքս են գալիս, չեմ ուզում շատ նեղացնեմ:

ԲԺ. Իզուր, իզուր: Թո՛ղ նրանք էլ սովորեն: Ձէ որ նըրանք էլ ժամանակով իրանց տուն ու տեղը կ'ունենան, տանտիկիւններ կը դառնան:

ԵՂԻՍ. Ես էլ հէնց նոր էի վեր կացել:

ԲԺ. Ինչիցէ՛ւ Բայց այսուհետեւ, տես, էլ մի ամբողջ շաբաթ խոհանոց չես մտնի: Սենեակում կարող ես ման գալ. յողնեցիր, կը պառկես: Միայն թէ ձեռք բանի չես տայ, ե խոհանոց—հչ մի կերպ: Հասկացար, մայրիկ:

ԵՂԻՍ. Ինչպէս հրամայում ես, բժիշկ, էնպէս էլ կ'անեմ:

ԲԺ. Է՛հ, հիմա ասա՛, տեսնեմ, ախորժակդ տեղն է:

ԵՂԻՍ. Գոհութիւն Աստծոյ, գանգատաւոր չեմ:

ԲԺ. Անքնութիւնդ անցել է:

ԵՂԻՍ. (Հարցական հայացքով նայում է Ֆլորային):

ՖԼ. Բժիշկը հարցնում է. հիմա լաւ ես քնում:

ԵՂԻՍ. Փառք Ստեղծողին. քունս տեղն է: Վերջին անգամուայ տուածդ դեղը շատ օգնեց:

ԲԺ. Ապա մի զարկերակդ նայեմ: (Նայում է) Հիմա գաղձրած չես, մայրիկ: Ձեռ կամենում պառկել:

ԵՂԻՍ. Հա՛, շատ շուտ եմ բէզարում:

ԲԺ. Լաւ կ'անես, մի քիչ հանդստանաս:—Դէ, այժմ ինձ թոյլ տուէ՛ք հրաժեշտ տալ: Այսօրուանից ես դադարեցնում եմ իմ այցելութիւնները: Հարկաւոր դէպքում ես միշտ պատրաստ եմ ծառայելու:

ՄԻՔ. Խորի՛ն շնորհակալութիւնս, բժիշկ: Մի օր ես պիտի մտեմ քեզ մօտ, որպէսզի ինձ մի լաւ քննես:

ԲԺ. Ուրախութեամբ, բարեկամս, ուրախութեամբ:

ՄԻՔ. Այս տեղս (ցոյց տալով սրտի կողմը) մի ինչ-որ անախորժ բան է կատարւում:

ԲԺ. Երբ կ'ուզես: (Գնում է:)

ՏԵՍԻՒ 7.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ, ԵՂԻՍԱՅԷԹ.

ՖԼ. Մայրիկ, տեղերդ չինեմ, որ պառկեմ:

ԵՂԻՍ. Ախր կերակրին նայող չը կայ: Աղջկերքը ձւր են, ք:

ՖԼ. Կերակրին ես կը նայեմ: Իսկ աղջկերքը հարեանս-ների մօտ են:

ԵՂԻՍ. Դէ լաւ: Ես դնամ պառկեմ: Ծնկներս շատ են նեղացնում:

ՖԼ. Գնանք, մայրիկ: (Ֆլորան եւ Եղիսաբէթը գնում են: Միքայէլը մնում է մենակ:)

ՏԵՍԻՒ 8.

ՄԻՔԱՅԷԼ (Մենակ).

Մինչև ճաշը դեռ կայ մի կէս ժամի չափ: Երթամ ներկերը ընդերեմ: Տեսնենք, թէ ինչ պիտի դուրս գայ այս չարաբաստիկ պատկերից. ինձ շատ չարչարեց: (Գնում է: Քիչ յետոյ մըտնում է Վահանը:)

ՏԵՍԻՒ 9.

ՎԱՀԱՆ, յետոյ ՍԱԹԵՆԻԿ, ՎԱՐՍԵՆԻԿ և ԱՆՆԱ.

ՎԱՀ. (Կեղծ հազ) Ի՜նչ լուռ է չորս կողմը: Քնած են ինչ է:—Մայրիկ: (Մէկը միւսի ետեւից արագ մտնում են Սաթենիկը, Վարսենիկը եւ Աննան եւ համարեա փաթաթւում են իրենց եղջոր վզովը):

ՍԱԹ. Վերջապէս եկանք, Վահան:

ՎԱՐՍ. Այս ո՞ր խաչիցն է, Վահան:

ԱՆ. Ի՞նչպէս եղաւ մեզ, մտաբերեցիր, Վահան:

ՎԱՀ. (Ծիծաղելով) Ես ո՞ր մէկիդ պատասխանեմ:—Իսկ դուք
 ո՞ւր էիք, քոյրիկներս:

ՍԱԹ. Հարեանքերի մօտ:

ՎԱՐՍ. Թուղթ էինք խաղում:

ՎԱՀ. Թուղթ: Ասելի լաւ զբաղմունք չը գտնէ:

ՎԱՐՍ. Ձանձրանում ենք, Վահան: Անտանդի է մեր
 կեանքը:

ՍԱԹ. Իսկ դու իբր թէ չես խաղում, չէ:

ԱՆ. Օ՛, այն էլ ինչպէս...

ՎԱՀ. Իմ բանը ջնկ:

ՍԱԹ. Անցեալ օրը ո՞վ էր կլուբում երկու հարիւր տարել:

ՎԱՀ. Ես: Բայց դուք ո՞րտեղից իմացաք:

ՎԱՐՍ. Սատանան լուրը բերաւ: (Ծիծաղում են):

ՎԱՀ. Թոյլ տուէ՛ք ինձ հարցնել. ինչո՞ւ այդպէս պինդ-
 պինդ փաթաթուէ՛ք էք շալերի մէջ: Մրսում էք:

ՎԱՐՍ. (Ցնցում է) Ես դողում եմ:

ՎԱՀ. Այնքան էլ ցուրտ չէ այստեղ:

ՍԱԹ. Ի՞նչպէս թէ ցուրտ չէ: Դուրսը սառնամանիք, բուր-
 բորան. իսկ մենք երկու օր է վառարանը չենք վառել:

ՎԱՀ. Ինչո՞ւ:

ՍԱԹ. Փայտներս հատել է:

ՎԱՀ. Հատել է:

ԱՆ. Լաւ, դու ինչո՞ւ մեզ մօտ չէիր գալիս, հա, Վահան:

ՍԱԹ. Բան ասաց: Գայ ինչ անի: Մեր կախներին է կա-
 րօտ, թէ մեր ախուժախին: Ափսոս չէ մենակ. հոգսերից ա-
 զատ, գլուխը հանգիստ...

ՎԱՀ. Օ՛, Աստուած աղատի Սաթօի թունաւոր լեզուից.
 կարծի նման խայթում է:

ՎԱՐՍ. Վահան, դու չը գիտէիր, որ մայրիկը հիւանդ է:

ՎԱՀ. Ես միայն երէկ իմացայ, այն էլ պատահմամբ: Ապա
 մի գնանք մայրիկին տեսնել:

ՍԱԹ. Հիմա մայրիկը ինչքան պիտի ուրախանայ... (Գը-
 նում է. նրա ետեւից՝ Վահանը, Վարսենիկը եւ Աննան: Գալիս է Միքայէլը՝
 ներկայանալով ձեռին: Ընտրում է վրձիններից իր ցանկացածը՝ եւ կանդ-
 նում պատկերակալի առաջ:)

ՏԵՍԻՒ 10.

ՄԻՔԱՅԷԼ (Մենակ).

Մանասեանի կարծիքը լսելուց յետոյ՝ այս պատկերն աւելի եւս ընկաւ իմ աչքից։ Շատ ճշմարիտ է. «անկենդան, անդին եւ սանձ»։ Եւ արժէ միթէ աւարտել այս դործը։ Աւելի լաւ չէ՞ ոչնչացնել յողնած երեակայութեանս այս բռնադրօսիկ ծնունդը։ Ոչնչացնել եւ սկսել նորից։ (Վայր է դնում ներկայնակը եւ վրձինը) Այն, ինչ որ դեռ եւս եփուած, հասունացած չէր այստեղ (Յոյց տալով դուխը), եւ կամեցայ բռնութեամբ դուրս կորզել եւ դնել կտաւի վրայ։—Եւ ահա հետեանքը։ Այսպէս է վրէժխնդիր լինում դեղարուեստը այն անձից, որ նրան դաւաճանում է, ցանկանալով երկու տատուածութեան միաժամանակ ծառայել...

(Դրան մէջ երեւում է Ֆլորան)։

ՏԵՍԻՒ 11.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ, յետոյ ՎԱՀԱՆ, ԱՆՆԱ, ՎԱՐՍԵՆԻԿ եւ ՍԱԹԵՆԻԿ.

ՖԼ. (Գէպի ետ նայելով) Միքայէլը։—Նա այստեղ է։

ՄԻՔ. Ֆլորա, ղվ է այնտեղ։

ՖԼ. Իսկոյն կ'իմանաս։ (Մտնում են Վահանը եւ քոյրերը։

ՎԱՀ. Միքայէլ, բարե։ (Մօտենում է ձեռք տալու։ Միքայէլը՝ խիստ հայեացք ձգելով Վահանի վրայ, հեռանում է իր սենեակը եւ դուռը ետեւից վարկում։ Նրա այս վարմունքը խիստ անախորժ տպաւորութիւն է դործում ամենքի վրայ։ Սկզբում ամենքն էլ ապշած՝ իրար երեսի են նայում։ Քոյրերը անբաւական են եւ միմեանց հետ փսփսում են։ Ֆլորան իրան շատ անյարմար է կղում եւ խոնարհել է գլուխը։ Վահանի դէմքը նախ արտայայտում է շինծու ժախտ, բայց գնալով աւելի եւ աւելի վրդովմունք է ցոյց տալիս։)

ՖԼ. (Մի կողմ) Այս ինչ պատահեց նրան... Ա՛խ, Աստուած։ (Գնում է։)

ՏԵՍԻԼ 12.

ՎԱՀԱՆ, ԱՆՆԱ, ՎԱՐՍԵՆԻԿ, ՍԱԹԵՆԻԿ.

ՎԱՀ. Այս ի՞նչ է նշանակում:

ՎԱՐՍ. Երազ է տեսել...

ՎԱՀ. Միքայելն ինձանից խորչում է... Փախչում, ինչպէս ժանախտից... Ձէ կամենում մինչև անգամ իմ բարեին պատասխանել... (Դառը ծիծաղ) Ես չը գիտէի, ճշմարիտ, որ ես այդ աստիճան ատելի եմ նրա համար... Է՛հ, ի՞նչ արած, զոռով սիրելի չեա չառնայ... Ինձ մնում է այժմ զբոսարկա վերջնել այսպէս և հեռանալ այստեղից: (Ուզում է գնալ):

ՎԱՐՍ. (Նրան պահում է): Վահան, ի սէր Աստուծոյ, ներիր նրան...

ՍԱԹ. (Նոյնպէս) Կանց, Վահան, խնդրում ենք...

ԱՆ. (Նոյնպէս) Մի գնա, մայրիկին խնայիր...

ՎԱՀ. Վահ, ինչպէս ես կարողացայ տանել այն վիրաւորանքը... Թողէք ինձ: (Քոյրերը աշխատում են պահել): Թողէք ինձ գնամ, կորչեմ այստեղից... Այս խայտառակութիւնից յետոյ ես մնամ այստեղ, ես էլ կրկին ռո զնեմ այս տան չեմքին—երբէք և երբէք: (Շտապ գնում է: Քոյրերը արագ դուրս են վազում նրա ետեւից՝ կանչելով. «Վահան, Վահան, Վահան»!... Մտնում է Ֆլորան՝ սրտնեղութեանից սաստիկ յուզուած:)

ՏԵՍԻԼ 13.

ՖԼՈՐԱ (Մենակ).

Ի՞նչպէս բարկացած է Վահանը... Ձեռքից պինդ բռնած պահում են, իսկ նա ես է հրում իրանից... Նա գնաց... (Մօտենալով դրանք) Միքայէլ, Միքայէլ, չուա արի այստեղ: (Դալիս է Միքայէլը):

ՏԵՍԻԼ 14.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ.

ՄԻՔ. չը, ի՞նչ կայ, որ այդպէս գոռում ես: Ի՞նչ է պատահել. հրդեհ, անբախտութիւն... Այս էլ Միքայէլը: Ասա, ի՞նչ ես հրամայում:

Ֆի, Միքայէլ, Վահանը հեռուցաւ՝ սաստիկ վիրաւորուած...
Գնահ, հասիր ետեիցը, ետ կանչէր նրան, ներում խնդրիր...

ՄիՔ. Ի՜նչ...

Ֆի, Ներում, ներում խնդրիր նրանից, որովհետեւ քո արածը կոպտութիւն, անքաղաքավարութիւն էր, Միքայէլ:

ՄիՔ. Անքաղաքավարութիւն... (Աշխատում է իրեն զսպել)
Այո, ես նրա հետ... մի քիչ... կոպիտ վարուեցի... Ես այդ ըզգում եմ... Բայց ի՜նչ անեմ, Ֆլորա, սիրտս չատ էր լցուած մաղձով, համբերութիւնս հասել էր, ես յանկարծ բռնկեցի: Առաջինը նա է, որ իմ եղբայրական զգացմունքը վիրաւորել է, յոյսերս ոտի տակ տուել: Նա է, որ մեղ մատնել է կոտարեալ անուշադրութեան... Աւելի յաւ է, որ նա ի՜նձ նման անքաղաքավարի լինէր, կոպիտ լինէր, բայց ոչ այն աստիճան անտարբեր դէպ իր հարազատ ընտանիքը, այն աստիճան անխիղճ և անզգայ:...

Ֆի. (լալազին) Ա՛խ, Միքայէլ, այս ի՜նչ արիր դու:

(Ծածկելով աչքերը՝ կամայուկ լալիս է:)

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԳ

Մի առանձնասենեակ վահանի բնակարանում, որը կից է նրա ծառայութեան գրասենեակին: Արտաքին մուտքը ճակատից, կողքի դռներից մէկը տանում է դէպի կացարանի ներսը, իսկ միւսը—դէպի գրասենեակը: Աջակողմեան պատի մօտ մի դրասեղան եւ քանի մի աթոռներ. գրասեղանի վրայ բոլոր անհրաժեշտ պարագաները, նոյնպէս եւ համրիչ, թղթեր, սեղանի զանգ եւայլն: Զախ կողմում դրուած է դիւան՝ իր կլոր սեղանով եւ բազկաթոռներով: Մի պատի վրայ կախուած է քարտեզ: Վարագոյրը բարձրանալիս՝ վահանը՝ գրասեղանի մօտ նստած՝ համրիչի վրայ ինչ-որ հաշիւներ է տեսնում եւ գրում: Քիչ յետոյ գրասենեակի դռնից մտնում է Օհաննէսը եւ քանի մի թղթեր ղնելով վահանի առաջ՝ հեռանում է: Գլխաւոր դռը մատնեցով բաղխում է մէկը: Վահանը ծայն է տալիս. «Մտէք»: Դրան մէջ երեւում է օր. Հռիփսիմէն՝ ուրախ ժպիտը երեսին: Վահանը զարմացած վեր է կենում տեղից:

Ժամանակը—գարուն, երեկոյ, պայծառ եղանակ:

Երկրորդ եւ երրորդ գործողութեան միջեւ անցել է մօտ մի տարի ժամանակ:

ՏԵՍԻՒ 1.

ՎԱՀԱՆ, ՀՌԻՓՍԻՄԷ.

ՎԱՀ. Այս ձւով եմ տեսնում... Օրիորդ Հռիփսիմէն...

ՀՌ. Չէ՛ք սպասում:—Բարեւ ձեզ:

ՎԱՀ. Բարեւ, բարեւ:—Այս երբեք վաղուց է եկել էք:

ՀՌ. Ո՛չ, այսօր երեկոյեան գնացքով: Կամեցայ ձերոնց մօտ գնալ, բայց տունը չը գտայ. բնակարանը փոխել են: Ուստի եւ չտապեցի ձեզ մօտ, որ նրանց հասցէն վերցնեմ:

ՎԱՀ. Նրանց հասցէն: Իսկոյն, այս բոպէիս: Ը', Ը', ինչ-պէս է... (Մտածում է):

ՀՌ. (Ծիծաղելով) Ձերոնց հասցէն չը գիտէք:—Այ գարմա-նայի բան:

ՎԱՀ. Ո՛չ, գիտեմ, բայց փողոցի անունը մոռացել եմ: Սպասեցէք, իսկոյն կը մտաբերեմ: (Աշխատում է յիշել) Ա՛, յիշեցի, յիշեցի: Իսկոյն թերթիկի վրայ կը դրեմ: (Գրում է) Ահա ձեզ մերոնց հասցէն:

ՀՌ. (Վերցնելով թերթիկը) Շնորհակալ եմ: (Կարդում է) Իսկ մօտ է այստեղից:

ՎԱՀ. Ո՛չ, շատ հեռու է: Սա քաղաքի կենտրոնն է, իսկ նը-րանք կենում են համարեա քաղաքի ծայրումը: Մի ետ ընկած և խուլ փողոց է:

ՀՌ. Միթէ: Ուրեմն հիմա դժուար է գտնել:

ՎԱՀ. Ես խորհուրդ կը տամ զնալ վաղը, ցերեկով:

ՀՌ. Հա՛, ուրեմն աւելի լաւ է գնամ վաղը: Բայց այնպէս կարօտել եմ Ֆլորային, մանաւանդ Հրանտին... Ի՛նչ հիանալի երեխայ է:

ՎԱՀ. Այո՛, շատ լաւն է:

ՀՌ. Միքայէլը ինքն է, որ կայ: Հիմա ինչքան մեծացած կը լինի:—Մանկական պարտէզ յաճախում է:

ՎԱՀ. Կարծեմ, յաճախում է: Հ՞ը, թէ ո՛չ: Ուղիղն ասած, օրիորդ, ես հաստատ չը գիտեմ:

ՀՌ. Երեի, նրանց մօտ սակաւ էք լինում:

ՎԱՀ. Այո՛, շատ սակաւ: Ձրադուած եմ:

ՀՌ. Լաւ եղբայրներ էք:

ՎԱՀ. Է՛հ, դուք ասացէք, դուք: Ի՞նչպէս էք, լաւ էք: Աւարտեցի՞ր արդեօք:

ՀՌ. Այո՛, վերջացրի:

ՎԱՀ. Ուրեմն հիմա կարդին բժիշկ էք:

ՀՌ. Ապագան ցոյց կը տայ:

ՎԱՀ. Յաջողութիւն եմ դանկանում:

ՀՌ. Շնորհակալ եմ:—Հա՛, որպէսզի չը մոռանամ... (Ձեռքի քսակից հանում է մի ծրար) Ինձ խնդրել են, որ այս նամակը ձեզ յանձնեմ: Ձեր նախկին collega-ներին է: Ինչ-որ ստա-նալիք են պահանջում ձեզնից:

ՎԱՀ. Կարծեմ, ձեզ կարելի էր աղատել այդ նեղութիւ-նից և ուղղակի փոստով ուղարկել:

ՀՌ. Երկու անգամ դիմել են, բայց չէք պատասխանել:—Այժմ ես...

ՎԱՀ. Դուք կամենում էք զննել:

ՀՌ. Այո, ժամանակ է:

ՎԱՀ. Ձեմ համարձակում ձեզ պահել:

ՀՌ. Ց'տեսութիւն (Գնում է):

ՎԱՀ. Ց'տեսութիւն, օրիորդ: (Վահանը բաց է անում ծրարը, կարդում. յետոյ բարկացած պատուում է նամակը եւ ձգում զամբիւղի մէջ: Ձանձրացրին ինձ իրանց գիմումներով... Գրել էի, որ կ'ուղարկեմ, և—վերջ: (Լսում է հեռախօսի զանգահարութիւնը: Օհաննէսը զայիս յայտնում է. «Ձեզ խնդրում են հեռախօսի մօտ»: Վահանը անյնում է գրասենեակը: Մտնում է բժիշկը:)

ՏԵՍԻԼ 2.

ԲԺԻՇԿ, ՕՀԱՆՆԷՍ.

ԲԺ. Պարոն կառավարչին կարելի է տեսնել:

ՕՀ. Իսկոյն կը յայտնեմ (Գնում է):

ԲԺ. (Մենակ. նայում է պատուհանից) Պայծառ լուսնեակ գիշեր... Ի՞նչ սիրուն է ծովի ծփանքը լուսնի շողերով... Ո՞ւր է Միքայէլը, որ այս բոլոր գեղեցկութիւնը պատրաստի վերցնէր և դնէր կտաւի վրայ... (Մտնում է Վահանը):

ՏԵՍԻԼ 3.

ՎԱՀԱՆ, ԲԺԻՇԿ.

ԲԺ. Ներեցէք, որ ես ձեզ խանգարեցի:

ՎԱՀ. Այդ ոչինչ:

ԲԺ. Կարող էք մի քանի բոլէ նուիրել ինձ:

ՎԱՀ. Ուրախութեամբ: Նստեցէք, խնդրեմ (Նստում են):

ԲԺ. Պարհն Թաշճեան, ես եկել եմ ձեզ մօտ մի շատ կարևոր գործով:

ՎԱՀ. (Առաջարկում է սիգար) Խնդրեմ:

ԲԺ. Շնորհակալ ես ես չեմ ծխում:

ՎԱՀ. Հա, ինչո՞ւմ է բանը:

ԲԺ. Մէջտեղ լուծելու մի դժուար խնդիր կայ, և ձեզնից շատ բան է կախուած: Խօսքը ձեր եղբոր, Միքայէլի մասին է: Դուք, երեի, իմացած կը լինեք, որ նա մի ամբողջ ամիս հիւանդ պառկած էր...

ՎԱՀ. Կարծեմ, նա հիմա վեր է կացել և գնում է ծառայութեան:

ԲԺ. Այո, գնում է, գնում է: Բայց նա տակաւին կաղզու-

բուժած չէ, դեռ ես ոտի վրայ հիւանդ է: Գնում է ծառայութեան ակամայ և ստիպուած:

ՎԱՀ. Իզոուր: Կը սպասէր, մինչև որ առողջութիւնը տեղը կը գար:

ԲԺ. Թոյլ տուէր ինձ յայտնել, պարոն Թաշճեան, որ ներկայ պայմանների մէջ նա ոչ մի յոյս չէ կարող ունենալ, որ իր առողջութիւնը երբեք տեղը կը գայ:

ՎԱՀ. Ինչո՞ւ:

ԲԺ. Նա յոգնել է, պարոն Թաշճեան, և չափից դուրս յոգնել է: Մի ուրիշը նրա տեղ գուցէ և զիմանար: Բայց նրա կազմուածքը խիստ քնքոյշ է, համարեա կանայք: Ուժից վեր աշխատանքը, մանաւանդ որ դա նրա սրտովը չէ, խանդարել է նրա նեարդերը, քայքայել է:

ՎԱՀ. Կարծեմ, նրա պարապմունքը բաւական թիթի աշխատանք է:

ԲԺ. Սխալուում էք, համարձակութիւն ունիմ այդ հաստատ ասելու: Օրուայ մեծ մասը նա անց է կացնում զրասնանակի մթնոլորտի մէջ, ուր նրա ականջի տակ շարունակ լսելի են համրիչների աղմուկը, դրիչների ճոճոցը, հեռախօսի զանգահարութիւնը... Ահա մի այդպիսի մթնոլորտի մէջ—զրա վերան աւելացրէք և ծխախոտից զոյացած մշուշը—Միքայէլը ըստիպուած է ժամերով նստել զրասնաղանի առաջ և կռացած զրբել, պատռել, նորից զրկ և այսպէս անվերջ, անվերջ... Բայց այդ դեռ բաւական չէ: Երբ գալիս է տուն, զգում է, որ ջարդուած է, ուղեղի մէջ թմրութիւն, մէջքը ցաւում է, ձեռքը յոգնած: Նրան հանգիստ է պէտք: Բայց նա հանգստանալ չէ կարող: Նրա սիրտը լցուած է սանդձագործութեան կարօտով: Նա չտապում է իր պատկերակալի մօտ, վերցնում է ներկապը նակը, վրձինը. կամենում է գոնէ մի վայրկեան մտնել ողբերութեան, մտորումների աշխարհը... Բայց—թոյլ մատները չեն զօրում ամուր բռնել վրձինը, ձեռքը գողում է, վրձինն ընկնում է գետին, և այսպէս իր տենչանքը մնում է անկասար... Դուք կարող էք երեակայել, թէ դա լինչ սոսկալի զրութիւն է նրա համար:

ՎԱՀ. Այդ դէպքում աւելի լաւ է բոլորովին թողնել այդ տնային աշխատանքը:

ԲԺ. Բայց դա մի հասարակ տնային աշխատանք չէ, որ հեշտ կարելի էր թողնել: Հարցրէք ձեր ևզբօրից, և նա կ'ասէ, որ դա իր սէրն է, իր միսթաբութիւնն, իր կեանքին պատակը:

ՎԱՀ. Շատ կարելի է:

ԲԺ. Այժմ ես ձեզ յայտնեմ, թէ ինչ դիտաւորութեամբ եմ ես եկել ձեզ մօտ:

ՎԱՀ. Այդ դժուար է գուշակել:—Ասացէք:

ԲԺ. Բոլոր խնդիրը նրա մէջ է, որ մենք Միքայէլին փրկենք: Նրան անհրաժեշտ է ֆիզիկական և մտաւոր հանգստութիւն, այլապէս նա կ'ունենայ մի շատ տխուր վախճան:

ՎԱՀ. Դուք—լինչ միջոց էք առաջարկում:

ԲԺ. Նախ և առաջ թողնել իր ներկայ պաշտօնը և առհասարակ ամեն մի աշխատանք. յետոյ ամառուայ այս քանի ամիսը, որ առաջներին է, փոխադրուել մի գիւղ սեղ, մի խաղաղ անկիւն, ուր օգը մաքուր է, ջուրը առողջարար, չորս կողմ անդորրութիւն և յուզիչ ոչ մի բան, մի խօսքով, նրան աղատել բոլոր հոգսերից և շրջապատել կեանքի բոլոր յարմարութիւններով:

ՎԲՀ. Այդ լաւ կը լինի:

ԲԺ. Բայց այս բոլորն իրադործելու համար՝ անհրաժեշտ է ձեր եղբայրական առատաձեռն օգնութիւնը... Ներեցէք, ձեր գլուխը ցաւո՞ւմ է:

ՎԱՀ. Ո՛չ, ինչո՞ւ հարցրիք:

ԲԺ. Որովհետեւ դուք այնպէս պինդ սեղմեցիք ձեր ճակատը:

ՎԱՀ. Ես գլխացաւ չ'ունիմ:

ԲԺ. Ա՛, ուրեմն սխալուել եմ... Հնչ, ձեր անելիքը պարզ է: Ձեզ մնում է այսուհետեւ, իհարկէ, առժամանակ, մինչև որ Միքայէլը բոլորովին կը կազդուրուի, մենք-մենակ ձեր ուսերի վրայ կրել ընտանիքի պահպանութեան բոլոր ծանրութիւնը:

ՎԱՀ. (Հրդեհ, ծանր շնչառութիւն. գլուխը մտախոհ յենում է ձեռքի վրայ):

ԲԺ. Ես գիտեմ, որ այս առաջարկութիւնը խիստ ծանր կը թւայ ձեզ... Բայց ի՜նչ արած, պարոն Թաշճեան, աշխարհն այնպէս է: Մարդիկ իրենց շահերով և պարտականութիւններով կապուած են իրար հետ, աղատուել միջավայրից—հնար չը կայ:

ՎԱՀ. Ասացէք, խնդրեմ, դուք եկել էք ինձ մօտ իմ եղբոր կողմից, թէ...

ԲԺ. Քաւ լիցի: Ես եկել եմ ձեզ մօտ ոչ թէ իբրեւ ուղարկուած միջնորդ, ոչ, այլ բոլորովին յօժարակամ, ինքնաբերաբար, առանց դրդման որեւէ մէկի կողմից, ղեկավարուելով միայն խղճիս թելադրութեամբ, որ ինձ ստիպում է ամեն միջոց գործ դնել՝ փրկելու Միքայէլ Թաշճեանին, մի անձի, որը ոչ միայն իմ բարեկամն է, այլ և ամենքից ճանաչուած մի տաղանդ, որի կորուստը անչափ զգալի պիտի լինէր մեր նորատի գեղա-

բուհատի համար: Այն ընտիր դէմքերից մէկն է նա, որոնք իրանց փառքով աւելացնում են նաև իրենց միջավայրի փառքը և պարծանքը:

ՎԱՀ. Բայց ես զարմանում եմ: Եթէ, իրաւ, նա կարօտ է իմ շուտափոյթ օգնութեան, ինչո՞ւ անձամբ ինքը չէ գիմում ինձ և...

ԲԺ. Ներկեցէք, որ ես ձեզ ընդհատում եմ: Առաջէք, խընդրեմ, երբ մենք տեսնում ենք, որ մէկը մեր աչքի առաջ խեղդըւում է, մանաւանդ եթէ դա մեր մի հարազատն է, մի՞թէ մենք սպասում ենք, որ նա օգնութիւն հայցէ, և ապա միայն վազենք փրկելու...

ՎԱՀ. Ինչ վերաբերում է իմ օգնութեան, ես, իհարկէ, կ'օգնեմ... դա իմ պարտականութիւնն է... Ես այդ չեմ ուրանում, բայց... բայց...

ԲԺ. Բայց ինչ:

ՎԱՀ. Ես չը գիտեմ, թէ ոյժս կը պատի՞ արդեօք մի այնպիսի ծանրութիւն վերցնել...

ԲԺ. Յոյս ունիմ, որ ձեր ոյժը կը պատի:

ՎԱՀ. Ես կը մտածեմ, բժիշկ:

ԲՄ. Մտածեցէք, մտածեցէք, պարոն Թաշճեան: Խնդիրը այնքան ծանրակշիռ է, որ արժէ նրա վրայ նոյն իսկ զուլա կոտորել: Մէջ տեղ կեանքի և մահուան հարց կայ:

ՎԱՀ. Բժիշկ, մի՞թէ, իրաւ, այդ աստիճան վտանգաւոր է Միքայէլի հիւանդութիւնը:

ԲԺ. Սրտի արատ է: Մահը քայլառքայլ հեռւում է նրան, որպէս իր անբաժան ստուերը: Բաւական է մի յարմարադիթ — և ամեն ինչ վերջացաւ:

ՎԱՀ. Այո՞:

ԲԺ. Այո, այո, անտարակոյտ: Աշխատենք փրկել նրան, քանի դեռ ուշ չէ: Հաւատացէք ինձ, ոչ միայն բարոյական պարտականութիւնը, այլ նոյն իսկ (խորհրդաւոր կերպով) ձեր անձնական շահը պահանջում է, որ շուտով նրան ձեռք մեկնէք և ոտի կանգնեցնէք:

ՎԱՀ. Ես այդ հասկանում եմ:

ԲԺ. Շատ ուրախ եմ (վեր է կենում) Այժմ թոյլ առէք ինձ հրաժեշտ տալ ձեզ:

ՎԱՀ. Յ'առևտութիւն: (Բժիշկը գնում է: Վաղանը տիտը է և մտազբաղ: Կրկին նստելով սեղանի մօտ՝ զրիչն առնում է ձեռք, բայց ոչինչ չէ դրում, աչքերը կոնքնած են մի կէտի վրայ. նա մոտամոլոր է եւ չը գիտէ, թէ ինչի համար է վերցրել զրիչը: Քիչ յետոյ նա զայրոյթով զրիչը նետում է մի կողմ, հոգեոյ է անում եւ տենդոտ քայլերով սկսում

է անցուղարձ անիւ: Գուոր բացուում է, եւ տնքտնքալով ներս է մտնում նրա մայրը՝ Եղիսաբէթը՝ մէջքը մի փոքր կռացած, կռնած իր զաւազանին: Նրան տեսնելուն պէս՝ Վահանը բացազանչում է. «Վա՛, մայրի՛կա»... շտապում է ընդ առաջ՝ եւ ձեռքիցը բռնելով՝ բերում նստեցնում է դիւանի վրայ:)

ՏԵՍԻԼ 4.

ՎԱՀԱՆ, ԵՂԻՍԱԲԵԹ.

ՎԱՀ. Հը՛, յոգնեցի ես, մայրիկ:

ԵՂԻՍ. Ծնկներս կոտրւում են: (հտնելիս) Վա՛յ, վա՛յ նանի...

ՎԱՀ. Տեղս չառ բնորձր է, հա՛, մայրիկ:

ԵՂԻՍ. Բարձր ես ասում ու թողնում... Ինչ մենք որ... (Թեթեւ հազ:)

ՎԱՀ. Հը՛, ինչպէս ես, մայրիկ: Հօ էլ չեմ հիւանդացել:

ԵՂԻՍ. Է՛հ, իմ բանը եօրա կ'երթայ, էսօր կամ, վաղը չը կամ: Դո՛ւ ոնց ես, դու...

ՎԱՀ. Մենք էլ ապրում ենք էլի, մայրիկ. քա՛չ ենք զալիս: ԵՂԻՍ. Է՛խ-վախ...

ՎԱՀ. Մի զոչազ կա՛ց է, մայրիկ: Ի՞նչ ես ախուժախոզ գցել: Կարծես հարիւր տարեկան պառաւ լինիս:

ԵՂԻՍ. Է՛հ, որդիս... Հարիւր տարեկանն էլ ինձնից ջահիլ է: Ես էսպէս չուտ ձերացողը չէի, դուք ինձ պառաւացրիք:

ՎԱՀ. Ո՞վ, մենք:

ԵՂԻՍ. Հա՛, որդի ջան, դուք, դուք, իմ որդիքս:

ՎԱՀ. Ա՛խ, մայրիկ, դու միշտ, միշտ գանդատաւոր ես մեզնից:

ԵՂԻՍ. Ձեր դարգիցը, ձեր անսէրութիւնիցը ես էսպէս կու՛չ եկայ, գունդուկծիկ դառայ: Դուք որ սէրով եղբայրներ լինէիք, իմ կեանքի վրայ նոր կեանք կ'աւելանար, բայց, (շողունց) ախ...

ՎԱՀ. Մայրիկ, ի սէր Աստծոյ, թող այդ ախ քաշելդ մարդու սիրտ է մաշում, հաւատան ինձ:

ԵՂԻՍ. (կարճատեւ լուռութիւնից յետոյ) Ա՛յ Վահան, ա՛յ որդի ջան, ախր ասա տեսնեմ, խի՞ մեզ մօտ չեմ գալիս, հը՛: Ձեռ ասում, էնտեղ մայր ունիմ, քոյրեր ունիմ, եղբայր ունիմ, մի գնամ տեսնեմ, կենդանի՞ են թէ մեռած են: Մեր տունը հարամի՞ տուն է, որ չեմ ուզում ոտ դնել:

ՎԱՀ. Մայրիկ, Աստուած վկայ, Ժամանակ չի լինում: Հա՛-դարումի գործեր կան... Ա՛յ, նայիր:

ԵՂԻՍ. Է՛հ, որդիս... Ասա, սիրտդ է սառել մեղանից:

ՎԱՀ. Ի՞նչպէս թէ սառել:

ԵՂԻՍ. Մի մարդու սիրտ որ իր օջաղի վրայ տաք լինի, նա ժամանակ միշտ կը գտնի: Բայց չէ, դու ուրիշ բանի վրայ ես տաքացել:

ՎԱՀ. Ի՞նչի վրայ, մայրիկ:

ԵՂԻՍ. Ուշուժիտքդ տուել ես փողին ու մեզ մոռացել ես, որդիս: Մի անգամից ես ուզում միլլիոնի տէր դառնաս:

ՎԱՀ. Ի՞նչ ասեմ, մայրիկ: Շատ ուղիղ է քո ասածը: Կեցցես: Դու ինձ հասկացել ես: Այո, ես վճռել եմ հարստանալ, միլլիոնի տէր դառնալ: Եւ ի՞նչ... Դու այդ մեղք ես համարում: Նայիր չորս կողմդ, վերցրո՛ւ, ու՛մ կ'ուզես, քանի անուն ես ուզում, տամ: Բոլորը, բոլորը իբանց ուշուժիտքը տուել են հարստանալուն, և շատերին յաջողում է: Յիմարը մենակ ես եմ, ի՞նչ է:

ԵՂԻՍ. Ես էդ չեմ ասում, որդիս: Իհարկէ, խելօքը նա է, ով կարողանում է փող դատել, ով իր ապագայի վրայ մտածում է: Աչխարի է. հեռու քեզանից, հեռու մեղանից, սե օրեր են պատահում, մարդ նեղութիւնների մէջ է ընկնում... Բայց իմ ասածը ուրիշ բան է:

ՎԱՀ. Բո ասելն այն է, թէ ինչո՞ւ ձեզ մօտ չեմ գալիս, հա՛:

ԵՂԻՍ. Մենակ չը դալդ է: Մեզ թշնամու պէս աչքիցդ գցել ես, որդիս, օտար մարդիկ (լալազին) քեզանից աւելի են սրտադաւութիւն անում մեզ համար:

ՎԱՀ. Դու էլ շատ լաւ գիտես, մայրիկ, թէ ինչո՞ւ էլ չեմ ուզում գալ ձեզ մօտ, և թէ ինչո՞ւ սիրտս կարուկեց ձեր տնից... Ես մոռացել էի. ինչո՞ւ կրկին միտս գցեցիր այն տեսարանը, որ իմ ներսս տակնուվրայ արաւ ու սիրտս լցրեց մաղձով, դառնութեամբ... Երբ ես վերջին անգամ եկայ ձեզ մօտ աջելու-թեան, դու չը տեսար, բայց քոյրերս վկայ են, թէ ինչպէս ինձ ընդունեց Միքայէլը... Նա չ'ուզեց մինչեւ անգամ իմ բարեին պատասխանել, արհամարաճով երեսը դարձրեց ինձնից, անցաւ իր սենեակը և գունդ ամուր դարկեց ետիցը!... Վիրաւորանքը սոսկալի էր, արիւնը զլխիս սուեց, ես ինձ հագիւ զըսպեցի... Եղբայրս չը լինէր նա, բանը վերջացած էր: Ես նրան... եո նրան... իսկոյն եկի... Է՛հ, լաւ է թողնենք այս... Ամեն անգամ, երբ յիշում եմ, կատաղութիւնս գալիս է, և... և... չը գիտեմ, թէ ի՞նչ անեմ, որ սիրտս հովանայ...

ԵՂԻՍ. Վայ ինձ, վայ ինձ... Մի մայր երկու որդի ունենայ, երկուսն էլ ուսումով, պատուով, ու մօր աչքերի արտա-

սուքը չը ցամաքի, մի ուրախ օր չը տեսնի խեղճը, նստի ու սև բուլի նման վայ տայ իր գլխին...

ՎԱՀ. Է՛հ, լիւս, բաւական է: Հիմա ասելդ ի՜նչ է, աւան, տեսնեմ:

ԵՂԻՍ. Ասելս էն է, ի՜նչ որ ասում եմ:

ՎԱՀ. Տանը ի՜նչպէս էք կառավարում:

ԵՂԻՍ. Է՛հ, վայ մեր կառավարուելուն:

ՎԱՀ. Հօ փողի նեղութիւն չէք քաշում:

ԵՂԻՍ. Բաս ի՜նչ, առանց դրան: Մի տանտէր էլ ունինք,

Աստծու պատիժ է դառել մեր գլխին:

ՎԱՀ. Ինչո՞ւ: Քրեհի համար, իրերի, նեղացնում է:

ԵՂԻՍ. Նեղացնում է նեղացնելու պէս: Մի երկու ամսուայ քրեհը մնում էր. էլ հանգստութիւն չ'ունինք նրա ձեռիցը: Գնալ-գալով հողիներս հանկոյ: Ո՛չ առաւօտ է հարցնում, ո՛չ իրիկուն: Ժամանակ-անժամանակ տուն է մտնում, հացի վերիցը վեր կացնում, քնատեղից դարթեցնում է... «Փողս սուէք, որ, փողս սուէք», ասում է, «թէ չէ դանդաղ կ'անեմ»: Ու վերջունն էլ իր ասածն արաւ անիծուածը:

ՎԱՀ. Գանգստ է տուել:

ԵՂԻՍ. Վաղը չէ, միւս օրը Միքայէլը գատարան է կանչուած: Խեղճի ձեռին էլ փող չը կայ, որ բերանը ծեփի, ու մընացել է ձեռքը ծոցումը...

ՎԱՀ. Ինչո՞ւ ինձ չէիք դիմում: Ես կը տայի, ինչքան հարկաւոր է:

ԵՂԻՍ. (Խոր հոգւոյ) Է՛հ, որդի ջան... Սիրտս լցուած է, լիւղուս կարծ... (Վեր է կենում):

ՎԱՀ, Ինչո՞ւ վեր կացար, մայրիկ:

ԵՂԻՍ. Գնամ կամայ-կամայ:

ՎԱՀ. Մի քիչ սպասիր: (Գնում է սեղանի արկղը քաց անում եւ փող վերցնելով՝ բերում առաջարկում է մօրը): Ա՛ռ, մայրիկ, մի քիչ փող տամ քեզ:

ԵՂԻՍ. (Ձեռքի մերժողական շարժումով) Ձէ, չէ, չէ... Ես դրա համար չեմ եկել քեզ մօտ... Ինձ միայն ձեր սէրը, ձեր համաձայնութիւնն է պէտք...

ՎԱՀ. Ա՛յ ձեզ անտեղի հպարտութիւն: Իսկ տան քրեհը, իսկ տանախրոջ գանդատը: Ուրախ կը լինիք, եթէ նա վեր դըրել տայ ձեր կայքը, ձեզ անանկ յայտարարի: Ամօթ չէ մեզ համար: Մի ժամանակ Թաշձեանների անունը սրտաւառ քաղաքացիների շարքումն էր յիշուում, հիմա մենք ի՜նչպէս թող տանք, որ մեր անունը աշխարհի առաջ անարդուի... Վերցրո՛ւ, մայրիկ:

դու այս փողը կը տաս Միքայէլին, նա էլ տանտիրոջ կը յանձնի:

ՆՂԻՍ. Անհոգ կայր Նա շատ անգամ է փորձանքի մէջ ընկել ու, փառք Աստծուն, միշտ էր անվնաս աղատուել է: Մի բան կ'անի: Պատկերն էր ուղղում ուղարկել մէկին...

ՎԱՀ. Ախր ինչո՞ւ չես ուղղում վերջնել, մի ասան, տեսնեմ:

ՆՂԻՍ. Եղբայրդ չի ընդունի... Դու նրան չես ճանաչում, Վահան, չես ճանաչում... Եթէ դու մեր բարին ես ցանկանում, եթէ դուք քեզ մերն ես համարում, դու էս տեսակ ողորմութիւնը կը թողնես ու ինքդ քո ոտովդ կը դաս մեզ մօտ, կը հաշտուես եղբորդ հետ. դու նրանից ներողութիւն կը խնդրես, նա քեզանից... Էն ժամանակ միայն կ'ասես, որ որդիս կորած էր և դուայ: Ու էն ժամանակ եղբայրդ էլ ոտի կը չ'անգնի, խեղճ եթիմներիս բախտն էլ կը բացուի, ես էլ վերջապէս մի օր կը տեսնեմ: (Կամայ-կամայ զնում է:)

ՎԱՀ. Սպասի՛ր, մայրիկ. թո՛ղ կառք բերել տամ: (Սեղանի զանգը տալիս է. զալիս է Օհաննէսը) Մօրս ճանապարհ դիր մինչև փողոց: Մի լաւ կառք կը վարձես, փողը կը տաս կառավանին, մայրիկիս կը նառեցնես և կ'ասես, ուր տանի:—Մայրիկ, ես վաղը ձեզ մօտ եմ:

ՆՂԻՍ. (Ուրախ) Ի՞նչ ասացիր, որդիս. կրկնիր մէկ էլ:

ՎԱՀ. Մայրիկ, վաղը—ես ձեզ մօտ եմ:

ՆՂԻՍ. Վահան, եթէ չ'եկար, դու էլ իմ որդին չես!

(Եղիսաբէթը զնում է: Վահանը՝ դրան մօտ կանգնած՝ նայում է մօր ետեւից, մինչև նրա իջնելը. նրա դէմքը խիստ մտախոհ արտայայտութիւն է ստացել:)

ՏԵՍԻԼ 5.

ՎԱՀԱՆ. (Մենակ)

Եղբօրս հետ հաշտուելը դարձել է անհրաժեշտութիւն: Ուղիղ է, նախնձ վիրաւորեց և սաստիկ վիրաւորեց իր սպանիչ արհամարհանքով, բայց իսկապէս չէ՞ որ ես էի նրան տեղիք տուել... Արագ հարստանալու անիծեալ կիրքը, որ ընդհանուր է այժմ, վարակեց և՛ ինձ, և ես իմ անտարբերութիւնը դէպ իմ թշուառ գերդաստանը հասցրի ծայրայեղ անգլթութեան... Շատ ճշմարիտ են բժշկի խօսքերը. «Անջատուել միջավայրից—հնար չը կայ!» Որքան կ'ուզես, ծրագիրներ կազմիր, օգային ամբողջներ կառուցիր—իզո՛ւր է բոլորը. կեանքը հողմահալած ուրուականի պէս

հասնում է ևտևիցդ, ցրիւ է տալիս զեղեցիկ ծրագիրներդ, կործանում է օգային հոյակապ ապարանքդ, և—վերջ անուրջներդ!.. Ո՛չ, կատարեալ անկման չը պէտք է հասնել: Սթափունմ, քանի զեռ ուշ չէ:—Մաքուր խիղճը և բարի անունը—ամենից առաջ!

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ՁՈՐԲՈՐԳ

Նկարիչ Թաշճեանի բնակարանը (ոչ նախկինը): Գլխաւոր մուտքը ճակատից: Սենեակի պատուհանները փոքր են, զգացւում է մաքուր օդի եւ լոյսի պակասութիւն, որովհետեւ պատուհանների առաջ հազիւ երկու արշին հեռաւորութեան վրայ բարձրանում է հորեւան տան պարիսպը, ծածկելով արեւ եւ հորիզոն: Սարք ու կարգը միեւնոյնն է, բայց աւելի հնացած: Ֆլորան կարգի է բերում գրասեղանի իրերը եւ մաքրում փոշին, իսկ Սաթենիկը ջրում է ծաղիկները: Ժամանակը—հետեւեալ օրը, զեղեցիկ առաւօտ:

ՏԵՍԻԼ 1.

ՖԼՈՐԱ, ՍԱԹԵՆԻԿ, յետոյ Ն.-ի ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐԸ.

ՍԱԹ. Դուրսը հրաշալի գարուն է, արեւը պայծառ, օրը սքանչելի: Հիմա ամեն տեղ ծառ ու ծաղկունք՝ նոր կեանք առած՝ արագ աճում, ծաղկում, փարթամանում են... Միայն իմ ծաղիկներս են, որ թմրած մնացել են եւ չեն կենդանանում...

ՖԼ. Լոյսի պակասութիւնիցն է, ես կարծում եմ: Մի ծաղիկ, որ արեւի երես չը տեսնի, իհարկէ, դրանց օրը կ'ընկնի:

ՍԱԹ. Արդէն եապոնական վարդս տերեւները թափել է, մնացել է ցողունը, ռեհանն էլ կամաց-կամաց թառամում է... Ափսոս իմ ծաղիկներ... (Ջրում է:)

ՖԼ. (կարճատեւ լուռութիւնից յետոյ) Սաթօ, ուղի՛ղ ես ասում, որ այսօր Վահանը պիտի գայ մեզ մօտ:

ՍԱԹ. Քա՛, իհարկէ, մայրիկից հարցրո՛ւ:

ՖԼ. Ի՞նչ հրաշալի բան—գայ, Միքայէլի հետ հաչտուեն...

ՍԱԹ. Ի՞նչպէս անհամբեր սպասում եմ նրա գալուն, եթէ իմանաս...

ՖԼ. Երևակայիր,—մի ամբողջ տարի է, որ Վահանը մեզ մօտ չի եկել:

ՍԱԹ. Մի տարուց էլ աւելի:

ՖԼ. Ա՛խ, զրանց անսէրութիւնը մեզ բոլորիս մաշեց: Մեր տան վրայ, կարծես, աշնան մառախուղ է նստած, ճնշում, ճընշում է: Տեսնես, էլ կը բացուի մեր օրը թէ ոչ:

ՍԱԹ. Այս օրուանից Աստծով կը բացուի... Բայց գիտես ինչ, Ֆլորա: Ես մի բանից եմ վախենում. վնայ թէ յանկարծ Միքայէլը վատ տրամադրութեան մէջ լինի և այն անգամուայ պէս...

ՖԼ. Ես նրան կը զգուշացնեմ:

ՍԱԹ. Անպատճառ, Ֆլորա: Զը մոռանամ, հա՛:

(Մտնում է պարոն Ն-ի զործակատարը:)

ԳՈՐԾ. Կարելի է տեսնել պարոն Թաշճեանին:

ՖԼ. Իսկոյն: (Ֆլորան եւ Սաթենիկը գնում են: Քիչ յետոյ երեւում է Միքայէլը՝ լրագիրը ձեռին: Այցելուին տեսնելուն պէս ընդհատում է լրագրի ընթերցումը: Այժմ նրա դէմքը աւելի նիհար է եւ գունատ. աչքերի մէջ յոգնութիւն եւ թախիծ:)

ՏԵՍԻԼ 2.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐ.

ՄԻՔ. Ա՛, զո՛ք էք:

ԳՈՐԾ. Բարե ձեզ, պարոն Թաշճեան:

ՄԻՔ. Բարե, բարե: Ստացա՞ք իմ ուղարկած պատկերը:

ԳՈՐԾ. Այո, զու՞ք բարեհաճել էք ուղարկել իմ պարոնին ձեր մի պատկերը...

ՄԻՔ. Այն, որ ձեր պարոնը, կամ աւելի ճիշտ, նրա կիներ, խիստ հաւանել էին:

ԳՈՐԾ. Իսկապէս հիանալի պատկեր է: Բայց կը ներքե, խնդրեմ, ինձ պատուիրեցին վերադարձնել ձեզ...

ՄԻՔ. Վերադարձնել...

ԳՈՐԾ. Այո, հետս բերել եմ: Նախասենեակում յանձնեցի օրիորդին:

ՄԻՔ. Բայց ինչո՞ւ, ստացէ՞ք, խնդրեմ: Հիմա էլ զո՛ւր չէ չէ գալիս...

ԳՈՐԾ. Ո՛չ, ի՛նչպէս կարելի է չը հաւանել մի այնպիսի սքանչելի գործ...

ՄԻՔ. Ուրեմն...

ԳՈՐԾ. Թէեւ, իմ կարծիքով, պատկերը ոչ թէ 300, այլ

հաղար բուբլի էլ արժէ, բայց ի՞նչ արած, նրանց հասկացողութեամբ, գինը չափ թանկ է:

ՄԻՔ. Թանկ: (Գառը ծիծաղ) Իրաւունք ունին, իրաւունք ունին...

ԳՈՐԾ. Բայց իմ պարոնը ուրիշ բան է խնդրում ձեզանից...

ՄԻՔ. Ասացէք, ասացէք, ես լսում եմ:

ԳՈՐԾ. Նա խնդրում է, որ իր այս լուսանկարը բնական մեծութեամբ նկարէք:

ՄԻՔ. Ահա, ուրեմն նրան հարկաւոր է գնալ դերձակի մօտ և իր չափը վերցնել:

ԳՈՐԾ. Եւ խնդրում էր նկարել ոչ թէ սե, այլ իւղաներկ զսնազան գոյներով:

ՄԻՔ. Յետոյ:

ԳՈՐԾ. Յետոյ իմ պարոնը ցանկանում է իմանալ, թէ արդեօք ի՞նչքան կը վերցնէք այս պատկերի համար:

ՄԻՔ. (Գառը ծիծաղ. գլուխը թափահարում է) Եթէ ծայրայեղ կարեք չը ստիպէր, լսո՛ւմ էք, ի՞նչ եմ ասում, ծայրայեղ կարեք եթէ չը ստիպէր, հաւատացէ՛ք իմ ազնիւ խօսքին. ես ոչ մի կերպ չէի ստորացնի ինձ մինչ այն աստիճան, որ ինքս իմ ձեռքով վերցնէի իմ լաւագոյն գործերից մէկը և ուղարկէի ձեր պարոնին, խնդրելով իսկական գնից չորս անգամ պակաս!... Դրանից աւելի ստորացնել իր վրձինը, ես կարծում եմ, թոյլ չէր տայ և ոչ մի նկարիչ...

ԳՈՐԾ. Այո, իհարկէ... Իսկ այս լուսանկարը...

ՄԻՔ. Իսկ այդ լուսանկարին դալով, խնդրում եմ յայտնէք ձեր պարոնին, որ ես այդ պատէրը չեմ ընդունում: Իսկ եթէ նա այդքան սիրահարուել է իր դէմքի վրայ, նա ունի տանը տրիւփօններ,—ահագին հայելիներ, որոնց մէջ ամեն բոպէ, երբ ինքն իրան կարօտում է, կարող է տեսնել իր կերպարանքը բնական մեծութեամբ և ամենաճշգրիտ նմանութեամբ:

ԳՈՐԾ. Ես խորհուրդ կը ստայի վերցնել, լաւ վարձատրութիւն կը ստանաք:

ՄԻՔ. Շնորհակալ եմ ձեր խորհրդի համար:

ԳՈՐԾ. Ուրեմն—չէ՞ք կամենում ընդունել:

ՄԻՔ. (Խիստ) Ո՛չ: (Սկսում է կարգալ լրագիրը):

ԳՈՐԾ. Ներողութիւն: (Գնում է):

ՄԻՔ. Երթ՛ւք բարեւ: (Մտնում է Ֆլորան):

ՏԵՍԻՒՆ 3.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ.

ՄԻՔ. Ես քեզ չէի ասում, Ֆլորա, որ դրանց առաջ չ'ար-
ժէ մարդարիտ ձգել, որովհետեւ կոխ կը տան կ'անցնեն, իսկ
դու՝ «Ո՛հ, ուղարկիր, ուղարկիր»... Ահա և ուղարկեցի:

ՖԼ. Պատկերը վերադարձել են— շատ հարկաւոր է:

ՄԻՔ. Բայց չէ՞ որ դա մեր վերջին յոյսն էր:

ՖԼ. Ամենինն ո՛չ: Տեսնում ես: (Յոյց է տալիս ականջի օղորդ)
Սրանք դեռ կան... Իսկ եթէ կ'ուզես ուղիղն իմանալ, քո վեր-
ջին յոյսը— քո կղբայրն է:

ՄԻՔ. Ես քեզ չեմ հասկանում: Ի՞նչ ևս ուզում ասել:

ՖԼ. (Ուրախ) Ես ուզում եմ ասել, որ Վահանը այսօր մեզ
մօտ է:

ՄԻՔ. Վահանը, մեզ մօտ: Դա անկարելի բան է:

ՖԼ. Հաստատ խօսք:

ՄԻՔ. Ո՞վ ասաց:

ՖԼ. Մայրիկը: Երեկ նրա մօտ է եղել, և նա ասել է, որ
վաղը, այսինքն այսօր պիտի գայ մեզ մօտ և քեզ հետ հաշտուի:

ՄԻՔ. Զարմանալի հոգեփոխութիւն: Չէի սպասում նը-
րանից:

ՖԼ. Բայց նա անսպասձառ պիտի գայ:

ՄԻՔ. Շատ ուրախ եմ, թո՛ղ գայ: Դա պատիւ է բերում
նրա մեծահոգութեանը:

ՖԼ. Միայն խնդրում եմ, Միքայէլ, ասես, մի՞ գուցէ դար-
ձեալ այն անգամուայ պէս, բարեկեղծ փոխարէն, երեսդ դարձը-
նես նրանից և քաջուես սենեակդ: Նա դալիս է քեզ հաշտու-
թեան ձեռք մեկնելու, չը նայած այն ծանր վիրաւորանքին, որ
դու նրան հասցրել ես: Այդ հաշտութիւնից է կախուած մեր ըն-
տանիքի իրջանկութիւնը... Միքայէլ, չը վնի թէ դու փակես
դուռը մեր բախտաւորութեան առաջ...

ՄԻՔ. Դու կարծում ես, ինձ համար շատ դուրեկան է
մեր, երկու հարազատ եղբայրներիս, խռովութիւնը և թշնա-
մանքը:

ՖԼ. Ուրեմն դու նրան սիրով կ'ընդունես, չէ՞, Միքայէլ:

ՄԻՔ. (Կարծես, հին վերքը նորոգուեց. կամոց-կամաց յուզուելով)
Բայց ի՞նչ անեմ: Մի՞թէ ևս մեղաւոր եմ, որ մեր յարաբերու-
թիւններն այսքան փչացան:

Ֆիլ. է՛հ, լաւ, անցածն անցել է: Չ'արժէ հին դարմանը քամուն տալ...

ՄԻՔ. Նա մեզ հետ խիստ տմարդի կերպով վարուեց...

Ֆիլ. Վնաս չ'ունի, դու մեծ եղբայրն ես, ներողամիտ եղի՛ր: Նա ջանիլ էր, նա անփորձ էր...

ՄԻՔ. (Յուզուած) Մտածիր, թէ նա ի՞նչ կարող էր անել մեզ համար—և չ'արաւ: Ես մի հատիկ եղ էի՝ լծած մի ծանր սայլի: Հոգիս դուրս էր գալիս, աչքերս արիւն էր կոխում, տնքալով և հեալով էի փոխում իւրաքանչիւր քայլս,—նա, հարազատ եղբայրս, տեսաւ—և չը թեթևացրեց իմ լուծը: (Համարեա լալազին) Մեր խեղճ ընտանիքը հեծում էր ևտին չքաւորութեան մէջ,—միակերպ, անգոյն, տխուր կեանք, ո՛չ մի մխրթարութիւն, մերկութիւն և սով,—նա այս բոլորը տեսնում էր, և այնուամենայնիւ ո՛չ մի սրտացաւութիւն, համակրութեան և ո՛չ մի ցոյց!.. Վշտառողջ և թոյլ՝ ևս հանգչում էի մարող ճրագի պէս, և նա անուշադրութեան մատնեց ինձ... կարիքը, զրկանքները մեղքոլորիս յուսահատութեան հասցրին,—երբէք նա մօտ չ'եկաւ, նա մատ մատի չը խփեց... Նա իր սպանիչ անտարբերութեամբ նայում էր, թէ ինչպէս կամաց-կամաց, կեանքի հոգսերի տակ, խեղդւում, խլանում էր իմ մէջ հոգուս լաւագոյն մասը՝ իմ ստեղծագործական աւիւնը, երկնային կայծը... Ի՞նչ ծրագրիւններ, ի՞նչ փայլուն յոյսեր մի քանի տարի առաջ—և ի՞նչ սոսկայի հիւսովթափութիւն՝ այժմ!

Ֆիլ. Բայց այնուամենայնիւ, ևս կրկնում եմ, դու նրան պիտի ներես, պիտի ներես եղբօրդ բոլոր սխալները: Նա ինքն էլ, եթէ կ'ուզես, մեղաւոր չէր այնքան, ինչպէս դու կարծում ես: Նա տեսնում էր, որ ընկեր-բարեկամ, ծանօթ-անծանօթ, մեծ ու փոքր, մի խօսքով, բոլորը մի տեսակ տենդային թափով, խենթերի նման գլխապատառ վազում են հարստութեան ետեւից... Հոսանքը զօրեղ էր, յափշտակեց և նրան, ու նա գնաց հոսանքի հետ... Բայց ահա նա զգում է, կամենում է փարատել իր հին մեղքերը—և գալիս է քեզ մօտ հաշտութեան ձեռք մեկնելու համար: Միթէ կրկին երես կը դարձնես նրանից, միթէ կրկին ետ կը մղես այն ձեռքը, որը պարզւում է քեզանից ներում խնդրելու: (Վերջին խօսքերի վրայ դուռը բացւում է, եւ երեւում է նկարիչ Մանասեանը՝ ուրախ, առողջ, ծիծաղկոտ դէմքով, ցիլինդրը ձեռին: Նրան տեսնելուն պէս՝ Միքայէլը շտապում է ընդառաջ, Մանասեանը եւս արագ գալիս է նրան հանդիպելու: Սիրալիր եւ կարօտադին ողջագուրանք:)

ՏԵՍԻԼ 4.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ, ՄԱՆԱՍԵԱՆ.

ՄԱՆ. Իմ թանկագին ուսուցչին յարգանքս: (Տիկնոջ էլ բարե-
ւելուց յետոյ՝ դիմում է Միքայէլին:) Ի՞նչ նիհարել էք:

ՄԻՔ. Բարե, սիրելիս: Ի՞նչպէս էք:

ՄԱՆ. Ինչպէս անսնում էք—ուրախ և առողջ:

ՄԻՔ. Թոյլ տուէք շնորհաւորել ձեզ ձեր առաջին պատ-
կերահանդիսի յաջողութեան համար:

ՖԼ. Շնորհաւորում եմ և ես:

ՄԱՆ. Շնորհակալութիւնս:

ՄԻՔ. Քիչ առաջ ես դրա զնահատութիւնն էի կարդում
լրացրի մէջ: Ի՞նչ գովեստներ, ի՞նչ սքանչացում... Կարդում եմ
և, ճշմարիտ, հաւատալս չէ գալիս: Ի՞նչպէս, մտածում էի ինքս
ինձ, սա այն Մանասեանը չէ, որ ինձ մօտ նկարչութեան դա-
սեր էր վերցնում, որին սովորցնում էի յոյս և ստուերի ու հե-
ռապատկերի կանոնները... Չէ անշուշտ ընդամենը մի տասը տա-
րի— և որքան մեծ յառաջադիմութիւն, ի՞նչպիսի հսկայական
թռիչք...

ՄԱՆ. Գիտէք, պարոն Միքայէլ, իմ քննադատը, կարծեմ,
մի քիչ հրապուրուել է և ասել աւելի, քան հարկաւոր էր. այն-
պիսի բաներ է չօայլել, որոնց արժանացնում են միայն երեւելի
վարպետներին:

ՄԻՔ. Այդ խօսքերը պատիւ են բերում ձեր համեստու-
թեանը: Եթէ իմանաք, ես այժմ ի՞նչպէս եմ հետաքրքրուած
ձեզանով, ի՞նչպէս կ'ուզէի անհնել ձեր վրձինի արտադրութիւն-
ները:

ՄԱՆ. Ինձ էլ սաստիկ հետաքրքրում է ձեր կարծիքը,
բոլոր մի հմուտ գեղարուեստագէտի կարծիք:

ՖԼ. Դուք այստեղ չը պիտի բանաք ձեր ցուցահանդէսը:

ՄԱՆ. Ինչպէս չէ, տիկին: Վաղն և եթ: Ես եկել եմ այս
քաղաքը յատկապէս այդ նպատակով:

ՄԻՔ. Ուրախալի է այդ լսել:

ՄԱՆ. Սենեակը արդէն վարձուած է:

ՄԻՔ. Հիանալի:

ՄԱՆ. Ահաւասիկ ես բերել եմ ձեզ համար պատուաւոր
տոմսակներ: (Յանձնում է տոմսակները:)

ՄԻՔ. Շնորհակալ եմ: Կը դանք իհարէ:

ՄԱՆ. Նոյնպէս և ձեզ, տիկին, կը խնդրէի չնորհ բերել իմ պատկերահանդէսը:

ՖԼ. Ուրախութեամբ:

ՄԻՔ. Ուրեմն վաղը կը բացուի:

ՄԱՆ. Այո՛, Այսօր կը վերջացնեմ պատկերների դասաւորութիւնը, և վաղը ժամը 10-ից արդէն բաց է մինչև երեկոյեան իննը, և այսպէս մի ամբողջ ամիս:

ՄԻՔ. Քանի հատ է:

ՄԱՆ. Ընդամենը երեսուն:

ՄԻՔ. Բայց լրացրի մէջ աւուած է, կարծեմ, երեսուն երեք:

ՄԱՆ. Այդքան էր: Բայց երեքն արդէն վաճառուած է:

ՖԼ. Երեքը վաճառուած:

ՄԱՆ. Այո, և բաւական թանկագին պատկերներ:

ՄԻՔ. Քանիսով:

ՄԱՆ. Այդ երեք կտոր պատկերների համար ես ստացել եմ ընդամենը 1500 ռուբլի:

ՖԼ. Լսում ես, Միքայէլ, 1500 ռուբլի...

ՄԻՔ. Կեցցէք, կեցցէք: Շատ ուրախ եմ: Դա մեծ յաջողութիւն է: Բելորն էլ, իհարկէ, ժանր, այո՛:

ՄԱՆ. Դիմանկար և ժանր: Ես սիրում եմ նկարչութեան այն ճիւղը, որտեղ կարելի է խօսել մարդու հոգուց:—Ահա և պատկերահանդիսի ցուցակը: (Տալիս է մի թերթիկ):

ՄԻՔ. (Աչքի անցկոյնելով ցուցակը) Ձեր ցուցահանդէսը խոստանում է վերին աստիճան հետաքրքրական լինել:

ՖԼ. Տհւր ինձ նայեմ, Միքայէլ: (Նայում է):

ՄԻՔ. Ո՛րքան ժամանակում էք նկարել այս ամիսը:

ՄԱՆ. Վերջին երկու-երեք տարուայ ընթացքում:

ՄԻՔ. Բնդմեաւոր վրձին է:

ՄԱՆ. Ես արագ նկարող եմ:

ՄԻՔ. Բելորն էլ նկարել էք արտասահմանում:

ՄԱՆ. Մի մասը Փարիզ, մի քանիսը՝ Միւնխեն:

ՄԻՔ. Յետոյ, մասնակցում էիք, իհարկէ, այնտեղի սալոն-ներում:

ՄԱՆ. Այո, մի քանի անգամ մասնակցել եմ և, պէտք է ասած, միշտ սիրալիք ընդունելութիւն էի գտնում: Լրագիրներն էլ երբեմն զովասանքներ զրում էին իմ մասին: Այդ կողմից ես շատ դո՛ւ եմ: Մի պատկերս, օրինակ, պնուած է և այժմ գտնուում է մի թանգարանում. երկուսն էլ ուղարկուած են զաւտասկան միւլդէոնները:

ՄԻՔ. Հազար երանի ձեզ: Եւրոպայի գեղարուեստական

կենտրոնները ռաի տակ տուած և ինչ սքանչելի գլուխ-գործոց-ներ տեսած կը լինիք...

ՄԱՆ. Այո, իհարկէ: Բայց ոչ բոլորը: Բոլորն ի մօտոյ ճանաչելու համար՝ հարկաւոր են երկար տարիներ և նամանաւանդ միջոցներ... Ճիշտ է, ինձ լաւ ծանօթ են այժմ Լուվրը, Բերլինի աղգային միւզէոնը, Դրեզդենի և Միւնխ'ընի հռչակաւոր պատկերասրահները, Պետերբուրգի Էրմիտաժը... բայց այս դեռ բոլորը չէ: Դեռ մնում են Հոլլանդիան, Իսպանիան, Իտալիայի մեծ մասը... Մի խօսքով, դեռ շատ բան կայ տեսնելու: Այդ էլ ապագայում:

ՄԻՔ. Տայ Աստուած, որ դրանց տեսութեանն էլ արժանանաք: Բայց այդքանն էլ կարծեմ բաւական է, որ ձեր դեղագիրտական հասկացողութիւնների մէջ մեծ յեղաշրջում կատարուէր:

ՄԱՆ. Եւ կատարուեց: Հին և նոր ժամանակների հանճարեղ վարպետների գործերը ինձ շատ և շատ բան սովորեցրին:

ՄԻՔ. Գեղարուեստին ծառայողը ահա այսպէս պէտք է լինի, Ֆլորա,—անտառային թռչունի պէս ազատ:

Ֆլ. (կիսակատակ) Քեզ չենք խանգարում: Կարող ես դառնալ անտառային թռչուն, եթէ այդ քեզ հաճելի է:

ՄԱՆ. (հոյնպէս կատակով) Մի պայմանով, տիկին, որ դուք էլ դառնաք անտառային թռչուն և հետեւէք ձեր ամուսնուն. ապա թէ ոչ, դուք կը մնաք մենակ և կարօտը կը քաշէք: (Ծիծաղում են:) Հա, իդէպ, ասացէք, խնդրեմ, պարոն Միքայէլ, դուք ինչ էիք անում այս վերջին տարին:

ՄԻՔ. Ես—թմրում էի և ուրիշ ոչինչ:

ՄԱՆ. Ի՞նչ էք ասում:

ՄԻՔ. Այո, հաւատացէք ինձ:

ՄԱՆ. Ոչինչ չէք նկարել:

ՄԻՔ. Ոչինչ:

ՄԱՆ. Այդ շատ ցաւալի է:

ՄԻՔ. Այո, թանկագին բարեկամս, գլորում էի դէպի ցած, և որքան դուք աւելի և աւելի վեր էք բարձրանում կատարելութեան աստիճաններով, այնքան էլ ես աւելի և աւելի ցած էի գլորում անկման ճանապարհով:

ՄԱՆ. Պարոն Միքայէլ...

ՄԻՔ. Զարմէ մինչև անդամ խօսել իմ մասին:

ՄԱՆ. Ինչու ձեզ այդպէս դատաւիտում էք:

ՄԻՔ. Որովհետեւ ես մէկն եմ այն վատ արարածներից, որոնք դաւաճանում են իրենց կոշմանը և իրենց քանքարը, այդ զեղեցիկ երկնային պարգևը, հողի տակը թաղում... Ո՛չ, իմ մա-

սին չը խօսենք: Դուք, դժւր պատմեցէք ձեր տպաւորութիւններին, ձեր ճամբորդութիւններին... Ես բոլոր ուշադրութիւնս լարած՝ կը լսեմ: Խօսեցէք: Ի՞նչ նոր հովեր, ի՞նչ նոր հոսանքներ կան այնտեղ, դեղարուեստի այն օրհնակ աշխարհում: (Ընդմիջում:)

ՄԱՆ. (Նայելով ժամացոյցին) Ա՛, արդէն ուշ է: Ինձ սպասում են: Ներեցէք, խնդրեմ: Մի ուրիշ անգամ ես կը դամ ձեզ մօտ և երկար-երկար զրոյց կ'անենք միասին այդ նոր հովերին: (Կամենում էր հրաժեշտ տալ, յանկարծ մի բան է յիշում:) Ա՛խ, իրաւ, քիչ էր մնացել մոռանայի: Ձէ որ ես յիշատակի նուէր եմ բերել ձեզ համար իմ նկարչական գործերին: (Գրան մօտ ածողի վրայ դրում է պատկերը՝ շրջանակով եւ փաթաթում: Մանասեանը վերցնում է պատկերը եւ մատուցանում Միքայէլին:) Իմ առաջին ղեկավարին ամենախորին յարգանքը:

ՄԻՔ. Շնորհակալ եմ: Ես խիստ զգացուած եմ ձեր երախտագէտ սրտի այսպիսի ջերմ արտայայտութեամբ:

ՄԱՆ. Ձ'արժէ, չ'արժէ:—Պատիւ ունիմ, տիկին:

ՖԼ. Յը տեսութիւն:

ՄԻՔ. Միթէ չէիք կարող փոքր ինչ ուշանալ: Միասին կը նայենք այս պատկերը և յետոյ...

ՄԱՆ. Խնդրում եմ, ներէք: Ձեւ կարող: ժամադիր եղած եմ: Սիրում եմ ճշտապահ լինել: Յը տեսութիւն: (Գնում է: Միքայէլը բաց է անում պատկերը, եւ Ֆլորայի հետ ուշիուշով դիտում են: Ֆլորայի դէմքի վրայ նկատելի է հիացում. իսկ Միքայէլի երեսը արտայայտում է միաժամանակ թէ զոհուածին եւ թէ թախծ:))

ՏԵՍԻՆ 5.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԼՈՐԱ.

ՖԼ. Աքանչելի պատկեր է: ՁԵ, Միքայէլ: «Հայ գեղջիկուհին աղբիւրի մօտ:» Շատ գեղեցիկ է: Եւ ի՞նչ զարմանալի նրբութիւն կայ այստեղ...

ՄԻՔ. (Հոգւոյ) Այո, շատ յաջող է: Կենդանի կանգնած է աչքի առաջ իսկական հայուհին իր բնորոշ դիմադժերով, իր ինքնատիպ արտայայտութեամբ:

ՖԼ. Ի՞նչ հարուստ գոյներ և ի՞նչ ներդաշնակութիւն:

ՄԻՔ. Ճիշտ է, ճիշտ է:

ՖԼ. Ծով-ծով աչքերին նայիր, Միքայէլ: Կարծես սրանց մէջ կրակ է վառուում:

ՄԻՔ. Ուղիղ է: Աչքերը արտայայտիչ են:

ՖԼ. Բայց ավանս, որ պատկերի դիրքը շատ փոքր է: Իմ կարծիքով, այս է սրա միակ պակասութիւնը:

ՄԻՔ. Միակ պակասութիւնը... Իսկ ֆոնը: Չես նկատում, թէ ինչ անբնական դոյնով է շաղախուած: Բոլորը—մանիշակադոյն:

ՖԼ. Բայց, չը նայած դրան, սա մի իսկական վարպետ-նկարչի գործ է:

ՄԻՔ. Ես չեմ ուրանում, որ սաղանդի դրոշմը ակնյայտնի երևում է պատկերի վրայ, բայց...

ՖԼ. (Յափշտակուած) Հիմա կարելի է ասել, որ մեր գեղարուեստի հորիզոնում մի պայծառ աստղ է ծագում:

ՄԻՔ. (Կծու ծիծաղով) Ես քեզ խորհուրդ կը տամ մի քիչ չափաւորես քո յափշտակութիւնը:

ՖԼ. Ինչո՞ւ, ես ուղիղ չեմ ասում:

ՄԻՔ. Զուտ ճշմարտութիւն է քո ասածը:

ՖԼ. Հեղինութիւնը թո՛ղ և, եթէ քաջութիւն ունիս, խոստովանուի՛ր. միթէ սրա նկարողը՝ Մանասեանը բարձր չէ՞ մեր բոլոր նկարիչներէից:

ՄԻՔ. Իբրեւ գիմանկարիչ, այո՛, գուցէ ե...

ՖԼ. Ինչ անուն կ'ուզես, տո՛ւր, բայց ես հաստատ խօսք եմ ասում, մինչև օրս ոչ մի պատկեր ինձ վրայ այնքան խորը տպաւորութիւն չէ գործել, ինչպէս սա:

ՄԻՔ. (Զսպուած բարկութեամբ) Ի՞նչպէս կարող ես դու այդ ասել, Ֆլորա: Ի՞նչպէս կարելի է դրան համեմատել միւսների հետ, որոնք տասը, տասնեհինգ, քսան տարի է տքնում, աշխատում են գեղարուեստի ասպարիզում, որոնք իրենց տաղանդը վաղուց է ապացուցել են և իրենց ձեւերի մէջ նմանը չ'ունին... Մանասեանը, այո՛, մի շնորհալի նկարիչ է, գուցէ և փայլուն ապագայ է խոստանում, բայց նա այսօր դեռ ես մի սկզբնակ է! Իսկ դու նրան արդէն երկինք ես բարձրացնում! (Անց ու դարձ է անում անհանգիստ եւ յուզուած:)

ՖԼ. Օհօ, ես տեսնում եմ, որ դու կամաց-կամաց սկսում ես տաքանալ, բորբոքուել... Ասա՛, խնդրեմ, ինչո՞ւ ես բարկանում:

ՄԻՔ. Ես չեմ բարկանում: (Նստում է) Ես միայն զարմանում եմ, որ դու ասած խօսքերդ լաւ չես կշառադատում:

ՖԼ. Կարծում ես, ես չեմ հասկանում, թէ ի՞նչ է կատարւում ներսդ:

ՄԻՔ. (Վեր կենալով) Ի՞նչ է կատարւում:

ՖԼ. Շատ պարզ է: Դու... Մանասեանին...

ՄԻՔ. Մանասեանին—ինչ:

ՖԼ. Նախանձում ես:

ՄԻՔ. Նախանձում... Այո՛, դու դուշակեցիր: Ես նրան նա-

խանձում եմ: Առաջին անգամ կեանքումս ես զգացի նախանձ գէպի իմ արուեստակիցը... Բայց այն, ինչ որ կրում եմ այժմ, այն չոր նախանձը չէ, որ ձգտում է ոչնչացնել ակոյեանին, այլ այն բարի և կարող նախանձը, որ կրակ է վառում մեր ներսը, փոթորկում է մեր հոգին և, ինչպէս մի խթան, մղում է գէպի առաջ, գէպի վեր, գէպի կատարելութիւն...

ՖԼ. Արժէ միթէ այդքան յուզուել զրա համար:

ՄԻՔ. Մինչդեռ նա, հոգով սրտով իր սուրբ կոչման նուիրում, ձգտում էր միշտ գէպի վեր, գէպի զեղարուեստի բարձր սահմանները, ստեղծագործութեան գաղաթնակէտը, ես նոյն այդ ժամանակ փառւմ, բոբբոսնում էի իմ չրջապատի ճանճի մէջ!...

ՖԼ. Է՛հ, ո՞վ է մեղաւոր. ոչ դու, ոչ մենք: Չախորդ համարումանքներ, ձեռք ու ոտք կապուած...

ՄԻՔ. Անմեղ հրեշտակներ... Ի՞նչ էր ձեր մշտական ճիգն ու ջանքը, եթէ ոչ սատը ջուր ամէլ սղեսրտիթեանս վրայ, անջատել ինձ իմ արուեստից, թոխներս կապկապել...

ՖԼ. Հիմա էլ մենք մեղաւոր զուրս եկանք:

ՄԻՔ. Այն, դո՛ւք, դո՛ւք... Դուք իմ ստեղծագործութեան վրայ նայում էիք, իբրև մի կթան կովի վրայ: Երբ անաք, որ իմ վրձինը չէ տալիս ձեզ վայելուչ ապրուստ և ապահովութիւն, դուք բոլորդ զինուեցիք իմ գէմ, սկսեցիք ծաղրել, արհամարհել իմ պարագմունքը: Այն բողէներին, երբ ես յալիստակուած իմ վրձինով՝ կեանք և բնութիւն էի ներշնչում կտաւին, ականջիս տակ անդադար ձեր ձայնն էր հնչում. «Միքայէլ, ձգի՛ր վրձինդ, դա մեզ հաց չէ տալիս, Միքայէլ, մտի՛ր ծառայութեան. մեզ հաց, հաց է հարկաւոր...» Օ՛հ, այդ ձայնը ես չեմ մոռանալ, մինչև հիմա էլ կարծես ականջումս է... Նա մարդկային ձայն չէր, այլ իմ թաղման, իմ յուշարկաւորութեան զանգակն էր այն... (Ձեռքը կրծքի վրայ):

ՖԼ. Մի յուզուիր, Միքայէլ: Ձէ որ բժիշկը արգելել է:

ՄԻՔ. Օ՛, անիծեա՛լ, անիծեա՛լ...

ՖԼ. Տեսնում ես, ես որ ասում եմ: Սիրտդ է, հա:

ՄԻՔ. Կեանքս, կեանքս է թրսրտում այստեղ, պատուել է ուղում իր պատկանը... Սպասիր, սպասիր, անիրա՛ւ, դեռ ժամանակը չէ: Դեռ ամեն բան կորած չէ ինձ համար: Ո՛չ, ես չեմ կամենում հաւատալ, որ ամեն ինչ կորած է: Ես դեռ ընդունակ եմ աշխատելու, և կը սկսեմ մի նոր, փառաւոր աշխատանք: Հարկաւոր է միայն, որ ես կեանքիս ձեռ փոխեմ, կեանքիս ճանապարհը փոխեմ... Ինձ կաղաւթուել է պէտք, թարմանալ... Իմ գլուխ-գործոյները դեռ ինձ սպասում են, դեռ առա-

ջըս են... (Մտածում է) Ահա—հէնց այս բոլորիս մի հոյակապ սիւժետ լուսաւորեց իմ միտքը... զաղափարը դեռ ես աղօտ, դեռ սակաւ անորոշ, բայց, ըստ ամենայնի, մի հանճարեղ պորձ պիտի լինի դա, արժանի նոյնիսկ Բէնդլինի վրձինին... Միայն հարկաւոր է մտածել, լաւ մտածել, ե այն—միայնակութեան մէջ, այն, անպայման միայնակութեան մէջ! (Մտախոհ հեռանում է միւս սենեակը, դուռը ետեւիցը վրայ բերում եւ սկսում այնտեղ անց ու դարձ անել:)

ՏԵՍԻԼ 6.

ՖԼՈՐԱ. (մենակ).

Տէր Աստուած, ինչպիսի նախանձ է վառուել նրա մէջ ե ուտում է ներսը... Նա կարող է մինչեւ անգամ խելաղարուել: (Մտնում է Հռիփսիմէն՝ ուրախ եւ զրկաշաց: Փաթաթւում են:)

ՏԵՍԻԼ 7.

ՖԼՈՐԱ, ՀՌԻՓՍԻՄԷ.

ՀՌ. Ֆլորա:

ՖԼ. Հռիփսո ջան:

ՀՌ. Ի՞նչպէս ես, հոգիս: Լաւ չեմ երևում: Ապա մի նայիմ աչքերիդ: Օ՛, մի ինչ-որ թախիժ է նստած աչքերիդ մէջ...

ՖԼ. (շողոյ) Կեանքը գիտէ, սիրելիս—Իսկ դու ի՞նչպէս ես

ՀՌ. Ի՞նչպէս տեսնում ես:

ՖԼ. Լաւ ես, լաւ ես, հոգիս. լցուել, սիրունացել ես: Հանուիր, խնդրեմ:

ՀՌ. Իսկոյն: Ես այսօր ամբողջ օրը ձեզ մօտ եմ: (Հանում է վերնագոգեսը եւ դիտարկը: Ֆլորան նրան օգնում է:) Ա՛յնքան խօսեմ, որ զլուխներդ տանեմ: Ձեզ բոլորիդ այնպէս կարօտել եմ, ժանաւանդ Հրանտին... Ա՛խ, Հրանտիկ, Հրանտիկ, հրեշտակ է: հրեշտակ... Ո՛ւր է նա, հա, տանը չէ:

ՖԼ. Մանկական պարտէզ է դնացել, շուտով կը դայ:

ՀՌ. Է՛հ, յետոյ: Սոս ասելով է, ինչ էք անում, ի՞նչպէս էք անց կացնում ձեր ժամանակը—արդեօք ուրծիս, տխուր...

ՖԼ. Շատ տխուր, Հռիփսո. միատեսակ, ձանձրալի...

ՀՌ. Միքայէլը ի՞նչպէս է:

ՖԼ. Դժգոհ է իր վիճակից. ինքն էլ միշտ հիւանդ:

ՀՌ. Ոչխնչ, բժիշկը այստեղ է...

ՖԼ. Ա՛խ, իրաւ, դու արդէն աւարտել ես, բժիշկ ես: Շնորհաւորում եմ:

ՀՌ. Շատ շնորհակալ եմ: Իսկ միւսները ինչպէս են՝ մայրիկը, աղջկերքը:

ՖԼ. Մայրիկը՝ խեղճը բոլորովին հալից ընկել է, աղջրկերքն էլ իմ օրումս:

ՀՌ. Այսինքն պարապ-սարապ մտն էք դալիս եւ սպանում ժամանակը:

ՖԼ. Հապա ինչ:

ՀՌ. Այդ լաւ չէք անում, Ֆլորա, թո՛յլ տուր ինձ նկատել: Ինչո՞ւ դուք էլ չէք աշխատում: Մի՞թէ չէիք կարող, օրինակ, զբաղուել դասերով, կարուձեւ անել, կամ մի ուրիշ բան: Հապա մեղք չէ Միքայէլը: Հոգսերի բոլոր ծանրութիւնը դրել էք նրա վրայ, իսկ դուք քաշուել մի կողմ: Վերջապէս ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս կարելի է մնալ շարունակ անդորձ, անդորձ, անդորձ: Աստուած վկայ, ես կը մեռնէի ծանձրոյթից, եթէ...

ՖԼ. Դու որ կաս, մի տղամարդ ես:

ՀՌ. Այդ միևնոյն է. բոլորը պէտք է աշխատեն՝ թէ կին թէ տղամարդ... (Ընդմիջում): Ֆլորա, ինչ ծանր է այստեղ օդը:

ՖԼ. Մենք սովորել ենք:

ՀՌ. Ի՛նչ անտանելի բնակարան է: Աւելի լաւը չը գտնէք:

ՖԼ. Ինչո՞ւ չէ: Գտնել կարելի է, բայց գները անմատչելի են, թանկ ու կրակ:

ՀՌ. Բայց այստեղ ապրել չի լինիլ: Բակը կեղտոտ, անկարդ, իսկ ներսը... Բոլոր սենեակներն էլ այսպէս են:

ՖԼ. Համարեա բոլորը:

ՀՌ. Այսպէս ցո՞ծ, մո՞թ, խեղդո՞ւկ:

ՖԼ. Սա դեռ ամենից լաւն է:

ՀՌ. Խոնավութիւն էլ կայ, ինչպէս երեսում է:

ՖԼ. Այն անկիւնը չեմ տեսնում:

ՀՌ. (Մտնելով դիտում է) Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ—մինչև անդամպաստաւր բորբոսնել, փտել է... Ո՛ւհ, դոնէ պատուհաններն էլ է բաց պահեցէք, օդ խաղայ... (Ինքը բաց է անում պատուհանը): Ա՛յ այսպէս: Օ՛հ, հաղիւ մի քիչ մաքուր օդի հոսանք մտաւ այստեղ: (Նայում է պատուհանից): Իսկ այս ինչ սլատ է, եւ ինչքան էլ բարձր, կարճեա Բաբելոնի աշտարակը լինի: Ուրեմն ձեր բռնակարանի մէջ արեւ չէ՞ թափացնում:

ՖԼ. Եւ ո՛չ մի ճառագայթ:

ՀՌ. Ա՛, ուրեմն փառք տուէք Աստծուն, որ դուք կարո-

զայց եք դեռ կենդանի մնալ և չէք բորբոսանել այն պատի նըման... Ի՞նչպէս կարելի է, ասան խնդրեմ, այդքան անփոյթ լինել զէպի առողջապահական պայմանները... Միթէ Հրանտիկն էլ այս նեխուած միջնորդարի մէջ է խաղում, վաղվադում, քնում... Խեղճ կրկնայ, ի՞նչպէս խղճում եմ նրան:

Ֆի. Սիրելիս, ով չի ուզենայ լաւ բնակարանում ապրել, լաւ սնունդ ունենալ, լաւ հագնուել... Բայց—միթէ դու չը դիտես մեր դրութիւնը:

ՀՌ. Ձեր գրութիւնը... Ես չը գիտեմ... վնաս է:

Ֆի. Անտանելի է: Միքայէլը՝ խեղճը մենակ, մի աշխատաւոր, իսկ ընտանիքը՝ ահազին: Երեւի, քեզ դեռ յայտնի չէ, որ նրա հանդուցեալ քրոջ որբերն էլ աւելացան մեր տանը, Միքայէլի զղին մնացին, և ահա մի տարի է, որ մեզ մօտ են: Ի՞նչպէս հասցնի խեղճ Միքայէլը, քանի՞ կտոր լինի նա: Պարտքերն էլ սի կողմից են խեղդում...

ՀՌ. Միթէ ձեր դրութիւնը այդ աստիճան աննախանձելի է, հողիս:

Ֆի. Ա՛խ, Հովիտօ, եթէ իմանաս, թէ ինչե՞ր է կատարուել մեր տանը վերջին տարիները...

ՀՌ. Միքայէլը տանն է:

Ֆի. Այս բոլորիս կը կանչեմ: (Վտանում է դրան, որ բաց տնի, բայց դուռը փակ է: Չայն է տալիս) Միքայէլ (Դրան ետեւից լըսում է Միքայէլի ձայնը. «Ինձ մի խանդարիր»):

ՀՌ. Ի՞նչ ասաց:

Ֆի. Ասում է. «Մի խանդարիր»: Բայց նա չը գիտէ, որ դու այստեղ ես, թէ ոչ խեղճն կը գայ: (Բաղխում է դուռը:) Միքայէլ, բնոյ դուռը, Հովիտօն եկել է մեզ մօտ: Այն, Հովիտօն, Հովիտօն: (Միքայէլը դուռը բաց է անում եւ երեւում է շեմքի վրայ զարմացած եւ ուրախ):

ՏԵՍԻՒ 8.

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՖԻՌՈՍ, ՀՌԻՓԻՍԻՄԷ.

ՄԻՔ. Ա՛, օրիորդ Հովիտիմէ: Բարե՛:

ՀՌ. Չէ՛ք սպասում:

ՄԻՔ. Ամենեկն:

Ֆի. Ես էլ չի սպասում բոլորովին:

ՄԻՔ. Ի՞նչպէս էք:

ՀՌ. Շնորհակալ եմ, լաւ:—Իսկ դուք, պարոն Միքայէլ, կարծես ծերացել էք:

ՄԻՔ. (Յոյց տալով մալերը) Նայեցէք, արդէն սպիտակ թեւեր են երևում...

ՀՌ. Այդ ոչինչ: Բանն այն է, որ հոգով չը ծերանաք:

ՄԻՔ. Այո, հոգու ծերութիւնը տարսափելի է:

ՀՌ. Բայց ձեր դէմքի վրայ ես յոգնութիւն եմ նկատում, մի տեսակ մեղամաղձոտ փայտ, որ խօսքով դժուար է նկարագրել, միայն կարելի է զգալ:

ՄԻՔ. Այն, ինչ որ դուք նկատում էք իմ դէմքի վրայ, իմ անցեալ, չարքաշ կեանքի դրոշմն է, օրիորդ... Այո, մենք ծերացանք, մենք հաշիւից դուրս եկանք: Հիմա ասպարէզը մնում է ձեզ, երիտասարդ ոյժերիդ:

ՖԼ. Հոիփօսն արդէն աւարտել է, գիտես, Միքայէլ:

ՄԻՔ. Այո:

ՀՌ. Այո, արդէն:

ՄԻՔ. Շնորհաւորում եմ: (Կտտակով) Ինձ կը բժշկէք:

ՀՌ. (Կիսակատակ) Ուրախութեամբ, միայն մի պայմանով, որ դուք առանց այլիայլութեան և անյասպաղ դուրս գաք այս բնակարանից, որովհետեւ սա հիւանդութիւնների բուն է:

ՄԻՔ. Շատ ձգտարիտ է, և մենք այստեղ երկար մնալու չենք:

ՖԼ. Իհարկէ, ոչ:

ՀՌ. Եւ վերջապէս միթէ սա նկարչի բնակարանն է: Նոյն իսկ մի փոքրիկ հորիզոն, երկնքի մի կտոր էլ չը կայ, որ նայի մարդ, և սիրտը բացուի: Միթէ այս տունը ձեզ տրամադրում է նկարելու:

ՄԻՔ. Ամենեւին:

ՀՌ. Հապա լինչպէս էք կարողանում նկարել:

ՄԻՔ. Ես էլ չեմ նկարում. թողել եմ ամեն ինչ և ծառայում եմ:

ՀՌ. Հաւատում արդեօք:

ՄԻՔ. Թեղ վկայի Ֆլորան:

ՖԼ. Ուղիղ է ասում, Հոիփօս, թողել է:

ՀՌ. Ականջովս լսածին դժուարանում եմ հաւատալ:

ՄԻՔ. Այդ ինձ էլ երազ է թւում:

ՀՌ. Տէր Աստուած, նկարիչ Թաշճեանը, գեղարուեստի երկրպագուն, նա, որ մի ժամանակ վրձինը չէր թողնում ձեռքից, որի սակղծադրածութեան մէջ էր ամբողջութեամբ իր ամբողջ աշխարհը, ձգել է իր վրձինը... Եւ դու, Ֆլորա, կարողացել ես անտարբեր աչքով նայել մի փայլուն տաղանդի կործանման...

ՖԼ. Ախ, դու չը գիտես մեր հանգամանքները եւ...

ՄԻՔ. (Լուրջ) Դու լսիր նրան, լաւ լսիր:

ՀՌ. Ոչ մի հանգամանք ես չեմ կամենում իմանալ: Ինչ որ էլ առես, հողիս, ես քեզ դատապարտում եմ: Պարոն Միքայելը կարող էր հարկադրուած դալ իրեն այդ քայլն անելու. բայց դու չը պիտի թոյլ տայիր: Դու պէտք է փաթաթուէիր, կախ ընկնէիր նրա վզովը, արտասուքն աչքերիդ աղաչէիր, որ նա այդ քայլը չ'անէր:

ՅԼ. Հոփաօ, սիրելիս, հասկացիր վերջապէս, որ գեղարուեստը, մանաւանդ նկարչութիւնը մեզ մօտ ապրուստ չէ տալիս:

ՀՌ. Պարոն Միքայել, միթէ, ճշմարիտ, դուք ընդմիշտ թողել էք ձեր վրձինը:

ՄԻՔ. Ո՛չ, ես լուրջ մտածում եմ, թէ ինչպէս կարող եմ նորից վերածնունել:

ՀՌ. Օ՛ր, այդ անհրաժեշտ է... Այո՛, ձեզ վերածնունել է պէտք: Ես կարծում եմ, իւրաքանչիւր անհատ, որ ի բնէ օժտուած է ձիրքերով, պատկանում է ոչ միայն իր մերձաւորներին և իրեն, այլ առաւել եւ իր միջավայրին, և դուք, որ ունիք տաղանդ, պիտի տաք մեզ այն, ինչ որ ձեզանից սպասում ենք—գեղարուեստական գլուխ-գործոցներ: Հակառակ դէպքում դուք սարսական էք մնում ամենրի առաջ!

ՄԻՔ. (Ողևորուած) Լսում ես, Ֆլորա...

ՀՌ. Այո՛, ուշքի եկէք, սթափուեցէք, քանի գեռ ուշ չէ...

ՄԻՔ. Այս ձայնը ինձ կոչում է դէպի նոր կեանք...

ՅԼ. Կուշտը քաղցածին... Հօ գիտես այս առածը: Հոփաօսօն շատ բան չը գիտէ:

ՄԻՔ. Ես հօ գիտեմ, և այնուամենայնիւ կ'ասեմ. կեցցէ Հոփաօսիմէն:—Վաղուց է, շատ վաղուց, որ ես կարօտ էի այսպիսի ջերմ քաջալերութեան: Շնորհակալ եմ, օրինորդ, շատ չընորհակալ եմ (Սեղմում է նրա ձեռքը): Ֆլորա, ահա մի կենմարդ, նոյնպիսի քնքոյշ արարած, ինչպէս և դու, բայց և նոյն ժամանակ իր քնքան առնական և բարձր թռիչք երկրի այս կարծր զանգուածից դէպի վեր... Ա՛խ, ինչ երջանիկ կը լինէի ես, եթէ դու և քոյրերս, փոխանակ ինձ եւ մասնակից անելու ձեր մանր կոխներին ու խռովութեանց, ահա այսպէս, օրիորդ Հոփաօսիմէի նման, իմ կոչումն յիշեցնէիք ինձ, կշտամբէիք ինձ թըմբութեանս համար և նոր կեանքի, վերածնութեան յորդոր կարգայիք ինձ... Այն ժամանակ ես թերեւ չէի հասնի այս խղճալի դրութեան, որ մի խայտառակ անկում է ինձ նման մի դադրելի, փո՛ւճ կենդանու համար...

ՀՌ. (Ֆլորային) Ի՞նչպէս յուզուած է:

ՅԼ. Միքայել, խնայիր քեզ...

ՄԻՔ. Օ'հ, անիծենայ, անիծենայ թմրութիւն... Ես այս ինչ արի... Սարսափելի է... Ես սպանեցի իմ հոգու մաքուր, ազնիւ այն մասը, որ իմ անունը պիտ անմահացնէր... Աստուած ինձ պարգևել էր մի չնորհ, և ես այն կենդանի թաղեցի: Ես իմ պիղծ չնչովս հանգցրի և այն սուրբ կայծը, որ ի ընէ միշտ վառ էր այստեղ... Եւ այս բոլորը—մի կտոր հացի համար!.. Օ', չարագործ, խելադան, անձողնի ստրուկ!..

ՖԼ. Միքայէլ, սիրելիս, բաւական է, որքան քեզ դատաւիտեցիր: Դու մեղաւոր չես: Յանցաւորը մենք ենք քո առաջ, մենք և ուրիշ ոչ ոք!.. Ներքի մեզ, ներքի, աղաչում եմ...:

ՄԻՔ. Ոչ ոք մեղաւոր չէ, ես քեզ ասում եմ, ոչ ոք, բացի ինձանից. ոչ ընտանիք և ոչ միջավայր, այլ ես և միմիայն ես! Փոխանակ կուրծքս ժայռի պէս դէմ տալու բախտի հարուածներին, ես թուլացայ և ընկճուեցի, ինչպէս չորացած եղեգն!

ՀՌ. Ինչպէս երևում է, մեծ վիշտ էք կրել այս վերջին տարիները...

ՄԻՔ. Մի ամբողջ դրամա: Դուք չք գիտէք, օրիորդ, թէ ինչպէս է լցուել սիրտ, որքան դառնութիւն է հաւաքուել այստեղ: Շնորհակալ եմ ձեզանից: Դուք եկաք օգնութեան սուղիղ այն ժամին, երբ ես որոնում էի իմ փրկութեան ճանապարհը և նայնիսկ դուել էի այն, բայց դեռ վարանում էի, գնայ այն ճանապարհով թէ ոչ: Բայց ձեր անսկիակ երևալը, ձեր կշտամբանքը, ձեր մաքի ազնիւ թափը, խարաղանի հարուածի պէս, դիպաւ ինձ, սթափեցրեց ինձ, վանեց թմրութիւնս, և ահա—վճռուած է այն հարցը, որ քանի տարի է տանջում էր ինձ, ինչպէս կոչմար:

ՀՌ. Այսփնքն:

ՄԻՔ. Թողնել ծառայութիւն, կեանքի հոգսերը, մտածմունքը և բոլոր էութեամբ նուիրուել կրկին պաշտելի սուղծագործութեան:

ՀՌ. Ի՞նչ լաւ բան կ'անէք:

ՖԼ. Միքայէլ, դու թւում ես պաշտօնդ թողնել:

ՄԻՔ. Այո, անպատճառ: Ես կամենում եմ գտնել իմ կատարելութեան ճանապարհը, որ ես կորցրել եմ, և այն ճանապարհով գիմել դէպ առաջ, միշտ առաջ, ինչպէս անում էի դործունէութեանս փառաւոր շրջանում: Կար մի ժամանակ, երբ ես ընկած սար ու ձոր, ինչպէս Դամայանթի, զեղեկիւթիւն էի որոնում իմ չուրջը—խորունկ կիրճերում, լեռների բարձունքին, անտառների թաւուտի մէջ, ծովազրեայ ժայռերի վրայ... Մինչդեռ այժմ—ինչ եմ ես, տապէք, մի կենդանի դիակ, ոչնչութիւն, մի չնչին զնուռն, որ գալարւում է ճահճային տղմի մէջ!..

ՖԼ. (նստածով՝ Հովսիսիմէին) Հովսիս, ի սէր Աստուծոյ, նրան հանգստացրճւ, սաստիկ յուզուած է, սրտի արատ ունի...

ՀՌ. Սրտի արատ... Ինչո՞ւ ինձ չուտ չ'ասացիր:

ՄԻՔ. Ա՛խ, ինչ ուշ եմ ես խելքի գալիս...

ՀՌ. Ո՛չ, դեռ ուշ չէ: Մի յուզուէ՛ք, ինչդրեմ. բաւական է, հանգստացէ՛ք: Ձեռք վճիռը վճիռ է: Դուք կը թողնէք ծառայութիւնը ե...

ՄԻՔ. Այո՛, զրո՞ղը տանի, ես այլեւ կորրեւապահեմնա չեմ, ես նկարիչ եմ ե կը մեռնեմ՝ վրձինը ձեռքս!

ՀՌ. Այո՛, բայց նախահաջ ձեր առողջութիւնը: Կը կազմուրուէք—յետոյ դարձեալ կեցցէ՛ք գեղարուեստը:

ՄԻՔ. Իսկ նա (ցոյց տալով Ֆլորային) չի՞ կանգնի արդեօք իմ ճանապարհի վրայ, չի՞ ստի արդեօք. «Ինչո՞ւ ես կամենում մեզ փողոց նետել»:

ՖԼ. Երբէք ես այդ չեմ ասի, երգւում եմ Հրանտի արեւոլը: Թո՛ղ քո կամքը լինի. արա՛ ինչ կ'ուզես: Գնա՛ քո կոչման ետեից: Մենք քեզ մենակ չենք թողնի այլեւ. մենք քեզ կ'աջակցենք, բոլորս կ'օգնենք՝ թէ ես, թէ քոյրերդ, թէ եղբայրդ: Օրնիրուն կ'աշխատենք, մեղուների փեթակ կը դարձնենք մեր տունը, կարուծե՛ն կ'անենք, դասեր կը տանք... մի խօսքով, հոգսերի բոլոր ծանրութիւնը միայն քեզ վրայ չի ընկնի, կը թեթեւցընենք քո բեռը...

ՄԻՔ. (Ուրախ եւ սաստիկ զղացուած) Օ՛, եթէ այդ խօսքերը ես լսած լինէի քեզնից մի քանի տարի առաջ, ես—փրկուած էի...

ՀՌ. Դուք փրկուած էք, փրկուած էք ե՛ւ՝ այժմ, մի՛ յուսատուէք:

ՖԼ. Հաւատա՛, Միքայէլ, որ մենք պատահեալ քեզ պիտի փայտայենք, զուրգուրանք. ամեն միջոց, ամեն յարմարութիւն կը ստեղծենք քեզ համար, որպէսզի դու հնարաւորութիւն ունենաս քո բոլոր էութեամբ նուիրուել քո սիրած գործին...

ՄԻՔ. (Ողբերդուած է. աչքերը փայլում են:) Ուրեմն մենք այսուհետեւ սկսում ենք մի նոր կեանք!.. (Յանկարծ նրա դէմքի վրայ նշմարում է տանջանք) ... Եթէ միայն... ուշ չէ արդէն... (Կուրծքը բռնած է. հայացքը արտայայտում է սարսափ եւ յուսահատութիւն: Այդ ժամանակ քեմի ետեւ լսում է ծիծաղ եւ աղմուկ:)—Այս ի՛նչ աղմուկ է դուրսը... (Ֆլորան շտապում է դրան մօտ:)

ՖԼ. Աղջկերքը ուրախութիւնից գոռեւ կնա՛: Վահանն է եւ կել, Վահանը...

ՄԻՔ. Վահանը...

ՀՌ. Ձեզ վստա էք զգում...

ՄԻՔ. (Յոյց է տալիս, որ օդի պակասութիւնն է զգում:) Օ՜դ...
Օ՜դ! (Ընկնում է սրտի պայթիւնից:)

ՖԼ. (Յուսահատ) Հա՛խիսօ, փրկի՛ր, նա դ՛նայ: (Լալիս է:)

ՀՌ. (Նայելով զարկերակը) Վերջացաւ! (Ազմուկի վրայ շտապ
մտնում է վահանը, յետոյ քոյրերը:)

ՏԵՍԻՒ 9.

ՖԼՈՐԱ, ՀՌԻՓՍԻՄԷ, ՎԱՀԱՆ և ՔՈՅՐԵՐԸ.

ՎԱՀ. Ի՞նչ է պատահել:

ՀՌ. Բորբոսանած միջնուրդի մէջ լոյսը հանդուժ է: Սա էլ
մի լոյս էր, որ հանդաւ: (Ամենքը լուռ արտասւում են:)

ՎԱՐԱԴՈՅՐ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ *)

XII

Ես քեզ գրեցի անցեալ անգամ, սիրելիս, որ շվէյցարական գիւղական դպրոցի մասին դարձեալ ասելիք ունիմ: Այժմ շարունակում եմ, յուսամ այդ քեզ չի ձանձրացնի:

Ինչպէս յայտնի է, գրագիտութիւնը Շվէյցարիայում ընդհանուր է, բացառութիւն չը կայ: Համաձայնիք ինձ հետ ստեղծեց, որ «գրագիտութիւն» բառը բառական առաձգական է. գրագէտ է և նա, ով գրել-կարդալ գիտէ մայրենի լեզուով, ինչպէս և նա, որ դրա հետ միաժամանակ հէնց դպրոցից դուրս է բերել որոշ հասկացողութիւններ իւրաքանչիւր անհատի բազմապիսի պարտքերի և իրաւունքների վերաբերեալ: Հին ժամանակ, մի քանի դար առաջ, գրագիտութեան սահմանները շատ որոշ էին և համարեա ըստը երկրներում միակերպ՝ շնորհիւ կըրօնի բացառիկ գերիշխանութեան դաստիարակութեան խնդրում և ուսուցման միակողմանիութեան: Վերջին երկու դարերում գրական գիտութիւններն ու փիլիսոփայութիւնը մի շարք այնպիսի կարևոր փոփոխութիւններ առաջ բերին մարդկային հասկացողութիւնների մէջ, որ հասարակական, անհատական յարաբերութիւնները տալիսուլրայ եղանակեան Կեանքի կատարեալ կերպարանափոխութիւնը և նրան զուգընթաց բաղմամբիւ նոր պահանջներ, նոր չափեր, բարոյական, նիւթական, հասարակական և ազգային, ժողովրդական կրթութեանը տուին մինչև այդ օրերը չը տեսնուած կարևորութիւն:

Մեր աչքի տուած այժմ համարեա ըստը աւելի կամ պակաս քաղաքակիրթ երկրներում ժողովրդական կրթութեան հո-

*) Տես «Մուրճ» № 8.

զի վրայ կատարուում է մի պայքար, որի առաջնակարգ կարևորութիւնը ապացուցուում է իր ուժգնութեամբ: Քաղաքական և ազգային, դատակարգային և կրօնական շահերը բաղխուում են իրար, իսկ յաղթանակի առարկան ժողովրդական կրթութեան դործն է: Այն պիտակցութիւնը, թէ այսօրուայ մանկութիւնը վաղուայ մարդկութիւնն է, պայքարող կողմերին մշտում է բոլոր հնարաւոր և նոյնիսկ անհնարին միջոցներով ձեռք ձգել ապագայ սերունդը կաղապարելու իրաւունքը և նրա բնաւորութեան մէջ չեղտել իր կամքը, իր հասկացողութիւնները և այսպիսով ապահովել իր անմիջական ու հեռաւոր շահերը:

Ժողովրդական կրթութեան շուրջը մղուող պայքարի մէջ առաջնակարգ դերը խաղում է բնականապէս պետութիւնը, որ իւրաքանչիւր երկրում աշխատում է մատաղ սերունդներին դաստիարակութիւնն իր ձեռքի տակ ունենալ: Մէկ տեղ նա՝ պետութիւնը իր սեփական կղերի ձեռքից է դուրս քաշում ժողովրդական կրթութիւնը, մի ուրիշ տեղ իր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր նիւթական կարողութեամբ ծանրանում է զանազան հետերոծեն տարրերի վրայ, որոնց քաղաքական ճակատագիրը այդ հնարաւոր է զարձնուի:

Դու անշուշտ լրագրերի միջոցով հետևում ես արտասահմանեան կեանքին և երևի ծանօթ ես մօտաւորապէս այն մեծ պայքարին, որ հանրապետական ֆրանսիան ստիպուած է մղել իր կաթոլիկ կղերի դէմ՝ ժողովրդական զպրոյնների մէջ աշխարհական ոգին, ռամկավարական սկզբունքները, քաղաքացիական ժամանակակից լուսաւոր հասկացողութիւնները սերմանելու համար: Գիտեա նոյնպէս, թէ եկեղեցին սրպիսի տուկունութեամբ, ինչ անօրինակ յամառութեամբ դիմադրում է պետութեանը իր հնազանց ժառանգութիւնից չը զրկուելու համար: Կեանքի և մահուան կռիւ է նրա համար: Այդ կռիւը հին է, սիրելիս, տրտաշայտութիւններն են տարրեր այս կամ այն ժամանակում ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը պետութեան և եկեղեցու մէջ ապահարզան առաջ բերելով, այդ կռիւը զարձրեց տեղի սուր, աւելի ուժգին: Դա հնի և նորի, դիտութեան և խաւարի պայքարն է, որ քանի գարերից իվեր յեղեղուում է առանց վերջնական լուծման յանգելու: Բոլոր նշաններից երևում է սակայն, որ ֆրանսիական երրորդ հանրապետութիւնը որսնել է այս անգամ վախճանական եղբի յանգել:

Դու անշուշտ այնքան միտմիտ չես լինի կարծելու, որ ֆրանսիական հանրապետութիւնը նոյնքան իրաւունք կ'ունենար, եթէ այդ խիտ միջոցները ձեռք «ոնէր իր իշխանութեան տակ զանուող մի կամ միքանի ազգութիւնները՝ օրինակ ալժիրը լինե-
Սեպտեմբեր, 1903.

րի կամ հնդկաչինացիների դէմ, թէ նա բռնի կերպով և ժողովրդդական կրթութեան միջոցով յանուն ինչ-որ պետական շահերի ստիպէր իր հպատակ այդ փոքր ազգերին մոռանալ իրանց լեզուն, կրօնը, ազգութիւնը: Յանուն խզի և մաքի ազատութեան ազգերին չեն տրորում ոտքի տակ, նրանց գերազոյն անհատական իրաւունքները չեն ոչնչացնում:

Նախաբանս գուցէ մի փոքր երկար եղաւ, բայց, կարծում եմ, ոչ անօգուտ և ոչ անտեղի: Շվէյցարիայի ներքին խաղաղութիւնը և ժողովրդական դաստիարակութեան հարցում իշխող կատարեալ համերաշխութիւնը զնահատելու համար հարկաւոր էր տեսնել, թէ ինչ է կատարւում այդ փոքրիկ երկրից քիչ հեռու: Նամակիս սղգրում ստացի, որ ժողովրդական կրթութեան խնդրում պետութիւնը մեր օրերում երկու տեսակ պայքար է մղում. մէկտեղ նա կուռն է իր սեփական կղերի դէմ, ինչպէս Ֆրանսիայում, մի այլ տեղ նա ժողովրդական դպրոցի միջոցով աշխատում է ոչնչացնել իր ծոցում ապրող հետերոսէն տարրերի ազգային ինքնութիւնը, պատմութեան սրբագործած տրադիցիաները: Փամանակակից Շվէյցարիան չի ճանաչում ոչ մէկը և ոչ միւսը: Նրա դպրոցները աշխարհական են, այնտեղ իշխում է աշխարհական ոգի, կղերականութիւնը իր նեղ մտքով անծանօթ է: Կրօնի դասաւանդութիւնը, ինչպէս տեսար իմ անցեալ նամակից, զրուած է այնպիսի պայմանների մէջ, որ նա անզօր է միակողմանի ազդեցութիւն ունենալ կամ բնդհարումն առաջ բերել տարբեր դասնութիւնների մէջ: Միւս կողմից՝ չէ նայելով որ Շվէյցարիայում կողք կողքի ապրում են երեք լեզու, ինչո՞ւ չ'ասենք երեք ազգութիւններ (գոնէ ծագումով) — գերմանացի, ֆրանսիացի և իտալացի — այնուամենայնիւ ազգային կամ սեւի ճիշտ լեզուական գերիշխանութեան հարց անգամ չը կայ: Շվէյցարիայի մեծամասնութիւնը գերմանախոս է, այնուհետև ֆրանսիախոս և շատ փոքրիկ մասը իտալախոս: Շատ բնական էր կարծել, որ աւելի զօրեղ տարրը, օրինակ գերմանախոսը զլուխ ունենալով Դաշնակցութեան կենտրոն բերնը, կ'աշխատէր իր լեզուն բնդհանուր դարձնել, բայց իրականութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդպիսի ձգտման դադափար անգամ չը կայ, և իւրաքանչիւր շվէյցարացի ամօթից կը կարմրէր մի այդպիսի փորձի առաջ: Եւ յիշում եմ, նախ անցեալ տարի գերմանական մի թերթ յօդուածներ տպագրեց այն մասին, թէ գերմանական Շվէյցարիան բաւականաչափ ուշադիր չէ դէպի իր լեզուն, թէ ֆրանսերէնն աւելի է տարածւում գերմանախոս կանտոններում: Յիւրիսի (գերմանախոս)

թերթերը արհամարհանքով պատասխանեցին, թէ դերմանացի-
ները գործը չէ Շվէյցարիայի ներքին խնդիրները յուզել:

Այսպիսով շվէյցարական բազմադուռ և բազմակրօն (եթէ
կարելի է ասել) ժողովուրդը արտաքին տարրերութիւնների
ներքոյ կարողացել է գտնել մի միութիւն, ընդհանուր հայրե-
նիքի պատմական ճակատագրի, ապրած անցեալի միութիւնը և
իր ինքնուրոյնութիւնը հաստատել է այդ միութեան վրայ:
Ամենքն էլ շվէյցարացի են, ինչ լեզուով էլ խօսեն, ինչ դաւանու-
թիւն ունենան: Կրօնը և լեզուն, որպէս պատմական ժառան-
գութիւն շվէյցարական ամբողջութիւնը կազմող իւրաքանչիւր
տարրի, որպէս անկապտելի իրաւունք անհատականութեան,
որպէս հոգւոյ և խղճի գերագոյն արտայայտութիւն՝ ազատ են
մնացել ամեն մի օտնձգութիւնից՝ ազդային քաղաքական միու-
թիւնը համերաշխութեամբ ամրապնդելու համար: Այս քաղաքա-
կըրթուած գեղջուկների քաղաքական իմաստութիւնը արգարի
սքանչելի է:

Ահա, սիրելիս, այդ քաղաքական իմաստութիւնը, այդ քա-
ղաքացիական օրինակելի առաքինութիւնն է, որ հիմունք է
ծառայում շվէյցարական ժողովրդական կրթութեանը, դա այն
չափն է, որ ընդունուած է այս երկրում հասկանալ «ընդհա-
նուր գրագիտութիւն» տերմինի տակ: Շվէյցարական բոլոր հաս-
տատութիւնները իրանց վրայ կրում են ներքին բազմազանու-
թիւնը ընդգրկող այդ միութեան կնիքը, օժանդակում են նրա
զարգացմանը, ամենից աւելի բնականապէս դպրոցն է, ստորին
ժողովրդական դպրոցը, որ այս փոքրիկ երկրի կազմակերպու-
թեան, ազատ վարչութեան մեծ իղէան դուրդուրում, խնամում
է քննչութեամբ և սիրելի դարձնում սերունդներին:

Մի փոքր մօտիկից նայենք շվէյցարական ժողովրդական
դպրոցի ծրագրին: Պարտադիր ուսմանելի առարկաներն են.

Մայրենի լեզու:

Թւաքանութիւն:

Աշխարհագրութիւն:

Քաղաքացիական ուսումն (Instruction civique):

Վայելչագրութիւն:

Գծագրութիւն:

Երգեցողութիւն:

Մարմնամարզութիւն:

Ձեռքի աշխատանք:

Բնական գիտութիւններից տարրական հասկացողու-
թիւններ և նրանց գործադրութիւնը կիանքի մէջ:

Տնտեսութիւն և առողջապահութիւն (միայն աղ-
ջիկների համար):

Իւրաքանչիւր չվէյցարացի երեխայ պարտաւոր է 7—16 տարեկան դառնալը նուիրուելու այս առարկաների ուսանելուն: Որովհետև որոշ գաղափար տուած լինիմ իւրաքանչիւր մանկան մտաւոր պատրաստութեան մասին դպրոցն աւարակելուց յետոյ, ևս այստեղ կը գնեմ նրանց սովորածի մինիմումը այն առարկաներից, որոնք ամենից աւելի սատարիչ են հանգիստնում քաղաքացիական և անհատական առաքինութիւնների մշակելուն և ընդհանուր զարգացմանը:

Այսպէս՝ աշխարհադրութիւնից իւրաքանչիւր չվէյցարացի դպրոցն աւարակելուց յետոյ դիտէ՝—չվէյցարական բոլոր կանտոնները, նրանց ֆիզիկական և քաղաքական կազմակերպութիւնը, դիտէ իր երկրի վաճառականութիւնը, երկրագործութիւնը, զիւստոր արդիւնաբերութիւնը: Ընդհանուր աշխարհադրութիւնից ծանօթ է 5 աշխարհների ֆիզիկական և քաղաքական կազմութեանը: Եւ այնուհետեւ դպրոցից դուրս իր լրացրի ընթերցանութեամբ նա կարողանում է հետեւել համաշխարհային անցքերին, դիտէ ազգերի համախմբումները, հասկանում է մեծամեծ ընդհարումների պատճառները, որ նա քննադատում է և յայտնում է իր կարծիքը: Գուէէ աշխարհի ոչ մի անկիւնում այնպէս լաւ ծանօթ չը լինին արեւելեան և մասնաւորապէս հայկական հարցին, որքան Շվէյցարիայում, մեր արիւնդտ անցքերից և ոչ մէկը սրանց ուշադիր աչքից չի խուսափել: Երանի թէ իւրաքանչիւր հայ մարդ այնքան բան հասկանար իր սեփական ճակատագրից, որքան այդ հասկանում է օտար չվէյցարացին:

Բնական գիտութեան դասաւանդութիւնը յարմարեցրուած է իւրաքանչիւր տեղի ֆլորային ու ֆաւնային: Բացի ընդհանուր կենդանաբանական, բուսաբանական, քիմիական գիտելիքները, վերջին տարիներում աշակերտները սովորում են նաև մարդագետիները, օգտակար խոտերը, նրանց անուշանոց յատկութիւնը, վեասակար միջոցները ևայլն: Իսկ ուր որ այգեգործութիւն կայ, այնտեղի դպրոցում աւանդում է վաղի մշակութիւնը, արուեստական պարարտացումը, իաղողի հիւանդութիւնները, բժշկութիւնը: Վերջին տարին աշակերտները ծանօթանում են իրանց տեղի մասնաւոր արգիւնաբերութեան հետ, կաթի, հացի, պտուղների, ձուի, մսի, բանջարեղէնների կազմութեան հետ: Սովորում են նոյնպէս ալկոհոլ պարունակող և առանց ալկոհոլի ըմպելիները և զգեստեղէնի յատկապրած հում

նիւթերի տեսակները—ինչպէս քաթան, բամբակ, բուրդ, մետաքս, կաշի եւայլն:

Այսպիսով չը կայ մի հաս շվէյցարացի, որ իր երկրում բնութեան երկոյթներէ, կամ քաղաքակրթական արտայայտութիւններէ առաջ ապուշ կտրուած մնայ: Կայծակ, որստ, աստղեր, եղանակի փոփոխութիւններ, ելեկտրականութիւն, ելեկտրաքարշ, երկաթուղի, տէլեֆոն, զանազան մեքենաներ, քիմիական այլնայլ փորձեր էլ նրա զարմանքը չեն չարժուած: Նախապաշարմունքները հալածուած են այս երկրից, մարդը կանգ է առել բաց բնութեան հանդէպ, աշխատում է և ապրում:

Ես ոչինչ չ'առաջի լեզուի և պատմութեան մասին, օրովհետև հասկանալի է, որ նրանք առաջնակարգ տեղ են բռնում և ամենալայն չափով ուսուցանուած: Չեմ խօսի նոյնպէս մնացած առարկաներ ծրագրի մասին, որովհետև այսպիսով նամակա չատ կ'երկարէր. կ'ասեմ միայն, որ դիւզերում առանձին ուշք են դարձնում երեխաներին սովորեցնել դաշտային և այգեգործական աշխատանքները, տնկաբանութիւն, պատուստա կային, իսկ աղջիկներին կարուճ և ձեռագործ, տուն կառաւարել, հիւանդ խնամել, մի փոքր գեղադրածութիւն:

Դրա փոխարէն ևս մասնաւորապէս կանգ կ'առնեմ շվէյցարական դպրոցներում աւանդուող այն օրիցինալ առարկայի վերայ, որ ես թարգմանեցի քաղաքացիական դատախարակութիւն — «Instruction civique»:

Այս բոլորին իմ առաջն է այդ առարկայի գաստանդման համար կազմուած դասագիրքը՝ «Cours élémentaire d'instruction civique». հեղինակն է յայտնի Նումա Դրոզը, մի անուն, որ մի առժամանակ, աւանդ, չատ կարճ ժամանակ, 1895-ին կապուեց մեր յոյսերի հետ: Դանի մօտիկից եմ ծանօթմանում այս դասագիրքի, հեղինակի առաջնորդող ոգու, նրա զղացմունքների հետ, այնքան աւելի է մեծանում ցուս, որ Նումա Դրոզը մեզ համար միայն անուն մնաց:

Ինձ թւում է, որ շվէյցարացի մանուկը լաւ քաղաքացի դառնալու համար կարիք չ'ունի դպրոցում առանձին ժամեր նուիրել ուսուցչի բերանից լսելու իր պարտքերն ու իրաւունքները: Բաւական է, որ նա մեծանում է Շվէյցարիայում, ապրում է այս ազատ ու առողջ միջավայրում, տեսնում է իր չուրջը կատարուածները, իրանց մեծերի տրածները: Ամենքը և ամեն ինչ, նոյնիսկ լեւներն ու ձորերն այս երկրում հզօրապէս օժանդակիչ են լաւ գաստախարակութեան: Բայց շվէյցարացիք այնուամենայնիւ պէտք են համարել առանձին ժամեր յատկացնել դպրոցում իրանց զաւակներէ քաղաքացիական գաստախարակութեանը,

և նրա դասագիրքը կազմել է մի աշնալիսի մարդ, որպիսին է Նուամ Դրոզը, չվէյցարական լաւագոյն քաղաքիներէյ մէկը:

Սիրելի ընկեր, իւրաքանչիւր ժողովուրդ իր քաղաքացիական դաստիարակութիւնը, առաջնորդող բարոյական սկզբունքներն ունի: Եւ այդ դաստիարակութիւնը լաւագոյն չափն է որոշելու մի երկրի քաղաքակրթութեան աստիճանը. որչափ ստոր է կանգնած մի ժողովուրդ, մի հասարակութիւն, նոյնքան աւելի անորոշ, խառնիխուռն են նրա բարոյական հասկացողութիւնները, պարսքերի և իրաւունքի սահմանները, նոյնքան լի է հակասութիւններով նրա կեանքը:

Լոգիկայի, հետեղական սիստեմի վրայ հաստատուած բարոյականութիւնը յատուկ է բարձր կուլտուրայի հասած ժողովուրդներին, որոնք առաջնորդուած են բանականութեամբ, արդար օրէնքերով և ոչ թէ վայրիվերոյ ու խախուտ սովորութիւններով, նախապաշարմունքներով, կրօնական առասպելներով: Ահա թէ ինչու ևս որոշեցի մի փոքր աւելի երկար կանգ առնել չվէյցարացիների քաղաքացիական դաստիարակութեան վրայ:

Նուամ Դրոզից աւելի լաւ բացատրել չեմ կարող քաղաքացիական դաստիարակութիւնը, ուստի ես բառադրսու կ'արտադրեմ նրա զրքի յառաջաբանը, որ մի տեսակ ընդհանուր ծրրագիր է մնացածի:

1) «Քաղաքացիական դաստիարակութիւնը, ասում է Դրոզ, նպատակ ունի պատրաստել լաւ քաղաքացիներ: Դուք մեծանում էք, ու՛ր իմ փոքրիկ բարեկամներ, և ձեր ծնողները ձերանում են: Կամաց-կամաց նրանք գերեզման կ'իջնեն, ընդունակ կը լինէք դուք այն ժամանակ նրանց սեղը բռնել: Այն, եթէ ձեր մանկութիւնից սկսած պատրաստուէք լաւ քաղաքացի դառնալու:

2) «Լաւ քաղաքացին նա է, ու՛ր սիրում է իր հայրենիքը, ու՛ր ճանաչում է իր իրաւունքները և ու՛ր կատարում է իր պարտքը դէպի իր համաքաղաքացիները:

«Մեր սիրուն հայրենիքի՝ Շվէյցարիայի պատմութիւնը մեզ տալիս է քաղմաթիւ լաւ քաղաքացիների օրինակ: Նա ցոյց է տալիս մեզ, թէ որպիսի ջանքերի, անձնուրացութեան գնով մեր հայրերը կարողացել են ձեռք բերել անկախութիւն, ինչ նեղութիւններ են կրել այդ անկախութիւնը օտարներից պաշտպանելու համար: Նա մեզ սովորեցնում է, որ միութեան և զոհի պատրաստակամութեան ոգին է, որ Դաշնակցութեանը տուել է ոյժ և բարգաւաճում. այդ ոգին է, որ արտայայտուած է՝ «մէկը ամենքի և ամենքը մէկի համար» մեր ազգային զեղեցիկ զե-

ւիզի մէջ: Սովորեցէք ուրեմն ձեր պատմութիւնը սիրով, իմ մանուկ չլէշցարացիներ, և աշխատեցէք լինել արժանի դաւաններ ձեր հայրերի:

3) «Իրաւունքն այն է, ինչ որ արդար է, պարտքը իրաւունքի յարգանքն է:

«Աստուած դրել է մեր հոգու մէջ արգարութեան և տնարգարութեան գիտակցութիւնը: Ձեր մերձաւորին չարիք չը պէտք է անէք, որովհետեւ չէիք կամենայ, որ նա նոյնն անէր ձեզ: Պարտական էք ընդհակառակը նրան բարիք անել, որովհետեւ ուղում էք, որ նա նոյնն անէ ձեզ: Ձը կայ իրաւունք առանց պարտքի, պատիւ և իրաւունք միեւնոյն մեղալի երկու երեսներն են: Մի կրկնէք չարունակ, թէ «սա իմ իրաւունքն է», մտածեցէք նոյնպէս ձեր պարտքի մասին և կատարեցէք այն:

4) «Մարդը ստեղծուած է հասարակութեան մէջ ապրելու համար:

«Ինչքն ու փորձառութիւնն այդ ապացուցանում են: Երկխոսներն լինչպէս կը մեծանային, եթէ ծնողները նրանց ձեռքէն ծնունդից յետոյ, ինչպէս այդ անում են շատ կենդանիներ:

«Մի հատ մարդը մենակ լինչպէս պիտի կարողանար իր բոլոր կարիքները հոգալ:

«Աֆրիկայի և Աւստրալիայի վայրենիներն անգամ ապրում են ցեղերով: Էլի մի ապացոյց, որ մարդը մենակ առանց հասարակութեան ապրել չի կարող:

5) «Ամեն մի հասարակութիւն կարիք ունի կազմակերպութեան և կանոնների:

«Երբ դուք հաւաքուում էք խաղալու, սահմանում էք կանխաւ խաղի կանոնները: Ով խախտում է այդ կանոնը կամ խաբում, դուք նրան պատժում էք:

«Ընտանիքի մէջ ծնողները սահմանած կանոններ ունին, որոնց պէտք է հպատակուեն երեխաները: Անհնազանդը պատժւում է:

«Մի յեղի, մի աղղի մէջ էլ կանոններ են հարկաւոր, զըլխաւորներ են պէտք կանոնները յարգել տալու համար, այլապէս ամեն բան տախտակաւ կը լինէր, զօրեղները կը ճնշէին թոյլերին, խորամանկը թակարդի մէջ կը ձգէր միամիտին: Պարտք և իրաւունք էլ դոյութիւն չէին ունենայ:

6) «Ամեն մի փոքրութիւն, որ իր կենցաղի կանոնները և մի ընդհանուր կազմակերպութիւն ունի, կազմում է մի պետութիւն:

7) «Քաղաքաւիական գաղութարարութիւնը մեզ սովորեցը-

նում է ճանաչել նախ այն ընդհանուր սկզբունքները, որոնցով պիտի առաջնորդուի իւրաքանչիւր լուս կազմակերպուած հասարակութիւն, և երկրորդ՝ հայրենի հաստատութիւնները:

«Իմ փոքրիկ թարեկամներ, երբ դուք իսկապէս կը հասկանաք, թէ ինչ են նշանակում այս սիրուն խօսքերը՝ հայրենիք, ազգային ժողովրդական իշխանութիւն, ազատութիւն, հասարակութիւն, եղբայրութիւն, ռամկավարութիւն, դաշնակցութիւն (Ֆեդերացիա) և ուրիշ չափերը, որ յաճախ լսում էք, այն ժամանակ դուք կը կարողանաք աւելի արդիւնաւէտ կերպով ուսումնասիրել չվէյցարական հաստատութիւնները:

«Այն ժամանակ աւելի լաւ կը հասկնաք, թէ ինչ մեծ սիրոյ է արժանի այն հայրենիքը, ուր ծնուել էք, և թէ պարտական էք աշխատել ձեր բոլոր ուժերով արժանի լինել այդ հայրենիքին»:

Այս ընդհանուր հիմունքներն զրոյ կազմուած ծրագիրը, որով չվէյցարական քաղաքացին մշակում է իր հողին, չափազանց հետաքրքիր պարունակութիւն ունի, բայց տարաբաղաւար ևս անկարող եմ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել քեզ շատ հասկանալի պատճառներով: Կ'ասեմ միայն ընդհանուր կէտերը: Ծրագիրը բաժանուած է երեք մասի, ա. ընդհանուր սկզբունքներ, բ. հայրենի հաստատութիւններ և գ. կանոնադրին հաստատութիւններ:

Առաջին մասում երկրաները լիովին դադարաւ են կազմում հայրենիքի մասին և թէ կառավարչական ինչ ձևեր կան աշխարհում—միապետութիւն, սահմանադրական միապետութիւն, հանրապետութիւն: Բացատրւում են վարիչ իշխանութիւնները, օրէնսդրական, գաղական, վարչական համայնքը և միջազգային իրաւունքը, ինչքան այդ հետաւոր է:

Երկրորդ մասով ուսանում են մանրամասն կերպով Շվէյցարիայի կազմակերպութիւնը—Դաշնակցութիւնը, ժողովրդական իշխանութիւնը, Շվէյցարիան միջազգային անսակէտով կային:

Երրորդ մասով իւրաքանչիւր կանտոնի դատիկ մանրամասն կերպով սովորում է իր փոքրիկ հայրենիքի սահմանադրութիւնը, նրա յարաբերութիւնը մեծ հայրենիքի՝ Շվէյցարիայի հետ, նրա պարտքն ու իրաւունքը Դաշնակցութեան մէջ, կանտոնային իշխանութիւնները, եկեղեցի, դպրոց, համայնք:

Նս առաջի, սերելիս, որ մանրամասնութիւնների մէջ մըտնել անկարող եմ, բայց քեզ մի մօտաւոր դադարաւ տալու համար, թէ ինչպէս են չվէյցարացի երկրայից քաղաքացի պատը-

րաստում, մէջ կը բերեմ մի կտոր Դրօզի գասագրքից որպէս նրմուշ:

Այսպէս՝ աշխատանքի մասին ասուած է.

«Մարդու առաջին կտրիքն է կարողանալ ազատօրէն վատտակել իր ասլուստը: Հետեւողէս նա իրաւունք պիտի ունենայ ընտրել աշխատանքի իր ցանկացած ձեւը: Ահա այս է, որ կոչուում է աշխատանքի ազատութիւն:

«Բայց այս ազատութիւնը մի անպարունակ խօսք կը լինէր, եթէ մարդու աշխատանքի պտուղը կարելի լինէր նրանից խլել բռնի ուժով կամ նենգութեամբ: Այսակողից առաջ է դալիս սեփականութեան յարգանքը:

«Իւրաքանչիւր ոք, որ ստեղծել է մի օգակ, նա պէտք է տէր լինի իր տան մէջ: Հակառակ իր կամքի ոչ ոք իրաւունք չ'ունի նրա տունը մտնել, բայց այն դէպքից, երբ ոճիր կայ դործուած: Այս ազատութիւնը կոչուում է բնակարանի անբռնաբարելիութիւն»:

Այստեղ ես կանգ կ'առնեմ:

Այսպիսով՝ ինչպէս տեսնում ես, սիրելիս, իւրաքանչիւր շվէյցարացի պատանի ժողովրդական դպրոցն աւարտելուց յետոյ՝ շնորհիւ քաղաքացիական լայն գաստիարակութեան՝ զիտէ իր պարտերը և իրաւունքները թէ իբրի մարդ և թէ իբրեւ քաղաքացի: Նա ճանաչում է իր հայրենիքի անցեալն ու ներկան, զիտէ բոլոր հաստատութիւնները — դատական, վարչական, զիտէ օրէնքները, հասկանում է պաշտօնեաների պարտքերը և իրաւունքները: Իր պարտքը կատարում է սրբութեամբ, որովհետեւ սիրում է իր հայրենիքը, հպարտ է նրա քաղաքացիութեամբ, և յարգում է իր երկրի օրէնքները, որոնց մէջ ինքը մասունի իբր քուէարկող: Որչափ պարտական է դէպի հասարակութիւնը, նոյնքան խստութեամբ պահանջող է իր իրաւունքների վերաբերմամբ, որոնցից մի մաղ չի զիջի: Այն դարչելի սողունները, որոնք յայտնի են մեր դաւառական կենտրոններում «վաքիլ» կամ «խնդիր գրող» անուններով, որոնք ծծում են մեր խեղճ ժողովրդի արիւնը շնորհիւ նրա կատարեալ ուղիւնութեան, այստեղ միանգամայն անծանօթ են: Եթէ այդպիսի տիպեր հրաշքով յայտնուէին Շվէյցարիայում, կարծեմ նրանք միակը կը լինէին, որոնց տեղական իշխանութիւնները բանտ կը նետէին, որովհետեւ նրանցից տեղի ծանր յանցադործներ այստեղ չեն ճարւում: Շվէյցարական ժողովուրդը իր երկրի արդարադատութեանը գիմելու համար այդ կարգի աւագակ միջնորդներին զիմելու, խնդիր գրել տալու կարիք չ'ունի: Նա զի-

տէ իր իրաւունքը, հասկանում է օրէնքը, ճանաչում է նաև հաստատութիւնն, ուր պէտք է դիմել:

Թէ մինչև որ աստիճան չվէյցարային զիջել չը դիտէ, երբ որեւէ չնչին ապօրինութիւն է տեսնում, ապացուցանում է հետևեալ փաստը.

Այս տարի ժայիսից չվէյցարական երկաթուղիները մասնաւոր ընկերութիւնից անցան Գաշնակցութեան ձեռքը: Երկաթուղային պաշտօնեաների համագլխաւոր, մասնաւորապէս զըլխարկի վրայ այդ առթիւ մի քանի չնչին փոփոխութիւններ կատարուեցին, ի միջի այլոց պրուկցիոն երկու սառեր Շ. Բ.—«Գաշնակցութեան երկաթուղիներին» սկզբնատառերը: Այդ փոքրիկ փոփոխութիւնը (զլխարկի) ամեն տեղ միաժամանակ չը կատարուեց. թէև երկաթուղիները արդէն անցել էին պետութեան ձեռքը, բայց կային պաշտօնեաներ, որոնք դեռ կրում էին զըլխարկներ հին տառերով: Այդպիսի պաշտօնեաներից մէկը գնացքի մէջ ըստ սովորութեան տոմսակ է պահանջում ճանապարհորդից, վերջինս մերժում է ցոյց տալ: Պահանջում է պատճառը, չի պատասխանում. հասնում են կայարան: Խնդիրը հասնում է կայարանի պետին:

— Ինչո՞ւ չէք տալիս ձեր տոմսակը:

— Ո՞ւր, դարձեալ հարցնում է ճանապարհորդը յամառաւորաբար:

— Երկաթուղային պաշտօնեային:

— Այդպիսին չը կար գնացքի մէջ:

— Իսկ սո՞ւ:

— Ես նրան չեմ ճանաչում, որովհետև զլխարկի վրայ Շ. և Բ տառերը չ'ունի, դուցէ և նա բնաւ պաշտօնեայ չէ:

Կայարանի պետը ժպտալով ներողութիւն խնդրեց՝ պատուիրելով պաշտօնեային փոխել զլխարկը:

Սա չափազանցութիւն է, կամ աւելի ճիշտ՝ բծախնդրութիւն է, կ'ասես դու. համաձայն եմ քեզ հետ, բայց դարձեալ շատ աւելի լաւ է այսպիսի չափազանցութիւնների մէջ ընկնել, քան թէ ամենայն օր տեսնել բազմաթիւ մանր ու մեծ ապօրինութիւններ, անարդարութիւններ ու լռել:

Որովհետև բանը օրինակների հասաւ, մի քիչ էլ խօսենք մեր երկրի օրինակներից: Ես քեզ պատմել եմ այն զիւղացու արկածը, որ առաջին անգամ երկաթուղով ճանապարհորդելիս տեսնում է, թէ ինչպէս մի աղայ, որ անշուշտ տոմսակ չ'ունի, նստարանի տակ թաքնուեց, երբ կանդուկաւորը կանչեց, թէ «կոնտրոլը գալիս է», և առանց մտածելու ինքն էլ ծածկւում է նստարանի տակ, բոլորովին հաւատացած, որ երբ կոնտրոլը

գալիս է, տոմսակ ունենան թէ չէ, այդ միևնոյն է, բոլոր ճանապարհորդները պէտք է թափնուեն։ Սա էլ չափազանցութիւն է, այնպէս չէ, բայց ես միշտ կը նախադասեմ չվէյցարացու բրծախնդրութիւնը, քան այս արտասուելի սղիտութիւնը։

Բայց ինչո՞ւ անձանօթներին և օտարներին դիմենք, մեր գիւղացի Բաղօի յայտնի արկածը։ Բաղօն մի անգամ ուսին վիրաւորել էր, կարծեմ մի աքացի էր տուել։ Այդ պատահում է գիւղերում. և Բաղօն գիտէր, որ դրա համար իրան կը պատժեն, բայց գիտէր և այն, որ այդ պատիժը պաւան կը տայ. ճիպտաի մի քանի լաւ հարուածներ թիկունքին, մի քանի օրուայ բանտարկութիւն։ Բանտ ու ծեծ, այս երկսից չէր վախենում Բաղօն, ինչպէս և ոչ մի գիւղացի, դա այնպէս քնական է։ Ձը գիտեմ սակայն ինչպէս պատահեց, որ այս անգամ Բաղօի կոյր բաղդից բանը դաւառապետին հասաւ։ Ես այժմ էլ, այնքան տարիներից յետոյ, լաւ յիշում եմ այն սարսափելի իրարանցումը Բաղօնից տանը, երբ չափար ոտարկանը մտրակը խաղայնելով, կարմիր էստիկամներն ուսերին, եկաւ ու յայտնեց, թէ «Բաղօին նաչալնիկը էս սնաթիս ուզում է»։ Հեշտ է ասել՝ «նաչալնիկը ուզում է»... ամենքը մըտածեցին, որ «էդ անիծած ուսը մի օյին է խաղացել, բանը ուզորովնի է գարձել»։ Բաղօն ծնինքը դողալով ճանապարհ ընկաւ, իսկ երեք եղբայրներն էլ ահուգողով հետեկցին նրան։ Հասան։

—Տօ, դու քանի գլխի տէր ես, որ ուրք ես վերցնում ուսի վրայ։ Բաղօն հազիւ կարողացաւ կանգնած լսել այս խօսքերը ու իսկոյն ծնիների վրայ ընկաւ, սողաց գէպի դատաւորի ոտները։ Նրան վերկացրին և բանտ տարան դաւառապետի հրամանով։ Դրսում եղբայրներն սպասում էին՝ ձեռքերը դրած ծոցերին։ Նրանց առջևից անցնելիս՝ Բաղօն մի յետին յուսահատ հայեացք գցեց նրանց վրայ ու ասաց լայնակումած.

—Ախպէրներ, ես որ դնացի, ամսնաթ ձեզ իմ երեխաները։

Խեղճ Բաղօն հաւատացած էր, թէ իրան տանելու են Սիբիր։ Նրան Սիբիր իհարկէ՝ չը տարան, նոյնիսկ դաւառապետից Բաղօն աւելի հեշտ պրծաւ, քան թէ զլաւայից, վերջինս երկի կը ծեծէր էլ, բայց և այնպէս այդ արկածը այնքոն վախեցրեց ողբամիկի մարդուն, որ այնուհետեւ փախչում կոճակներ կամ օտարիկաններ հեռուից երևալուն պէս նրա ոտներն սկսում էին դողդողալ։

Այս օրինակը, սիրելիս, կարծեմ չափազանց պերճախօս է մեր ժողովրդի անծայր սղիտութիւնը ցոյց տալու համար։ Բա-

դօն ինքը մեր խաւար գիւղն է, որ ոչ իր պարտքն է ճանա-
չում և ոչ իրաւունքը:

Յ'գրութիւն!

Ընկերդ՝

ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ

ԳԻՄՆԱԶԻՍՏԻ ՕՐԱՏԵՏՐԻՑ *)

(Նուէր իր հայ ընկերներին)

Յուճուարի 25-ին.

Մամուլի մէջ մեծ աղմուկ հանեց Անդրէի «В туманѣ» գրուածքը, որը վերցրուած է գիմնադիստի կեանքից: Գիմնադիստի ներքին կեանքը, նրա մտաւոր բարոյական ֆիզիօնոմիան այնքան մոռացուած մի բան է, որ չի կարելի չուրախանալ, որ վերջապէս գիմնադիստը գրականութեան մէջ հետաքրքրութեան առարկայ է դառնում:

Անդրէի պատմութեամբում շօշափուում է գիմնադիստի աւելի բարոյական, քան մտաւոր աշխարհը...

Մի մառախլապատ օր է. գիմնադիստ Պուլըշան տանջուում է իր սենեակում. նրա սլաքում, ներսում նոյն մառախլուղն է, նոյն անորոշութիւնն է, որ տեսնում է պատուհանից՝ դրսում... 18 տարեկան է նա, բայց արդէն ձանձրացել է կեանքից. այն սարսափելի հիւսնադեմութիւնը, որ նա ստացել է և նրանով վարակուելու

*) Տես «Մուրճ» № 8:

և. տանջուեալու գիտակցութիւնը նրան մի բոլորէ անգամ հանգիստ չեն տալիս, մի բոլորէ անգամ մոռացնել չեն տալիս նրա սոսկալի գաղտնիքը... Տէր Աստուած, այսքան շուտ. դեռ մի երկու տարի առաջ նա մի անմեղ, վաւարուն տղայ էր, որպիսի աղնիւ, մաքուր, իգէալական սիրով սիրում էր նա այն գիմնագիտական, որի կուսութեանը նոյնիսկ նա այժմ չի ուզում հաւատալ...

Իսկ այս երկու վերջի տարիների ընթացքում նա կորցրեց իր անմեղութիւնը, իր կուսութիւնը, զուարթութիւնը, թարմութիւնը, աշխոյժը. երկու տարուայ անբարոյական կեանքը դրեց վերջիվերջոյ իր անհնջելի կնիքը խեղճի վրայ... և նա այժմ չը գիտէ՝ ինչպէ՞ս ազատուել այդ ախտի ճանկերից...

Ո՞ր են առաջուայ վառ յոյսերը տալագայի վերաբերմամբ, ո՞ր է անհոգ, երջանիկ կեանքի հեռանկարը, որ նա երազում էր առաջ... Նա այն ժամանակ այնքան հաւատում էր կեանքին և չէր էլ կասկածում, որ լնդամենը մի երկու տարուց յետոյ իր բոլոր աղնիւ ձգտումները, գաղափարները մի ցնորք, մի երազ պիտի համարէ... Ախ, ինչու նա այժմ առաջուայ նման իր սիրած գիմնագիտական մէջ չի տեսնում հրեշտակին, ինչու սիրելին այնքան անիծեալ կասկածներ է զարթեցնում նրա սրտում... չէ՞ որ նա չէ փոխուել, չէ՞ որ նա նոյն ուրախ, նոյն անմեղ աղջիկն է...

Ինչո՞ւ կորցրել է նա իր հաւատը դէպի մարդիկ, դէպի իր ներքին ոյժերը...

Ինչո՞ւ երիտասարդը չ'ունի մէկը, որին նա կարողանար հաղորդել իր սրտի գաղտնիքը, որից նա ոյժ ստանար իր գեղազգութիւնը տանելու... Որքան պէտք է նրան հասկացող, սիրող մի մարդ... ճրքան նա մենակ է և որք իր հիւանդութեամբ... Նա այժմ իրան կրկնակի գեղազգ էր զգում, որովհետեւ գեղազգութիւն ունէր իր գեղազգութիւնը և՛ տանելու, և՛ ուրիշներին թշնամական հայեացքից ծածուկ պահելու...

Հայրը, սրը կարող էր մեղմացնել իր որդու

թշուառութիւնը և աղատել նրան, իր սովորական սառնասրտութեամբ, իր սովորական ինքնաբաւականութեամբ և հեզնական վերաբերմունքով դէպի իր օրդին, աւելի ևս շտապեցնում է վերջինիս հեռանալը տանից և մի ելք գտնելը...

Եւ նա զնում է... ուր... ինքն էլ չը գիտէ. զգում է միմիայն, որ մի ներքին ոյժ քաշում-տանում է նրան դուրս, հեռու... և նա գնում է...

Անառակ կինը էլի հանգիստ չի տալիս խեղճին... այստեղ, փողոցում նա է միակ մարդը, որ ուշադրութիւն է դարձնում նրա վրայ, հետաքրքրւում նրանով. նա է միակ մարդը, որ պատրաստ է առաջնորդելու նրան... և Պաւլուչան, առանց իրան հաշիւ տալու, առանց գետակցելու՝ թէ ուր և ինչի համար է գնում, քայլում է բնագիտէն այդ կնոջ յետեւից... Կնոջ վերաւորական խօսքերը, նրա կոպիտ վերաբերմունքը դէպի Պաւլուչան հանում են երիտասարդին անտարբերութիւնից, ապառիայից և այնքան գրգռում զգուանքի, ատելութեան, արհամարհանքի զգացմունքը դէպի այդ կեղտոտ արարածը և լցնում նրա սիրտը վրէժինդրութեան ծարաւով, որ Պաւլուչան անասելի տանջանքների և մահուան է ենթարկում այդ կնոջը և յետոյ ինքը իրան սպանում...

Միթէ պատանի-երիտասարդի մենակութեան, որբութեան զոհերի թիւը այսքան շատ է, Տէր Աստուած: Արդեօք մարդկային էութեան, անհատականութեան զգացմունքի մէջ սրունել մեր այս դժբաղդութեան պատճառը, ցաւի արմատները, թէ՛ այժմեան սոցիալական պայմաններում կամ երկուսի մէջն էլ հաւաստաւապէս ..

Պատանի-երիտասարդը զգում է ընկերոջ, իրան հասկացող և մտերիմ, սիրող սրտի կարօտ և կարիք. նա մենակ է... մենակութիւնը խեղդում է նրան... Կնոջ մէջ է նա ստիպուած լինում դանել իր վրկու-թիւնը... նրանից է նա ոյժ և կեանք հայցում...

Սոցիալական պայմանները հեշտացնում են այդ և դրում խեղճին անառակ կնոջ դիրկը... մաքուր, ազնիւ զգացմունքը դէպի կինը խորտակում է և նրա անդ բռնում անասնական կիրքը, անասնական վերաբերմունքը դէպի կինը... Այդ հողի վրայ կնոջ հետ ունեցած յարաբերութիւնները, իհարկէ, չեն կարող ոչնչացնել մենակութեան զգացմունքը, սիրող սրտի կարօտը յագեցրած չէ, և պատանի-երիտասարդը շարունակում է զլալ իրան աւելի՛ մենակ, աւելի՛ սրբ... Նրա ներքին այժը կամաց-կամաց սպառւում է... մի անակնկալ դժբաղդութիւն, և հոգեկան հաւասարակշռութիւնը արդէն խանգարուած է... Դրսից չը կայ ոչինչ — օգնութիւն, դրսում կայ մի ցուրտ, կայ սառը անտարբերութիւն... Սւ պատանի-երիտասարդը յուսահատութեան մէջ դիմում է ինքնասպանութեան ծայրայեղ միջոցին...

Սակայն կայ մի ուրիշ ելք էլ. դա վերջնական, անյատակ անկումն է...

Ով կամաց-կամաց կորցնում է իր բարոյական այլանդակութիւնը հասկանալու և զգալու ընդունակութիւնը, ով կորցնում է իր անկման ամբողջ գիտակցութիւնը,—նա, իհարկէ, ինքնասպանութեան չի գիմում, այլ շարունակում է ապրել մինչև իր կեանքի վերջը այնպէս, ինչպէս ապրել են և ապրում են նրա պէս հազարաւորները, այնպէս, ինչպէս դուցէ գեռ երկար պիտի ապրեն շատ շատերը...

Այժմ՝ աշակերտական հասարակական կարծիքը զեկաւարում են վերջինները, սրտնք դատապարտում են հէնց նրանց, ով իրան հեռու է սահում անառակ կեանք վարելուց...

«Կին, կին», լսում ես ամեն տեղ, ամեն կողմ, ամեն մի վայրկեան... Կինն է գիմնադիստի ձգտումների և ցանկութիւնների սկիզբը և վերջը, ալֆան և օմեգան... Սակայն ի՞նչ է ներշնչում կինը գիմնադիստին... Միմիայն անասնական կիրք... Կինը դուարձութեան, իքնընամոռացման մի զեղեցիկ միջոց է... Նա է կեանքի

նպատակը... Նրանից է նա ուղղում առնել այն, ինչ
չէ տալիս ոչ ընտանիքը, ոչ դպրոցը, ոչ շրջանը...

Եւ գիմնազիայի ճնշող մթնոլորտից և կապանքնե-
րից ազատուելու օրը այն չափով է թանկ և ցանկալի
գիմնազիստի համար, որքան նա հնարաւորութիւն կը
տայ նրան աւելի ազատ և համարձակ կերպով որսալ
այդ կնոջ...

Այսպիսի պայմաններում ասել, թէ Անդրէեւի գը-
րուածքը փնտսակար մի գործ է, և այդ կարծիքը
ահագին բանակուի, վիճաբանութիւնների առարկայ
դարձնել, նշանակում է բոլորովին կամ շատ մակերեսոյ-
թօրէն գիտենալ, ճանաչել ժամանակակից գիմնազիս-
տին...

Մեզ ոչ թէ պէտք է արգելել այդ պատմութեան ըն-
թերցանութիւնը, այլ ցանկալ և ամեն կերպ աշխատել շա-
տացնել այդպիսի գրութեան թիւը, որոնց մէջ
համարձակ կերպով մերկացրուած է գիմնազիստի ներքին
կեանքը, ներկայացրուած նրա հոգեբանութիւնը, դուրս
բերուած նրա մտաւոր-բարոյական ֆիզիոնոմիան...
Միայն այդ դէպքում կարելի կը լինէր շատ և շատ
չարիքների առաջն առնել. իսկ կուրծք ծեծելով, աշխա-
տելով գիմնազիստից ծածկել թղթի վրայ գրուած այն,
ինչ նրան շատ լաւ յայտնի է կեանքից, և կարծել թէ
հէնց դա է իսկական բարոյական դաստիարակու-
թիւնը, — դա նշանակում է իր քթի ծայրից դէնն ուրիշ
ոչինչ չը ճանաչել և չը տեսնել...

Իսկ մենք առանց ձեր թոյլտուութեան կը կարդանք
„Въ туманѣ“ - ի նման գրութեանը և կ'աշխատենք
նրանցից ստանալ այն, ինչ դուք, հասակաւորներդ, մեզ
պիտի տայիք, բայց կարճամտօրէն չէք ուղղում և չէք
տալիս...

Փետրուարի 9-ին.

Դպրոցում այսօր գրական-երաժշտական առաւօտ էր:

Երաժշտական մասը աշակերտ-մասնակցողների ապշեցուցիչ տեխնիկայով և համարձակ խաղով, խաղի մեղմութեամբ և անարատութեամբ մեծ զուարճաթիւն պատճառեց ինձ, մի աւելորդ անգամ ապրել տուեց ինձ ոչ-իրական կեանքով:

Սակայն աւելի խորը տպաւորութիւն և յուզմունք պատճառեց ինձ մեր ուսուցչի կարգացած Մարկ-Տվենի մի փոքրիկ պատմուածքը, որը չ'ունենալով մի առանձին գեղարուեստական արժէք, մոքի, դաղափարի կողմից շատ գեղեցիկ է և տպաւորիչ...

Ամերիկայի մի ժամանակ ծաղկող գործարանական քաղաքներից մէկում, որի տխուր հետքերը միայն ա-սում են անցորդին, որ եռացել է այստեղ մի ժամանակ կեանքը,—ապրում է մենակ մի հարուստ մարդ... 19 տարի է, որ նա այս անապատում մենակ ապրում է... 19 տարի առաջ նա կորցրեց իր կնոջ, որին անսահման խանդավառ սիրով սիրում և պաշտում էր նա... Մի անգամ վերջինս գնաց իր ծնողների մօտ և էլ յետ չե-կաւ. անյայտ չարագործները ճանապարհին վերադար-ձի ժամանակ նրան սպանել էին...

Խեղճ ամուսինը կնոջից նամակ էր ստացել, որով վերջինս հաղորդում էր, որ շաբաթ օրը ելեկոյեան ան-պատճառ տանը կը լինի... Որպիսի անհամբերութեամբ նա սպասում էր իր սիրեցեալ կնոջ... Եկաւ շաբաթը, եղաւ երեկոյեան ժամի 9-ը, և նա իր հրեշտակին տես-նելու տեղ՝ իմացաւ նրա սպանութեան դաժան լու-րը... Այդ լուրը անջնջելի հետք թողեց նրա վրայ... Այդ հետքը նրան հնարաւորութիւն է տուել և տա-լիս է դեռ հաւատալ, որ ոչինչ սպանութիւն չ'է գոր-ծուած, որ կինը դեռ կենդանի է և շուտով կը վերա-

դառնայ, և ամեն տարի կնոջ սպանութեան տարեդարձի օրը նա սրտատրոփ սպասում է իր կնոջ գալուստը... Ամբողջ տարին նա միայն այդ յոյսով և հաւատով է ապրում... Հաւատը և յոյսն են միայն խեղճին կեանք ներշնչում, ապրել տալիս... Եւ նա շարունակում է ապրել և հաւատալ: Քանի կայ այդ հաւատը, քանի կայ այդ սէրը, նա կը սպասի և կ'ապրի. մեռաւ այդ հաւատը, մեռած է և նա...

«Հաւատում ես, որ կայ Աստուած», հարցնում է «На днѣ» պիէսում Պեպելը Լուկային: «Եթէ հաւատում ես — կայ, եթէ չես հաւատում — չը կայ... Ի՞նչ բանի որ հաւատում ես, կայ», պատասխանում է Լուկան, կեանքի այդ հմուտ փիլիսոփան:

«...Честь безумцу тому, кто на челове́чество навѣтъ сонъ золотой!» — ահա Լուկայի փիլիսոփայութեան միտքը...

«Ի՞նչ ես ընկել ճշմարտութեան յետեից, գուցէ նա փուշ է քեզ համար», ասում է նա, ուղենալով հասկացընել՝ թէ ճշմարտութիւնը չի կարող լինել մարդու կեանքի յենակետը, այլ միմիայն յոյսը և հաւատը կարող են այդ գերը կատարել. սրանք են նրա գոյութեան սիւները... Ճշմարտութիւնը ընդունակ է ոչնչութիւն ստեղծել, իսկ ոչնչութիւնը մարդու համար մահ է...

«Մարդն է միակ ճշմարտութիւնը», ասում է Լուկան. «ամեն բան նրանումն է, ամեն ինչ նրա համար է. ուրեմն ինչո՞ւ յանուն ինչ-որ անյայտ ճշմարտութեան զրկել նրան հաւատից և յոյսից: Ոչ, մարդու համար կարելի է և անհնար է չ'օգտուել և ստով, որովհետեւ կայ սուտ մխիթարական և կայ սուտ հաշտեցնող, սուտը արդարացնում է այն ծանրութիւնը, որը ճխլել է բանուորի ձեռքը... Ես գիտեմ, ի՞նչ բան է սուտը... Ո՛վ հոգով թոյլ է, ո՞վ ապրում է ուրիշի հիւթերով... նրան սուտը անհրաժեշտ է... Մէկին նա պահում պաշտպանում է, միւսը նրանով է ծածկւում... Իսկ ով իր գլխի տէրն է...

ով անկախ է և չի ուտում ուրիշներ... նրա ինչին է պէտք սուտը:

Սուտը ստրուկների և տէրերի կրօնն է... Ճշմարտութիւնը ազատ մարդու Աստուածն է...»

Այո, ո՞վ հոգով թոյլ է, ո՞վ թշուառութիւնից, դժոխային տանջանքներից ջուլ ոչինչ չէ տեսել կեանքում, ո՞վ մի կտոր հացի համար «օր ու արև» չի տեսնում, նրան պէտք է սուտը և այն, ինչ ստով և ստի վրայ է հիմնուած, հաւատը և յոյսը—աւելի լաւ վիճակի, երջանիկ օրուայ հաւատը և յոյսը, սա միութարական սուտն է, թոյլերի, թշուառների, ստրուկների սուտը...

Բայց ահա և հաշտեցնող սուտը, կեանքից սիրուած զաւակների, տէրերի, երջանիկների սուտը... Մուտը նւրանց թոյլ է տալիս զանազան շինծու արդարացումներով և պատճառաբանութիւններով քնեցնել իրանց խիղճը միլլիոնաւոր մարդկանց դժբաղդութեան վրայ հիմնուած անձնական երջանկութեան վերաբերմամբ. սուտը հաշտեցնում է այդ բաղդաւորների բարոյական էութիւնը բանուորի չարքաշ և դժոխային վիճակի հետ...

Երկու դէպքում էլ մարդկանց անհրաժեշտ է սուտը... Չը լինէր այդ սուտը, և մարդը նոյն սոցիալական պայմաններում դժուար թէ կարողանար ապրել... Քանի որ կան ստրուկներ և տէրեր, քանի որ մարդու անհատականութեան, ազատութեան համար տեղ չը կայ երկրի վրայ,—սուտը միշտ կը թաղաւորէ...

Եթէ այդ այդպէս է, ինչու զրկել մարդուն այդ ստից և նրանով գոյութիւն ունեցող յոյսից և հաւատից, չէ՞ որ միայն սրանք են նրա համար կեանքը տանելի դարձնում...

Չրկել մարդուն հաւատից և յոյսից՝ նշանակում է դործել գողութիւններից, թալանի տեսակներից ամենամեծը և ամենաանխիղճը... Այո, պէտք է յարդել մարդուն և այն ամենը, ինչ ստեղծել են նրա խելքը, նրա ձեռները... մարդը լաւ բանի համար է ստեղծուած...

Ինչ փոյթ, որ չը կայ յոյսի և հաւատի առարկան,

որ այդ բոլորը սուտ է. դու միայն հաւատո՛ւ, և քեզ համար գոյութիւն կ'ունենայ այն, ինչին որ դու հաւատում ես. քո ի՜նչ գործն է օբսոլիւտ ճշմարտութիւնը... Բաւական է, որ քեզ համար, քո գլխում, քո սրտում գոյութիւն ունենայ քո սեփական ճշմարտութիւնը, քո հաւատի և յոյսի առարկան...

Մարդն է գերագոյն ճշմարտութիւնը...

Փետրուարի 21-ին.

Երևակայութիւն, լիրիզմ, ֆրագիորութիւն,—այս երեք խօսքերով կարելի է բնորոշել մեր աշակերտական շարագրութիւնները, որոնցից մէկը մենք գրեցինք անցեալ օրը, և որի համար ես լաւ թւանշան տտացայ... Այն գործը, որ մեզ առաջարկուած էր ինձ, ծանօթ չէր. ինչ անէի. ստիպուած էի գիմել էլի «մուսայիս», որը այսպիսի կրիտիկական գրութիւնից միշտ կարողանում է փառաւոր կերպով հանել ինձ... Եւ ես զուտ տուի այդ փրկարար «մուսայիս», որը թոյլ է տալիս մեզ դժբեւ այնպիսի հարցերի մասին, որոնց մասին շատ քիչ բան գիտենք, որոնց գրելու համար ոչ ժամեր, այլ օրեր են պէտք... Գրեցէք, գրեցէք, ասում են մեզ... և մենք՝ զլուխներս կախած՝ գրում ենք... Փոյթ չէ՝ թէ փաստերի տեղ կը լինին փքուն ֆրագներ, փոյթ չէ՝ թէ տրամաբանական հետեւողականութեան տեղ կը լինի մի անհասկանալի խառնաշփոթութիւն... փոյթ չէ՝ թէ շարագրութեան միտքը հասկանալու համար պէտք է իրան շարագրողին գիմել և բացատրութիւններ պահանջել նրանից, երբ շատ անգամ վերջինս ինքն էլ չի հասկանում, ինչ է գրել... Այս բոլորը դատարկ բաներ են. կան գեղեցիկ, նախշուն ֆրագներ. այսքանը արդէն բաւական է...

Ֆրանգներ, ալֆա և օմեգա կազմող ֆրանգների
դիւթիչ աշխարհ...

Ապրիլի 17-ին.

Երեկ Գրիգորից նամակ ստացայ. Գրիգորն է գու-
ցէ իմ միակ մտերիմ ընկերը, որը հասկանում է ինձ.
Ես էլ նրան շատ լուս եմ հասկանում—նա ինձանից մե-
նակ է, նա ինձանից որը է: Ես սիրում եմ նրա ան-
կեղծ և ազնիւ բնաւորութիւնը. ես սիրում եմ նրա մը-
տախտհ և լուրջ դէմքը... Նրա նամակները միշտ յուզում
են ինձ, միշտ մի առանձին հոգեկան հաճոյք են պատ-
ճառում:

Ահա թէ նա ինչ է գրում:

Սիրելի Արմենակ!

Էլի ուշ եմ պատասխանում քո նամակին, էլի նոյն ծուլութիւնը,
էլի նոյն ժամանակը, ժամանակը!!!...

Ինչ արած, երեւի այդ է անողորմ ճակատագրի կամքը: Ո՞վ կարող
է դիմադրել նրան. չէ որ ինքը, Մեծ Զեւէսը, աստուածների և մարդ-
կանց հայրը, պիտի ենթարկուէր այդ անիրաւ և անխիղճ ճակատագրի
բմահանոյքին...

Լուռ էի, այո, բայց չը կարծես թէ քնած էի, հանգիստ էի... Իմ
լուռեան ընթացքում ա՛յնքան բան կար յուզելու, տանջելու համար...

Ո՞ւր ես պողպատի պէս ամուր, պղնձի պէս զիլ ծայն ունեցող,
նետի պէս անշեղ, ուր ես կրակոտ, շանթահար դու խօսք, որպէսզի քո
ոյժի զօրութեամբ կարողանամ հասկանալի դառնալ ընկերոջս, կարողա-
նամ իմ զգացածի փոխէ մի ստուերը ներկայացնել իմ մտերմին...

«Увы! онъ счастья не ищетъ
И не отъ счастья бѣжитъ!
Подъ нимъ струя свѣтлѣй лазури,
Надъ нимъ лучъ солнца золотой!
А онъ, мятежный, проситъ бури,
Какъ-будто въ буряхъ есть покой!»

Արտայայտութեան ճրպիսի ոյժ, կորով, մտքի եւ զգացմունքի ո՛ր-պիսի խորութիւն եւ լայնութիւն...

«А онъ, мятежный, просить бури...»—Այո, ես փոթորիկ եմ միայն փնտրում, եւ փոթորիկների ու անվերջ կասկածանքների մէջ պիտի գտնեմ իմ հանգիստը, իմ երջանկութիւնը...

Կամ Աստուծոն, կամ Մամոնային, ասաց Տոլստոյը...

Ես ընտրեցի առաջինը. սա է ազնիւ եւ վեհ ճանապարհը. բայց փոթորիկների, յուզմունքների, կասկածանքների եւ կռիւ միջից է զնուայդ կախարդող ճանապարհը...

Ձը կարծես, սիրելիս, որ ես խօսում եմ այն կասկածի մասին, որի համաձայն ճշմարտութիւնը գտնել անհնար է, ուստի եւ պէտք է ձեռները ծալիլ եւ նստել, ինչպէս ռուսներն են ասում «у порога хижины смотреть на багряное море...» Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ. իմ կասկածը Դեկարտի կասկածն է, կասկած-մետոդը, ճշմարտութիւնը իմանալու միակ եւ ուղիղ ճանապարհը: Այդ ճանապարհի մասին ես էլ կ'ասեմ այն, ինչ ասել է Կանտեմիրը բանաստեղծութեան մասին.

«Всѣхъ непріятнѣй тотъ, что босы проклали
Девять сестеръ. Многіе на немъ силу потеряли,
Не дошедъ; нужно на немъ потѣть и томиться!»

«... И дорогой свободной иди, куда влечетъ тебя
свободный духъ...» եւ այդ ազատ, անյապ դանաիդների տակաւի պէս անյատակ, ողին է, որ ինձ քաշում, հանգիստ չի տալիս...

Երբ պրոֆ. Գրոտի «Եւոր փիլիսոփայութեան պատմութեան ամենու-նըշանաւոր մոմենտներն» էի կարդում, ամբողջ պիշերներով ես քուն չէի կարող լինել... Ճշմարտութիւնը իմանալու հնարաւորութիւնը եւ այն միտ-քը, որ նա կարեւոր է մարդու համար, որ անպատճառ պէտք է նրան ծա-ռայեմ, մի րոպէ անգամ ինձ հանգիստ չէին տալիս եւ ծայրայեղ օւսար-սափելի եզրակացութիւնների հասցնում ինձ...

Ինչպէս մի ոճրագործ բանտի մէջ պապականութեւ եւ տանջում է իր խղճի անողորմ խայթոցներից, նոյնպէս եւ ինձ՝ իմ երեւակայութեան մէջ պատկերացող մեծ փիլիսոփաների դէմքերը յուզում, ծնշում էին կուրծ-քըս... Ես օդի պակասութիւնից խեղդում էի, շարժուել չէի կարող, ասես ոտքերս եւ ձեռներս կապուած լինէին... եւ օդ էի ուզում, ազատութիւն էի հայցում...

Միւստի «Տրամաբանութիւնը», Բելլինսկին ԽՆչեր ասացին ինձ... Օ, տօժ է... Ես սարսափում եմ, ես ինձ կորցնում եմ...

Անձայր եւ անյատակ ուղիւնոսի ալիքների մէջ խեղդուող մարդու նման ես խլում ու պինդ բռնում եմ ձեռս ընկած ամեն մի տաշեղը... աւա՛ղ. կատաղի ալիքների նորանոր հոսանքները վիթխարի

ոյժերով զարկւում, ջարդւում են ինձ վրայ եւ իրանց փրփրացող փշրանք-
ների մէջ ինձ քաշում աւելի ներս, խորը, անդունդը...

Ո, բաւական է, բաւական է, որքան քեզ յուզեցի իմ ծանձրալի
տողերով, իմ լացով ու կոծով...

Այժմ ես մի քիչ հանգիստ եմ, որ դու մասամբ կը բաժանես իմ
սիրտը այրող, մի հողին մաշող, կրծող վէրքերը...

, Մի մոռանայ քո որբ ընկերոջ, շուտ-շուտ գրիր...

Բո Գրիգոր:

Մի քանի օր անց՝ ստացայ դարձեալ մի նամակ.

Սիրելի Արմենակ!

Ձը նայելով, որ քեզանից նամակիս պատասխանը դեռ չեմ ստացել,
բայց զգում եմ մի ափսոսի անյաղձելի պահանջ արտայայտելու սիրտս մա-
շող մտքերը, որ գրիչը ձեռիցս չեմ ուզում վայր դնել, ուզում եմ գրել
եւ գրել... Ի՞նչ կրելի է համեմատել այն թեթեւութեան հետ, որ ես ըզ-
րում եմ իմ սրտինը թղթին կամ մտերմիս յանձնելիս...

Այո, ապրել նշանակում է զարդանալ, առաջ գնալ, շարժուել, իր
մտածող «եսը» արտայայտել...

Մեր հոգու գործունէութեան գլխաւոր զսպանակն է՝ ձգտում դէպի
անվերջը, անսահմանը... Այնտեղ, ուր չը կայ այդ ձգտումը, չը կայ եւ
կեանք. իսկ ուր չը կայ կեանք, շարժում, զարգացում, պրոգրեսս,—այն-
տեղ եւ չը կայ ինքը «մարդը»...

«Երանի այն մարդուն», ասում է Բեկինսկին, «որ՝ ոչ իբրեւ անհոգ
ու անգործ դիտող նայում է ազմուկով ընթացող կեանքի այս ովկիանոսին.
ով տեսնում է նրա մէջ ոչ նաւերի միայն կտորտանքները, կատաղի փըր-
փրացող ալիքները եւ մոայլ՝ կայծակի շանթերով միայն լուսաւորուող դի-
շերը. ով նրա մէջ տեսնում է ոչ յուսահատութեան միայն Տիչերը եւ կոր-
ծանման աղաղակները,—այլ ով չի կորցնում այդտեղ իր աչքից ուղեցոյց
աստղը, որը կուի եւ ձգտումների նպատակն է ցոյց տալիս. ով չի մը-
նում խուլ դէպի լոյսի ձայնը. մարտնչիր եւ մեռիր, եթէ այդ հարկաւոր
է,—երջանկութիւնը քո առաջն է, եւ եթէ ոչ դու, քո եղբայրները կը
վայելեն նրան եւ կը փառաբանեն Աստծուն, նրա ճշմարտութեան ոյժը»:

«Երանի նրան, ով՝ չը բաւականանալով ներկայ իրականութեամբ,
իր սրտում աւելի լաւ կացութեան իդէալն է պահում, ապրում եւ շնչում
է մի մտքով՝ նպաստել իդէալի իրականացման երկրի վրայ՝ բնութեան
տուած ոյժերի համեմատ. ի՞նչ վաղ առաւօտ եւ՝ սրով, եւ՝ խօսքով, եւ՝ բա-

հով, եւ՝ աւելով—նայելով, որն է նրա ոյժերին համապատասխանում, դուքս է գալիս ընդհանուր աշխատանքի համար. ո՛վ գալիս է իր եղբայրների մօտ ոչ ուրախութեան միայն խնջոյքին, այլ եւ լաց ու կոծին ներկայ լինելու»...

«Երանի նրան, ով՝ երջանկութեան ջերմ ծարաւով տարուած՝ ընկնում է «կատարելագործման» սուրբ գործի կռւի ժամանակ ոյժի հանգրստացնող դիրկը, այն ոյժի, որը նրան կանչել էր դէպի կեանքի գործը, եւ սրբազան հիացմունքի մէջ բացագանչում է. «Ամեն բան—քեզ եւ քեզ համար, իսկ իմ ամենամեծ վարձը—սուրբ եղիցի անուն քո, եկեսցէ արքայութիւն քո!»

Այս մի քանի տողերում բանաստեղծը կարողացել է արտայայտել այնքան, որքան մի ուրիշը հաջիհաջ գուցէ կարողանար արտայայտել հարիւրաւոր երեսների վրայ. այս տողերում բանաստեղծը իր գրչի ամենակարող զօրութեամբ ընդգծել է մարդուս կեանքի եւ գործունէութեան ամբողջ ծրագիրը...

Առանց աւելորդ խօսքերի, առանց նախշուն բառերի կրկններ եւ մենք. «Ամեն բան—քեզ, ճշմարտութիւն. իսկ մեր ամենամեծ վարձը—սուրբ եղիցի անուն քո, եկեսցէ արքայութիւն քո!»

«Ուրեմն հոգ չը տանէք,» ասաց մարդկութեան Մեծ Ուսուցիչը, «եւ չ'ասէք՝ ինչ ուտենք, կամ ինչ խմենք, ինչ հագնենք. որովհետեւ այդ բոլորը փնտրում են եւ հեթանոսները, եւ որովհետեւ ձեր երկնային հայրը զիտէ, որ դուք կարօտ էք այդ բոլորին: Փնտրեցէք ամենից առաջ Աստուծու արքայութիւնը եւ նրա ճշմարտութիւնը, իսկ մնացած բոլորը կը լինի ինքնըստինքեան»:

Ահա ամենամեծ Մարդու աստուածային խօսքերը! Ահա կեանքի ճշմարիտ իմաստը, ահա մարդու կեանքի նպատակը!

Ճշմարտութիւնը, միմիայն ճշմարտութիւնը մեզ պիտի քաջէ առաջ՝ կեանքի փոթորկայոյզ ովկիանոսի մէջ փայլող ուղեկցոյց աստղի նման...

Անհամբեր նամակիդ սպասող՝

Քո՝ հոգով մօտ, բայց տարածութեամբ հեռու ընկեր՝ Գրիգոր.

Յ. Գ. Գիմնազիական պարապմունքներին մասին ոչինչ չիմ գրում, որովհետեւ դպրոցական տարիներին, ժամերին մասին մտածելը միշտ իմ արիւնն է պղտորում. ամբողջ տասը տարի զիմնազիան ծծել է իմ ամենալուս հիւթերը, ամբողջ տասը տարի նրա րեժիմը դամոկլեան սրի պէս կանգնած է եղել իմ զլխի վրայ եւ չէ թողել ինձ մի ազատ քայլ անել...

Նոյնը.

Այդ նամակներին եւ պատասխանեցի հետեւեալ գրութեամբ.

Սիրելի Գրիգոր!

Ներիր ինձ, որ քիչ ուշացրի նամակս: Քո վերջին երկու նամակներն էլ իր ժամանակին ստացայ: Քեզ հետաքրքրող և յուզող հարցերը նոյնքան ուշադրաւ և սիրելի են ինձ համար:

Նամակներդ մէջ դու այնքան բան ես ասել, որ ինձ մնում է միայն իմ ուշադրութիւնը դարձնել մի կարևոր հարցի վրայ միայն, որը դու անորոշ ես թողել և համարեա մոռացութեան տուել... Ահա հէնց այդ հարցն է, որ իմ աչքում ահագին կարևորութիւն ունի, և որը ես կ'աշխատեմ նամակիս մէջ պարզել...

Քո վերջին նամակների հիմնական, զեկավարող միտքն է ճշմարտութեանն ծառայելը. իսկ ճշմարտութիւնը, ասում ես դու, բոլորիս համար մէկ է, ուստի և նա, ով ճշմարտութեան է ծառայում, կոսմոպոլիտ է:

Աւելորդ կը լինէր վիճել այն բանի դէմ, որ օբսոլյուտ ճշմարտութիւնն է մարդու միակ փրկութիւնը, և ճշմարտութիւնը պէտք է լինի մեր ուղեցոյց աստղը... Չը մոռանանք միայն մի բան, որ մարդն է միակ ճշմարտութիւնը, գերադոյն ճշմարտութիւնը, և նրա բարօրութիւնն է մեր ամենաառաջի և ամենավերջի գործը և նպատակը...

Բայց եթէ մենք կանգ առնենք այս գեղեցիկ խօսքերի վրայ, եթէ բաւականանանք լսկ այս չքնաղ ձգտումներով և մեզ երբէք հարց չը տանք՝ թէ ինչպէս, ինչ ճանապարհով, ինչ միջոցներով մենք կարող ենք ծառայել այդ գերադոյն նպատակին, մարդ-ճշմարտութեանը, — մենք դժուար թէ մի մաղաչափ անգամ ծառայած լինենք երբևիցէ այդ վեհ գաղափարին...

Մենք պէտք է մտածենք, արդեօք ամեն մի անհատ, ամեն մի ազգ հնարաւորութիւն ունի՞ գնալու մի ընդհանուր ճանապարհով այդ իդէալին հասնելու համար:

Թողնենք անհատին մի կողմ, խօսենք աւելի խոշոր միաւորի, ազգի մասին:

Իւրաքանչիւր ազգ պէսպէս պատմական, տեղա-
դրական, ցեղական տարբեր հանդամանքների շնորհիւ
դրուած է առանձին և տարբեր պայմանների և դրու-
թեան մէջ:

Աւելորդ է ասել, որ բոլոր ազգերն էլ, ինչպէս և
անհատները, զգում են մեծ կամ փոքր չափով ճշմար-
տութեան ծարաւը, և ճշմարտութիւնը բոլորի համար էլ
նոյնն է, ինչ որ «մայրը իր զաւակի համար», ինչպէս ա-
սում է Գորկիի Լուկան: Բայց բանը հէնց նրանումն է,
որ այդ ընդհանուր ծարաւը յագեցնելու համար ամեն
մի ազգ ունի իր պատմական միջոցները, որոնց թուումն
է և ազգի լեզուն:

Շատ էլ հեռու չեմ լինի ճշմարտութիւնից, եթէ
ասեմ, որ ազգի լեզուն ամենակարեւոր միջոցն է «կա-
տարեւրագործման» իդէալին հասնելու սուրբ գործում:
Լեզուի մէջ է դրուած նրա ամբողջ հոգեբանութիւնը,
նրա մէջ են ամփոփուած նրա կուլտուրական՝ կամ ա-
ւելի ճիշտը՝ հոգեկան կեանքի բոլոր երևոյթները, նրա
յուսմորը, նրա սերախութիւնը և թախիծը, մի խօսքով՝
դարերով մշակուող ժողովրդի մտքի բոլոր արտայայ-
տութիւնները: Լեզուն է մեր միակ դանձը, կենդանի
դանձը, որից մենք շատ բան ունենք սպասելու և ստա-
նալու. նա է մեր աչքի լոյսը, և նրա համար մենք ոչինչ
չը պիտի խնայենք, որովհետեւ եթէ կայ մի միջոց՝ դա-
րերով ճնշուած, խոր խաւարի մէջ խարխափող մի ազգ
կուլտուրայի բարիքներին մասնակից անելու—դա մեր
լեզունն է, և նրանից դուրս մեզ համար չը կայ փըր-
կութիւն:

Ահա ինչու մենք պիտի սիրենք, անչափ սիրենք
մեր մայրենի լեզուն... Ախ, եթէ գիտենայիր ռոքան է
սիրտս ցաւում, երբ տեսնում եմ շուրջս հայ երիտա-
սարդներ, կրթուած երիտասարդներ, որոնք բոլորովին
զուրկ են մայրենի լեզուի փայփայանքներից, նրա հաշ-
տեցնող, մխիթարող և բուժիչ զօրութիւնից և հմայ-

քից, որոնց մասին էր գրում Տուրգենևը իր հրաշալի խօսքերը.

«Պատկածանքների, ծանր մտածմունքների օրերին իմ հայրենիքի վիճակի մասին—դեռ ես իմ միակ նեցուկը և ապաւէնը, ով դու մեծ, ճշմարիտ և ազատ ուսու լեզու! Ձը լինելի դու, ինչպէս չը յուսահատուէի, տեսնելով այն բոլորը, ինչ որ կատարւում է մեր տանը»...

Ապրելով հայրենքից հեռու, օտարութեան մէջ, Տուրգենևը, այս՝ հոգով և արիւնով անարատ եւրոպացին, իր միակ մխիթարութիւնը և յոյսը գտնում է իր մայրենի լեզուի մէջ, որի ամեն մի քաղցր հնչիւնը, ամեն մի գիւթիչ խօսքը յիշեցնում են նրան և պատկերացնում նրա առաջ մայրենի ազգը՝ իր ոչ-ուրախ անցեալով և մեծ ապագայով...

Մեղանում, հայ գիմնաղիստներիս շրջանում, այնքան է արմատացել արհամարհական՝ կամ ամենաքիչը անտարբեր վերաբերմունքը դէպի մայրենի լեզուն, որ ով մեծամտանութեան տրամադրութեան հակառակ՝ աշխատում է սովորել և գիտենալ նրան այնպէս, ինչպէս պէտք է, ով մայրենի լեզուին նայում է այլ կերպ և նրա դասն է պաշտպանում ընկերների շրջանում, հռչակւում է գիմնաղիստների մօտ իբրեւ մի «թիւ պատրիստ»... Բայց, ասա խնդրեմ, մի՞թէ չի կարելի գիտենալ իր լեզուն, հետաքրքրուել մայրենի գրականութեամբ և լինել կոսմոպոլիտ այն մտքով, ինչպէս դու ես հասկանում այդ խօսքը...

Եթէ մենք հետևողական լինենք և տրամաբանօրէն դատենք, անշուշտ Սոկրատէսին էլ, Քրիստոսին էլ թիւ ազգասէրների շարքը պիտի դասուենք, որովհետեւ որանք մայրենի լեզուով են քարոզել...

Այո, կոսմոպոլիտիզմը չի կարող և չի բացատրում մայրենի լեզուն և նրա կոչութեան դերը...

Ես համոզուած եմ, որ դու նոյնքան սիրում ես մեր լեզուն, որքան և ես. համոզուած եմ, որ համաձայն ես ինձ հետ այն խօսքերի և մտքերի նկատմամբ, որ ես յայտնեցի մայրենի լեզուի մասին...

Ես համոզուած եմ նոյնպէս, որ միմիայն անխիղճ, անսիրտ մարդիկ են, որ իրանց հոգու ամբողջ դատարկութիւնը և փոքրութիւնը ծածկելով «կոսմոպոլիտիզմի» վեհ անուան տակ և նրան մի տեսակ ցուցանակ կամ վահան շինելով, շատ և շատ տխմարների, գիւրահաւատների միամիտ գլուխները մնորեցնում են՝ իրանց անձնական շահերը աւելի ճարպիկ կերպով պաշտպանելու համար... և միմիայն այդպիսի՝ ոչ մի սրբութիւն չը ճանաչող մարդիկ են, որ հրաժարւում են իրանց լեզուից, այդ կարևորագոյն գործօնից՝ մարդկային մտքի արտայայտութեան և փոխանակութեան համար...

Եթէ ինձ այս իմ համոզմունքի համար կ'անուանեն թթու աղբասէր, կամ լոկ աղբասէր, կամ կոսմոպոլիտ, գիտցիր, որ այդ ինձ համար ոչինչ նշանակութիւն չ'ունի. չէ՞ որ բառի, խօսքի մէջը չէ, սիրելիս, իսկութիւնը, գործը, այլ նրանում՝ թէ ինչ է հասկանում մարդ այդ բառի շրջանակի մէջ...

Բայց թողնենք!

Քննութիւնները արդէն մեր քթի տակ են. շուտով կը վերջացնենք մեր բոլոր հաշիւները գիմնագիտայի հետ: Առջևում մեզ սպասում է ուսանողական կեանքը՝ իր փոթորիկներով, իր անհոգ և հոգսերով լի կողմերով...

Այո, թողնում ենք գիմնագիտան... մենք գիտենք ինչ ենք թողնում մեր յետևում: Բայց չը գիտենք ինչ է սըպասում մեզ այն մութ հեռում, որ անվերջ յոյսերի, գեղեցիկ յոյսերի հետ և՛ երկիւղ է ներշնչում ինձ...

Ո՛րքան բան կայ գրելու, արտայայտելու, բայց նամակի միջոցով մի՞թէ հնարաւոր է բաւարարութիւն տալ մեր պահանջներին, մի՞թէ ամեն բան կարելի է հաւատալ նամակին... Աստուած տայ, ամառս կը տեսնուենք

միմեանց հետ, այն ժամանակ մեր էլ ինչին է պէտք նամակը...

Քո ընկեր Արմենակ.

Ապրիլի 28-ին.

Վերջնական քննութիւններին եմ պատրաստուում:

Երբէք գուցէ այնքան և՛ ֆիզիկական, և՛ հոգեկան ոյժ չեմ զգացել իմ մէջ, որքան այժմ... Թւում է՝ թէ քննութիւններին տեղ անառիկ բերդեր լինէին իմ առաջ, ես կը տիրէի նրանց, սարեր լինէին իմ առաջ, ես կը գլորէի նրանց...

Ազատութեան հեռանկարը յաղթում է բոլոր խոչընդոտները...

Բացօդեայ պարապմունքներս, թարմ օդը աւելի ևս ուժեղացնում են իմ եռանդը և կազդուրում ձմեռուայ՝ սենեակի փակ կեանքից և գիմնազիական թանձր մթնոլորտից թուլացած ներվերս...

Մայիսի 20-ին.

Քննութիւններին մեծ մասը անցաւ. մնացին մի երկու թեթեւ առարկաներ:

Պատրաստում եմ ամբողջ դասագրքեր, շատ անգամ նոյնիսկ աւել, քան պէտք է, և նրա համար միայն, որ մի երկու տող թարգմանեմ... Ես լրջօրէն եմ վերաբերում քննութիւններին, իսկ դուրս է գալիս, որ նըրանք միայն հանաք, ձևականութիւն են...

Ուրեմն արժէ՞ խօսել նրանց մասին. ինչ արած, մենք էլ նրանց հետ Ֆամուսովի պէս կը վարուենք.
„Подписано, такъ и съ плечъ долой!..“

Մայիսի 27-ին.

Աղատ եմ արդէն, սակայն դեռ չեմ կարողացել ընտելանալ այդ մտքերի հետ: Տէր Աստուած, ճրպիսի անհամբերութեամբ էի սպասում այն օրին, երբ հնարաւորութիւն կ'ունենամ բոլորովին հաշիւներս մաքրել դիմագիտյի հետ: Եկաւ այդ օրը. նոր, աղատ քաղաքացու զգեստով ես դուրս եկայ փողոց, նոր միայն ըզդացի, որ մի ինչ-որ՝ շատ սիրելի և սրտիս նուիրական բան աշակերտական զգեստիս հետ կորաւ ինձ համար յաւիտեան...

ՊԱՆԴՈՒԽՏ

Ո՛Չ, ԼԵ՛Ւ Է ԿՈՐՉԻԼ...

(ՊԼԵՂՆԵԼԻԳ)

Ո՛չ, լճւ է կորչիլ, չքանալ անհետ,
Քան սիրել խաւար, հաշտուել չարի հետ,
Քան եղբօր անկման չարախինդ վրկայ՝
Նայել անհաղորդ, նայել անըզգայ:

Ո՛չ, լճւ է, որ մարդ իւր հետ անբաժան
Վաղաժամ տանէ մըթին գերեզման
Ե՛ւ սըրտի բորբոք, և՛ հոգու յոյզեր,
Ե՛ւ լոյս-անուրջներ, ոսկի՛ երազներ,

Քան վոխէ՛ զուարճ քընի հետ անյագ
Ե՛ւ ազնիւ կըռիւ, և՛ ազնիւ վաստակ
Եւ ողջ էութեամբ թաղուի աննըմար
Ժահահօտ տըղմում ու ցեխում իսպառ...

Ա.Լ. ԾԱՏՈՒՐԵՆՆ

✱
* *

Օտար, ամայի ճամբէքի վերայ
Իմ քարաւանս մեղմ կը զօղանջէ.—
Կանգնիր, քարաւանս, ինձի կը թւայ,
Թէ հայրենիքէս ինձ մարդ կը կանչէ:

Բայց լճու է շուրջս, ու շշուկ չը կայ
Այս անապատում, ծովանապատում.
Ա՛խ, հայրենիքս ինձ խորթ է հիմա,
Ու քնքուշ սէրս ուրիշի գրկում:

Կնոջ համբոյրին էլ չեմ հաւատում.
Շուտ է մոռանում նա վառ արցունքներ.
Շարժուիր, քարաւանս, ինձ ով է կանչում.—
Գիտցիր, լուսնի տակ չը կայ ուխտ ու սէր...

Գնա՛, քարաւանս, ինձ հեռդ քաշ տար
Օտար, ամայի ճամբէքի վերայ,
Ուրաւեղ կը յօգնիս, գլուխս գիր վար,—
Ժեռ քարերի մէջ, փշերի վերայ...

Ա.Ի. ԻՍՍ.ՀԱԿԵԱՆ

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

Շահ-Աբաս-մեծը, իր տարագրած հայ-ժողովրդի սիրտը Պարսկաստանի հետ կապելու և նրանով իր ազգը լուսաւորելու նպատակով, ինչպէս յայտնի է, չնորհեց նրան զանազան արտօնութիւններ, որոնց մէջ առաջին տեղն է զբաւում կրօնական ազատութիւնը:

Երբոր հայերը հասան Սպահան և հիմնեցին Նոր-Ջուղան (1606 թ.), Մեծ-Մէյդանի թաղում չինեցին մի շատ անպտճոյճ և անշուք վանք՝ տալով նրան Հին-Ջուղայում ունեցած «Ամենափրկիչ» վանքի անունը: Յետոյ 1654 թ.ականին, քանդելով նախկին կառուցածը, հասարակութեան հանդանակութեամբ և Դաւիթ առաջնորդի հսկողութեամբ ինն տարուայ ընթացքում վերջացաւ այժմեան փառաւոր վանքը, որի բակում պնտուղ հոյակապ զանդակատունը կառուցուել է 1702 թ. Յովհաննէան Ջամալեանցի ծախքով: Վանքն ունի եօթն զանազան երեսներ կամ բակեր *):

Եկեղեցին, որ կառուցուած է առաջնորդարանի և զանգակատան երեսների մէջ տեղում, կրում է Յովսէփ Արեմաթացու անունը (նրա մասունքը ունենալու պատճառով), և որի տօնի օրն էլ կատարում է վանքի տօնախմբութիւնը: Եկեղեցու բոլոր պատերը ներսի կողմից, բարձրաբերձ կաթուղիէից մինչև երկու արշին մնացած յատակին, զարդարուած է հին և նոր կտակարաններից և ազգային-եկեղեցական պատմութիւնից

*) Հին յիշատակարաններում վանքիս տրուած է «սաքսափելի» ածականը:

նիւթ վերցրած իւզաների պատկերներով և ոսկեզօծ, ծաղկա-
նկարներով: Իսկ ամբողջ եկեղեցու շուրջը, ուղիղ յատակից
մինչև նկարների մօտը, զարդարուած է ամենաընտիր զարդա-
նկարուած յախճապակիով: Պատմութիւնը այս եկեղեցու զեղե-
ցիկ նկարների դործը տալիս է «տիեզերալոյս» Յովհաննէս ա-
նունով մի աւելացի վարդապետի, սակայն բոլոր նկարների շը-
քեղութիւնը ընդհանրապէս, իսկ ոմանց նրբութիւնը մասնաւո-
րապէս վկայում են, որ աւելի խտրացի հմուտ նկարչի դործ է
(որը չի մոռացել բեմի տառասաղին նկարուած 12 առաքեալնե-
րի մէջ՝ արքայութեան բանալիները դնել Պետրոսի ձեռքը),
քան մի հայ վարդապետի: Նկարների մէջ նրբութեան կողմից
անաչին տեղն են բռնում խաչելութեան և խաչից իջեցնելու
նկարները, իսկ շքեղութեան կողմից ամբողջ հիւսիսային պա-
տը բռնող՝ դատաստանի նկարը:

Այս եկեղեցին միւս եկեղեցիների նման կանանց և աղա-
մարդկանց առանձին բաժանմունքներ չ'ունի, որովհետև կա-
ռուցման ժամանակից մինչև մի քանի տարի արանից առաջ ժո-
ղովրդական եկեղեցի չէր և հետեապէս կանանց մուտքը խտաւ
արդելուած էր այստեղ: Եկեղեցու երկայնութիւնը մինչ ընդար-
ձակ բեմը մօտ 53 տանաչափ է, իսկ լայնութիւնը 41 տանաչափ:
Գմբէթը բարձրադիր է, և վրան ինչպէս և բոլոր միւս եկեղե-
ցիների գմբէթների վրայ հանգչում է փայլուն և յաղթական
խաչ:

Այդ Ամենափրկչեան վանքը միևնոյն ժամանակ Պարս-
կաստանի և Հնդկաստանի ընդարձակ թեմի արքեպիսկոպոսա-
սիստ առաջնորդարանն է, որի հոգևոր իշխանութեան ներքոյ
են գտնուում Անդալիից մինչև Բուշիրը, ամբողջ Հնդկաստանը,
Բիրմանաստանը և Ճաւայի կղզիները:

Ունի իր առաջնորդական խորհրդարանը, ուր վճռում
են Նոր-Զուղայում տեղի ունեցած բոլոր վէճերը և զատերը
ոռանց կառավարական Բ. Դրան գիմելու, նոյնպէս բոլոր թեմի
հոգևոր գործերը: Խորհրդարանի նախագահն է թեմակալ առաջ-
նորդը, իսկ անդամներն են վանքի միաբանները և մի քանի քա-
հանաներ:

Ամենափրկչեան վանքի առաջնորդը իր ընդարձակ թեմի
ժողովրդի ոչ միայն հոգևոր տէրն և իշխանն է ճանաչուած կա-
ռավարութեան մօտ, այլև մարմնաւոր պետը, ներկայացուցիչը
և դատաւորը: Թեմակալ առաջնորդը Ս. Էջմիածնից իր ավտուր

հասնելիս, թէ Թէհրանում և թէ այստեղ Սպահանում, կառավարութիւնից արւում է նրան ֆարմաններ՝ վերոյիշեալ արտօնութիւնների և իրաւունքների համար:

Ամենաիրկիչ վանքի առաջին առաջնորդն էր Սերովը 1605—1613. նրանից յետոյ խաչատուր Ա. Կեսարացին, որ տեղական ոյժերով սպարան հաստատեց—1620—1646. ապա Դաւիթ Ա. Զուղայեցի, որ սկիզբն դրեց վանքի երկրորդ շինութեան 1652—1683. Ստեփաննոս Զուղայեցի, որ 1688-ին լուսաւորչական և պապական հայերի միջև ծագած խռովութիւնների ժամանակ մեծ դեր խաղաց և սպառնաց «Հակաճառութեան» գիրքը: 1697-ին էջմիածնից հրաւիրուեց դահնկեց Նահապետի տեղ կաթողիկոսանալու, բայց Նահապետի կուսակիցների շարախօսութեամբը մատնուեց Երևանի խանի ձեռքը, և 1000 թուման տուգանքի ենթարկուելով՝ դրուեց քանա, ուր և մեռաւ 1698-ին: Սրա յաջորդը՝ Աղէքսանդր Զուղայեցի, որ 1706-ին ամբողջ ազգի ընտրութեամբ և արքունական հրովարտակով զնաց էջմիածին և կաթողիկոս կարգուեց մինչև մահը: 1706—1725 Մովսէս Ա. Զուղայեցի, որի ժամանակ տեղի ունեցաւ ավղանների յարձակումն Սպահանի վրայ և Նոր-Զուղան անտանելի ցաւերի ենթարկուեց:

Յաջորդ առաջնորդներից նշանաւոր են. Յարութիւն 1801—1810, որ Գէորգ կաթողիկոսի հետ միասին աշխատեցին ազատել վանքը իր 4000 թուման պարտքից և յաջողեցան էլ Հնդկաստան և Ռուսաստան ուղարկած նուիրակների հանգանակութեամբ:

Յովհաննէս Բ. 1832—1736, էջմիածնի միաբան, որի ժամանակ սով ընկնելով, կարողացաւ փրկել ժողովուրդը սովից և ազատել Նոր-Զուղան մաթալի-չահի մահուան պատճառով ծագած խռովութիւնից և աւարառութիւնից:

Յովհաննէս Սուրենեան 1842—1848 ղրիմցի. սա զնեց վանքի համար «Սիւէոնեանց» տունը, որը վանքի այժմեան արդիւնաբեր կալուածների առաջինն է:

Թադէոս Բէգնազարեան երևանցի 1851—1863, որ ուղարկուեց Ներսէս աշտարակցու ընտրութեամբ, և որի սիրելին ու հաւատարիմն էր: Սրա խոհեմ և աշխուրջ կառավարութեան շնորհիւ թէ վանքը, թէ եկեղեցիները և թէ գաւառները ձեռք բերին մի շարք յետ խլուած և բռնաբարուած արտօնու-

թիւներ ու իրաւունքներ, որոնք պատկանելի դարձրին առաջնորդին: *)

Մովսէս դանձակեցի 1874—1871, որի ժամանակ կառուցուեց Ամենափրկ. վանքի առաջնորդարանը:

Գրիգորիս Յովհաննիսեան 1872—1888, ֆիլիպսուպոլսեցի, Պօլսի «Ազգ. Կենտրոնական Վարչութեան» կրօնական ժողովի այժմեան ատենագետը, որի ժամանակ կառուցուեց աղայոյ «Կենտրոնական դպրոցը»:

Մաղաբիա Տէրունեան 1898—1900, որի ժամանակ կառուցուեց «ս. Կատարինեան» օրիորդաց դպրոցը:

Ամենափրկ. վանքի արդիւնքը գոյացւում է հետեւեալ աղբիւրներէրէր—Դրամագլխի տոկոս, վիճակաւոր քահանաների տարեկան տուրք, կալուածների վարձ, Թաղաւորական պարգև, դաւաճներից և քաղաքներից ստացած նուէրներ, ժողովուրդի տարեկան տուրք, ձեռնադրութեան և ամուսնութեան համար վճարելիք նուէր, և այլ մանր-մունր հասոյթներ:

Վանքի անշարժ կալուածքներն են. 30 կրպակներ և խանութներ, 1 տօնավաճառի հրապարակ, 1 անտառ, 6 տներ և 20 այգիներ: Բոլոր կալուածքները չափուում են 180 քառակուսի շրիւ:

Թեմակալ առաջնորդը ստանում է 500 պարսից դրան (85 բուրլի) ամսական ուճիկ և բոլոր ծախքերը:

Ամենափրկեան վանքը իր հիմնարկութեան օրից ի վեր՝ ունեցել է հարուստ մատենադարան, լիքը հայրենիքից իրանց հետ բերած թանկագին գրչադրերով: Նոր-Ջուղան երբեմն ներկայացնում էր մի մտաւոր կենտրոն... վանքը այն ժամանակներում կարող էր Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը համարուել: Սակայն 1750—1790-ական թուականներին, Պարսկաստանում տիրող հարստահարութիւնների ու բռնութիւնների ժամանակ, երբ ամեն մէկը հազիւհազ իր գլուխը պահելու հոգսըն էր քաշում, հին ձեռագիր գրքերի շատ շատերը կամ անդառնալի կերպով անհետացան մէջ տեղից և կամ չնչին գներով վաճառուեցին պարսիկ դեղաւաճառներին և վառօդագործներին:

*) Ունի առանձին կենսագրութիւն. դիմն է 30 կող.

Այժմեան մնացած ձեռագրերի թիւը հասնում է 350-ի: Հին մագաղաթեայ գրչագրերից ոմանք վանքի միաբանների տղիտութեան շնորհիւ զրկուել են իրանց ոսկեղծ և իւղաներկ ընտիր պատկերներից, ճակատադարձերից և լուսանցադարձերից, զո՞հ դառնալով խաչագոյնների շահամուլութեան:

Այս մատենադարանում, բացի գրչագրերից, կան և բաւական քանակութեամբ ապագիր գրքեր հին գրականութիւնից: Վերջերս հոգևոր իշխանութիւնը ուշադրութիւն է դարձրել և և կարելի եղածին չափով աշխատում է ճոխացնել նոր գրականութեամբ ես:

Նոր-Ջուղայի, ինչպէս և բոլոր հայաբնակ գիւղերի և քաղաքների եկեղեցիներում, առանց բացառութեան, կան շատ կամ քիչ թւով գրչագիրներ, որոնցից շատերը մագաղաթեայ են: Բացի սրանցից, զանազան անհատների տնւրում էլ գտնւում են այդ գրչագիրներից, որոնցից ոմանք գրուած են հէնց տեղն ու տեղը Նոր-Ջուղայում և «ի դառն ժամանակի»: Յանկալի էր, որ հոգևոր իշխանութեան ձեռքով այս բոլորը հաւաքուէին Ամենափրկչեան վանքի մատենադարանը, և կազմուէր մի պատկառելի և վանքին պատուարներ մատենադարան: Այդ դէպքում, ամենայն հաւանականութեամբ, Ամենափրկչեան մատենադարանը կ'ունենայ աւելի քան 1000 օրինակ զանազան զբրչագրեր *):

Նոր-Ջուղայում ստլարանական դործի սկսուածքը հրաշքի պէս մի բան է լինում: Վանքիս առաջնորդ Խաչատուր կեսաբացին իր միաբան ընկերներով մամուլ է չինում, տառեր է ձուլում, թուղթ է պատրաստում և այսպէս կարգի բերելով մի տպարան, 1640 թւին սպաւորում է «Վարք հարսնց» անունով գիրքը: Պարզ է, որ առանց մասնագէտ վարպետի, այլ հէնց այնպէս՝ ինքնահնար միջոցներով զուգի բերուած առաջին սպաւորութիւնը պէտք է ունենար մի խումբ խոշոր թերութիւններ և ունեցաւ էլ. սակայն ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ բոլորը ամեն նպատակաւոր միջոցներից զուրկ և մահմէդական յետ ընկած մի քաղաքում ճգնող մի խումբ հայ կրօնաւորների արգիւնք է, մարդ սուղում, հիանում է:

Խաչատուր կեսաբացին 1639 թւին Եւրոպա է ուղար-

*) Գալուստ Զերմագանեանը 1853 թւին գնել է Նոր-Ջուղայից 120 հատար ձեռագիր աւետարան և հետը տարել Գովկաս:

կում իր աշակերտներից մէկին՝ Յովհաննէս վարդապետին, որ-
պէսզի տպագրութեան արհեստը սովորելով՝ վերադառնայ իր
սկսածը կատարելագործելու:

Յովհաննէս վարդապետը մի ամբողջ տարի թափառելով,
վերջը կանգ առաւ Իսաւրիայում, չրջեց Վենետիկ ու Հոռոմ,
Լիվորնո և Ամատերդամ և մի շարք խոչընդոտների զիմադրելուց
յետոյ վերջապէս յաջողեցաւ բերել Նոր-Ջուղա մի տպարան
իր յարմար տառերով: 1647 թ.ին նա հրատարակեց «Պարզա-
տումար» անունով գիրքը, և մտադրութիւն ունէր զործը շա-
րունակելու, երբ ինչ-ինչ պատճառներով սախլուած եղաւ զը-
նալ էջմիածին: Յովհաննէս վարդապետի հետանալով՝ տպարա-
նըն էլ փակման դատապարտուեց:

1688 թ.ին Ստեփաննոս եպիսկոպոսի շնորհիւ կրկին
բացուեց այս տպարանը և տպագրուեց նոյնի հեղինակած
«Գիրք հակաճառական բնդդէմ պապականաց»: Յետոյ մի միջոց
էլ այսպէս քարշ գալով՝ նորից փակուեց:

1844-ին բառաւիարնակ Նոր-Ջուղայեցի Մանուկ Յորդա-
նանեանը ուղարկեց Ամենափրկիչ վանքի համար մի տպագրա-
կան մամուլ իր բոլոր պարագաներով: Այս հին սխտեմի մա-
մուլը կարգի բերող Հունենալուն պատճառով մինչև 1872
թ.ականը մնում է անգործածական, բայց յետոյ գոծածութեան
մէջ մոռնելով՝ անընդհատ աշխատում է մինչև ներկայ ժամանա-
կըս:

Այս տպարանը, որ միննոյն ժամանակ վանքի պաշտօնա-
կան մամուլն է, հաստատութեան օրից մինչև այժմս, բացի
պաշտօնական գործերից և բրոշիւրներից, տպագրել է և 44
գիրք, որոնց մի մասն կրօնական բովանդակութիւն ունի, միւս
մասն էլ գլորոցական դասագրքեր են:

1892 թ.ին, վանքիս առաջնորդ՝ Եսայի արք-եպիսկոպոս
Աստուածաբաններ Թիֆլիսից բերել տուեց նորաձոյլ յարմա-
րաւոր տառեր և հին մաշուածների տեղը մտցրեց ի գործա-
դրութեան: Հին տառերով տպագրածների գլուխ գործոյն է
երկհատոր «Պատմ. Նոր-Ջուղայու»-ն, աշխատ. Յար. Տէր-Յով-
հանեանցի, իսկ նոր տառերով տպագրածների մէջ՝ «Աւագ-շա-
բաթ»-ը:

ՏԻԳՐԱՆ Թ. ԱՐԳԱՐԵԱՆՑ

ԹՈՒՐԳ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թուրքիայի քաղաքակրթական անընդունակութիւնը:—Եւրոպաձև գալրոցներու բացումը և գրադիտութեան տարածումը:—Գրականութեան ծնունդը:—Փրանսական ազդեցութիւնը գալրոցներու և գրականութեան վրայ:—Գրական յետամտացութեան պատճառները:—Լրագրութիւնը սկիզբ գրականութեան:—Թուրք գրագէտին մէջ ազգայնական գրողի բացակայութիւնը:—Գրականութեան մէջ մըշակուած սեռը:—Գրական նոր շարժումը:—Ջիա բէյ:—«Պապոյտ և սև» վէպը:

Թուրքիան ապրելով Եւրոպայի քթին տակ, հակառակ արևմտեան քաղաքակրթութեան հետ ունեցած իր դարաւոր շփումին՝ չէ կրցած մարել արիւնի և աւերումի իր պապակը, մինչև այսօր տակաւին չէ յաջողած խնդել իր ցեղական բռնազղները և կերպով մը յարմարուիլ քաղաքակրթութեան տարրական սահանջներուն:

Ինչո՞ւ պէտք է բացատրել այդ երևոյթը: Անշուշտ իր աշխարհակալական ձեռնարկները, կոխերու, յաղթութեանց, ինչպէս և պարտութեանց անհանգիստ ու տենդոտ կեանքը՝ իրեն թոյլ չեն տուած նուիրուելու մտաւոր, իմացական գործունէութեանց, բայց այդ փաստը անգոր է արդարացնելու թուրք ցեղի մաաժման ու գրականութեան աչք ծակող ոչնչութիւնը: Շատ ժողովուրդներ եղեր են աշխարհակալ, ինչպէս հռոմայեցիները, մինչև իսկ արաբները, բայց այդ երկու ժողովուրդներն ալ իբեկց անընդհատ բաշխումներուն մէջ ժամանակ ու առիթ ունեցել են, կամ աւելի ճիշդ, գտել են, ստեղծելու զգրականութիւն, զեղարուեստ:

Այդ աշխարհակալ ազգերը՝ իրենց բոլոր ուժը կոխած երկիրներէն, իրենց բոլոր նուաճած ժողովուրդներէն միայն նիւթապէս չեն օգտուիր սակայն, այլ և մտաւորապէս, բարոյապէս։ Իսկ թուրք յեղը՝ համարեա անընդունակ է գանուեր իւրացնելու յաղթուած ժողովուրդներու քաղաքակրթութիւնը, անոնց զլալու, մտածելու և արտայայտելու եղանակները։

*
* *

Կեանքը սակայն անողոք է իր պահանջներով։ Ամենարայասական յատկութիւններ ունեցող յեղն անգամ, դոնէ իր ինքնապահպանութեան բնազդէն մղուած՝ կը ձգտի ստեղծել իրեն համար այնպիսի պայմաններ, որոնց միջոցով կարելի պիտի ըլլայ իր գոյութիւնը երկարաձգել, այսինքն յարմարուիլ միջավայրին, ժամանակի ողորդին։

Այդ բնական օրէնքին հնազանդելու անհրաժեշտութիւնը թուրքն ալ զգաց։

Թինչի անցեալ դարու վերջին քառուրդն թուրքը չը գիտէր թէ ինչ է ուսումը, կանոնաւոր դպրոցներու երես չէր տեսած։ Մուլանները միայն կը հաւաքէին իրենց մօտ թուրք աշակերտները ու կարդայնէլ կու տային դուրանը։

Թուրք կառավարութիւնը՝ ուսման թրջական վերջին պատերազմէն յետոյ յանկարծ արթնցաւ ու տեսաւ, թէ ինք չառ ետ մնացած է ոչ միայն Եւրոպայէն, այլ նոյնիսկ իր բնութեան, իր բոյարձակ քառահանգիստ տակ ապրող խեղճուկ, պղտիկ հայ ազգէն։ Ու անմիջապէս, կայսրութեան բոլոր անկիւններուն մէջ բացուեցան կանոնաւոր եւրոպական սիստեմով դպրոցներ, որոնք միայն արտաքինով հոյակապ, զեղեցիկ, փայլուն չէին, այլև ներքինով։ Բաղմաթիւ դպրոցները շուտով թուրք ժողովուրդին մէջ տարածեցին գրագիտութիւնը, ոչ միայն Պոլիսը, այլև ամբողջ դաւառները ունեցան իրենց միջնակարգ դպրոցները։ Այդ դպրոցներուն համար ուսուցիչ պատրաստելու հոգը իր վրայ առաւ Պոլիսը։ Սուլթանիէ և Միլլիէ դպրոցներ երկրին համար ոչ միայն քաղաքային պաշտօնականներ, ինչպէս դայմարդամ, միւթէսարիֆ, վալիներ հասուցին, այլև դաւառներու մէջնակարգ վարժարաններուն համար ուսուցիչներ։

Կրթական շարժումը այնքան արագ ու կանոնաւոր առաջ գնաց, որ մէկ քանի տարիէն իր ետեւ թողուց հայ վարժարաններն ու կրթական գործը։

*
* *

Բնականաբար, դպրոցները՝ ժողովուրդին մէջ տարածելով գրավիտութիւնը, ճամբայ բացին գրականութեան, երեսն հանեցին մարդիկ, որոնք իրենց ներքին աշխարհը՝ յուզումներն ու մտածումները՝ գեղեցկօրէն արտայայտելու կաբող էին:

Բայց, պէտք է մտքի առաջ ունենալ որ՝ թուրքերը, թրքահայերուն պէս, ինչպէս իրենց դպրոցական դործի կազմակերպութեան, նոյնպէս իրենց գրականութեան հիմարկումի առաջին օրերուն դործեցին ֆրանսական ազդեցութեան տակ: Թուրք սարրական ու միջնակարգ դպրոցները, իրենց օրինակ վերցուցին ֆրանսական տարրական դպրոցները (école primaire) և միջնակարգ վարժարանները (lycée): Պարոյ Բերա թաղի Սուլթանիէ դպրոցը անուանուած է Գալաթայի լիսէն (lycée de Galata): Այդ դպրոցի անսուշը կարծեմ մինչև այսօր ալ Փրանսացի է: Կարգ մը դասեր կ'աւանդուին ֆրանսերէն լեզուով: Երկրին մէջ տիրող երոպական լեզուն ֆրանսերէնն է. անկէ յետոյ կու գայ անգլիերէնը. իսկ վերջերս, գերմանական կառավարութեան՝ Բարձրագոյն Դրան մօտ գտած մեծ վարկին ու ազդեցութեան պատճառով պարարտ հող գտած է նոյնպէս գերմաներէնը, որը հաւանականաբար, Բազդադի երկաթուղիի չինութեամբ, ամենատարածուած լեզուներէն մէկը պիտի ըլլայ Թուրքիոյ մէջ:

Թուրք գրականութիւնը աճած է նմանապէս ֆրանսական ազդեցութեան տակ: Թուրք գրագէտը եթէ երոպական լեզուի մը ծանօթութիւն ունի, այն ալ ֆրանսերէնն է: Եւրոպական գրականութենէն ֆրանսական հեղինակները միայն թարգմանուած են թուրքերէնի: Այդ թարգմանութիւններուն մէջ հայերն ալ մեծ դեր կատարած են, որովհետեւ կան հայեր, որոնք շատ աւելի խորապէս ուսումնասիրած են թուրքերէնը, որ խառնուրդ մըն է արաբերէնի, պարսկերէնի և թուրքերէնի, և շատ աւելի լաւ գիտեն, քան շատ մը թուրք գրողներ: Բայց հայերու մասնակցութիւնը թուրք գրականութեան մէջ կայացած է ֆրանսական հետաքրքրաշարժ և դիւրամարսելի հեղինակութեան թարգմանութեան մէջ: Ֆրանսացի մտածել տուող հեղինակներէ զրեթէ ոչ մէկուն դործերը թարգմանուած են, որովհետեւ թուրք հասարակութիւնը աակաւին խորհելու վարժ է, հետեւաբար չը պիտի սպասէր լուրջ դործեր: Թուրք ժողովուրդը՝ բոլոր երեսայ ժողովուրդներու պէս հափում ունի դէպի առատակական սլատմութիւններն ու թոյն-դաշոյնական վէպերը:

Թուրք թարգմանիչները մինեոյն ուղղութեան հետեւած են: Գալուստիէօէն, Էմիլ Ռիշթուրէն, Փիւլ Մառիէն անգլեն չեն անցած:

Բայց այդ տեսակ վարնոց գրականութեան մը ծաւալումին պատճառը թուրք ժողովրդի անպատրաստականութեան, գրական, գեղարուեստական թերի դաստիարակութեան մէջ միայն փնտրելու չէ: Կան երկու խոշոր ազդակներ եւ, զոր երբեք աննկատ պէտք չէ թողուլ:

Առաջինը լեզուական հարցն է: Երկրորդը թուրք կայսրութեան մէջ տիրող բռնի պայմանները:

Լեզուական հարցը՝ թուրք գրականութեան համար, զորս կեան հանդիպի մը ձին է ստացած: Թրքական լեզուով գրականութիւն փորձող ամեն շրջանակներու մէջ, ըլլայ թուրքիոյ մէջ կամ թուրքիայէն դուրս, օրինակ Եգիպտոսի, Կովկասի մէջ, կայ երկու տիրող գլխաւոր կարծիք, ուղղութիւն:

Առաջին ուղղութիւնը հիներուն է:

Երկրորդը նորերուն:

Քիչ վերեւ ակնարկելէնք թէ թուրքերէնը խառնուրդ մըն է արաբերէնի, պարսկերէնի եւ թուրքերէնի: Արդ մինչև վերջին 5—10 տարիները՝ թուրք գրողը որքան իր լեզուն խճողէր արաբերէնով եւ պարսկերէնով, այնքան ինքզինք հպարտ կը զգար: Ու այս մտածումով հին գրողը կ'աշխատէր գործածել ամենախրքիմին, ամենէն քիչ գործածուած արաբ կամ պարսիկ բառեր: Անկասկած ասիկա չափազանցութիւն մըն էր: Այս չափազանցութեան իբրեւ հակադրեցութիւն, կարգ մը նոր գրողներ պահանջեցին որ թուրք լեզուէն վտարուին արաբերէն ու պարսկերէն բառերն ու ասացուածքները: Ասիկա ալ ուրիշ ծայրայեղութիւն մըն էր:

Պիտոյ Կենարոնական վարժարանին մէջ եւ ու բոլոր գասակիցներս հանդիսատես եղած ենք այդ երկու հակառակաց կարծիքներու խուլ ընդհարումին: Թուրք լեզուի եւ գրականութեան համար ունեցինք երկու ուսուցիչ: Մէկը չեմ յիշեր լոնջ բէյ, լեզուի ուսուցիչ էր եւ հին ուղղութեան կը պատկանէր, միւսը Րէշիտ բէյ գրականութեան եւ շարագրութեան ուսուցիչ էր եւ նոր ուղղութեան մարդ: Առաջինը մեղի մուրհակներ, աղերսագրեր գրել ու շարագրել կու տարահագին խթնաբանութիւններով եւ դարձուածքներով, սրոնց մէջ տիրապետող արաբերէնն ու պարսկերէնն էին: Իսկ Րէշիտ բէյ անոր բոլորովին հակառակը: Միւսին քսան տողով աւարտած աղերսագիրը ինձ երկու-երեք տողի մէջ կը պատուիրէր վերջացնել եւ մանաւանդ գործածել որքան կարելի է թուրք բառեր:

Թուրք ժողովուրդի համար ոչ արաբերէնն ու ոչ ալ պարսկերէնը ազգային լեզու է, նրան անհասկանալի են այդ երկու լեզուները, մանաւանդ անոր համար, որ անոնք ոչ մէկ ազգականութիւն ունին թուրքերէնի հետ:

Ահա այդ պոպական հանգոյցը: Հին ուղղութեան հետևողները ժողովրդին անհասկանալի են. իրենց լեզուով անկարելի է սակզծել ժողովրդական գրականութիւն: Նորերը՝ աղքատ, չափազանց սահմանափակ լեզուի մը անձուկ շրջանակին մէջ բանասիրուած են:

Երկրորդ զլխաւոր պատճառը՝ երկրին մէջ տիրող պայմաններն են: Տպագրական խօսքի, մամուլի աղատութիւնը այնքան ճնշուած է Թուրքիոյ մէջ, որ անհնար է նոյնիսկ այդ մասին գաղտնի կազմել տալ: Տպագրական օրէնք, հոյ չէ թէ ըլլայ ամենախիստը, գոյութիւն չունի: Ու հրապարակախօսը, գրողը չը գիտէ թէ լինչ բաներու վրայ հրաւումնք ունի գրելու կամ չը գրելու: Ամենահասարակ նիւթերու վրայ այսօր կարող էք գրել, վաղը ոչ: Պղտիկ գաղտնիք մը տալու համար անսանձ կամայականութեան մասին, յիշենք մէկ երկու վաստեր: Ոնէ գրուածքի մէջ արդելուած է գործածել աստղ (կըլգըլ) բառը, պալլատ բառը ու տակաւին կարգ մը ուրիշ բառեր: Դիտեցէք որ արդեւքը գաղտնիքներու, մտածումներու մասին չէ, այլ նոյնիսկ բառերու մասին:

Ասկէ մէկ քանի տարի առաջ օրագիրները իրաւունք ունէին իրենց սինականերուն մէջ ոտանաւորներ տպելու. այսօր հանդէսներուն միայն թոյլատրուած է ոտանաւոր տպելը: Ինչո՞ւ, լինչ գատողութեամբ, մարդ չը գիտէ:

*
* *

Թուրք գրականութեան սկիզբը եղած է լրագրութեամբ: Եւ որովհետեւ լրագրութիւնը բացառապէս Պոլսոյ մէջ երկան եղած ու ծաղկած է, թուրք գրականութիւնն ալ մայրաքաղաքի մէջ սահմանափակուած է:

Գաւառներու մէջ, իւրաքանչիւր կուսակալանիստ քաղաք ունի պղտիկ պաշտօնաթերթ մը, որ կառավարական հաղորդագրութեանց միայն յատկացուած է: Իւրաքանչիւր թերթ իր գաւառի անունը կը կրէ և կը հրատարակուի չարաթը մէկ անգամ: Այս պարմաներուն մէջ, պարզ է, թէ գաւառը լեզու չունի, և գաւառացի գրողը ինքզինքը արտայայտելու միջոցէն ղուրկ է: Իսկ ընդհակառակը Պոլիսն ունի լրագրական հրատարակութեանց ամբողջ շարք մը, օրաթերթ թէ հանդէս: Այսպէս

օրինակ «Սարահ», «Իզգամ», «Թարիզ», «Թէրճիմանր Հազի-
զաթ» ամենայայտնի թուրք լեռնիկներն են. իսկ ամենատարածուած հանդէսն է «Մալիւմաթը», որուն խմբագիրը, կ'ըսեն թէ, աղաւթ մուտք ունի սուլթանի մօտ: Գրականութեան ամենամեծ սատարողը եղաւ «Իզգամը», որուն խմբագիր-տնօրէնը Պոլսոյ Իրաւագիտական դպրոցէն շրջանաւարտ է: «Իզգամ»-ով է որ սկսաւ գրական նոր շարժումը:

Թուրք գրականութեան մէջ այն երևոյթը կը գետնաւոր, ինչ որ թրքահայ գրականութեան մէջ: Երկրի մտաւոր, գրական գործունէութիւնը կենտրոնացած ըլլալով Պոլսոյ մէջ, գրողները կտրուած են բուն ժողովրդէն, աշխատող, արգիւնարեւող, կենսունակ տարրէն, և հետեւեալ իրենց գրականութիւնը դժգոյն, արուեստակեալ և անհարազատ է:

Թուրքերուն համար, ամլութեան և արուեստականութեան այս պարագան սուկի ծանրակշիռ հանգամանք մը ունի անով մասնաւոր, որ թուրք ժողովուրդը առաւել կրօնային համայնք մըն է քան ազգ մը: Թուրք գրագէտը գրկուած է թանկագին ներշնչարանէ մը, ազգային աւանդութիւններէ, սովորութիւններէ, ձգտումներէ և տենչանքներէ, որոնք ունէ ազգի գրական գործիչին համար մտածումի, յուզումի և ստեղծագործութեան աղբիւրներ են:

Թուրք գրողը չ'ունի արտաքին սգեորութեան խորունկ աղբիւրներ, հասարակական գործիչին յատուկ խանդավառութիւններ և վհատումներ, ստիպուած է տեղերելու կարգ մը մաշած, հազար անգամ երգուած ու ծամծմուած զգայութիւններու շուրջը, որոնց մէջ զլխաւոր ու առաջին տեղը կը բռնէ սէրը:

Նւ. արդարեւ թուրք խղճուկ գրականութիւնը, ընդհանրապէս, միակ լար մը հնչեցուցած է, սիրոյ լարը:

Լրագրներու մէջ և մասնաւոր հատորներով թուրք գրագէտը երգած է սէրը, ստիպիլը, վարդը, զեփիւտը և բնականաբար Վոսիտրի «գեղածիծաղ» ակունքը: Այլ լուսնակ գիշերով՝ Վոսիտրի վրայ, թուրք խանդներու պոռոյաներ, նաւակներու մէջ սիրաբանութեան նկարագրութիւններ, յաւիտեան հաւատարիմ մնալու պայմանագրական ուխտեր, մէկ խօսքով ոռոմանտիկ ամենավարնոց գրականութեան մը հառարակ տեղիքները, անհրով, սհերով և աւանդներով համեմուած՝ կը լեցնեն, կ'ողողեն թուրք գրականութեան էջերը:

Գրական սեւերէն թուրքերը մշակած են բանաստեղծութիւնը միայն: Թատրոնը, գրական ու գեղարուեստական քննադատութիւնը, վէպը երկար ժամանակ անծանօթ մնացած են իրենց:

Վերջին ժամանակներս սակայն, գրական քննադատութիւնն ու վէպը մուտք գտան թուրք գրականութեան մէջ: Զուտ իմացական ու գիտակից շարժում մը կամայ-կամայ կ'ըսէի ծայր տալ: Թուրք նորագոյն գրադէսները՝ ֆրանսական գրականութեան մէկ քանի խոշոր զէմբերու ազդեցութեան տակ, իրենց սիրոյ միօրինակ ու ձանձրալի քնարը լքած կը թւին և կը ջանան ժողովրդի գրական դաստիարակութեանը պատրաստող աշխատութիւններ մէջակց հանել:

Զիա բէյ, թուրք նորագոյն գրող մը այս ասարուայ սկիզբներուն հրապարակ հաներ էր Տենի, Բուրժէի, Զուլի, Ֆլուրէ-ռի կայլն անձին ու գործերուն նուիրուած գրական ուսումնասիրութեանց հատոր մը, որ նորօրինակ ու յատկանշան երեւոյթ մըն է թուրք գրականութեան մէջ: Այդ գործը բաւական հետաքրքրութիւն արթնցուց թուրք գրական շրջաններու մէջ:

Ուրիշ հեղինակ մը, Խալիլ Զիա բէյ, Մայի վէ Սիահ (կապոյտ և սև) անուն վէպով մը, այս պահուս թուրք ընթերցողներու ուշադրութեան առարկան դարձած է: Կապոյտ եւ Սեւ վերնադիրը արդէն ինքնին բաւական բնորոշ է: Այդ անունը ցոյց կու տայ թէ Խալիլ Զիա բէյ ֆրանսական գրականութեան մօտէն ծանօթ է և ինքը ուղղակի ազդուած է ֆրանսացի խորագէտ հոգեբան գրողէ մը՝ Ստենդալի Կարմիրն ու Սեւը (le Rouge et le Noir) երկհատոր գլուխ-գործոցէն: Ինչպէս Ստենդալի նոյնպէս Խ. Զիա բէյի վէպը հողերանական գործ մըն է: Զիա բէյ, իր ընտրած նիւթով՝ կը թեականի մինչև հիմա թուրք գրականութեան մէջ անկախ ճամբու մը վրայ:

Ահա Կապոյտ եւ Սեւի նիւթը.

Ամէնք ձէմիլ, փաստաբանի մը որդին՝ աշակերտ է Միւլ-քիէ կայսերական վարժարանին: Հայրը՝ չուտով կը մեռնի, ու ձէմիլը կը հարկադրուի, տակաւին դպրոցի ընթացքը՝ չաւարտած՝ ընտանիքը իր աշխատանքով ապրեցնելու: Ձէմիլ ունի դասընկեր մը, Հիւսէին Նազմի, որ հարուստ ընտանիքի զաւակ է: Երկու երիտասարդները, միեւնոյն գրասեղանի վրայ ապրած, զիրար չատ կը սիրեն: Երբ ձէմիլ եւ հայրը կը կորցնէ, կը դիմէ իր հարուստ ընկերոջ, ոչ թէ նիւթական օգնութեան յոյսով, այլ անոր մտերիմ խորհուրդներով առաջնորդուելու համար: Նազմի իր բարեկամը կը դրդէ գրական աշխատանքներ, թարգմանութիւններ կատարելու և այդ նպատակով անոր տրամադրութեան տակ կը զնէ իր ճօն գրագարանը: Ձէմիլ անած է ումանտիկ հեղինակներով, Լամարթինով, Միւսէով և իրեն զփութար կու գայ գրավածուի մը յանձնարարած «Գոզլին Աղջիկը» անուն աւուրակ, սպանտ թիւններով

և թուեաւորումներով լեցուն վէպը թարգմանելու Բայց առբուստին հարկէն բռնադատուած կը կատարէ պահանջուած աշխատութիւնը: Գրաւաճառը՝ վարձքը հազար նւագութիւններով կը հատուցանէ, այն ալ ոչ ամբողջը, այլ մէկ մասը, 100 ֆր.: Հ. Նազմի կ'առաջարկէ հանգէսներու համար թարգմանութիւններ ընել, և իր ստացած ֆրանսական մէկ հանգէսը կը յանձնէ ձէմիլին, որ թարգմանական յօդուածներով կը յաջողի քիչ-չատ դրամ շահել: Շահու այդ պղտիկ աղբիւրին վրայ կ'աւելնան մէկ բանի մասնաւոր դասեր:

Ձէմիլ օր մը կիսմայ թէ Միրաթը Շուուն լրագիրը մէկը կը վնտրէ թերթօն-վէպի մը թարգմանութեան համար: Կը ներկայանայ, և թարգմանութիւնը իրեն կը յանձնուի: Ձէմիլ այլևս իր ապրուստի հոգը չ'ունի: Մէկ երկու տարիէն չրջանաւարտի վկայականն ալ կը ստանայ, բայց փոխանակ պաշտօնի մը հետամուտ ըլլալու, Միրաթը Շուուն թերթին խմբագրութեան անդամ կը գառնայ: Իսկ իր ընկերը՝ Հ. Նազմի, հարուստի զաւակ, հզօր պաշտպանութիւններու շնորհիւ կը մտնէ արտաքին գործոց պաշտօնատունը: Երկու ընկերներու մտերմութիւնը այդ վայրկեանէն կը գաղբի: Մէկը պաշտօնակայ է, հետեւեալ փառք չ'ենքի մը պահպանութեան կուսակից, միւսը հրապարակախօս, հետեւեալ գեղծումներու թշնամի: Իրենց մէջ այլևս գաղափարի և ձգտումներու ոչ մէկ կապ կարող է գոյութիւն ունենալ...

Ու օր մը երկու չոզենաւ կը հեռանան Պալիէն: Մէկին մէջ է նախկին հարուստ դասընկերը, արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ պաշտօնատար Նազմին, որ իր հաւատարմութեան հաստատ ապացոյցները տուած ըլլալով բռնակալութեան, պաշտօնի բարձրացում ստացած է և կը մեկնի Եւրոպա: Միւս նաւ, որ կը բանի Սուէզի գծին վրայ, կը տանի Ահմէդ ձէմիլը, միւս դասընկերը... բայց ուր կը տանի նաւը իր ձակտի քրտինքով ապրել ուխտող այդ դժբաղդ երիտասարդը... զուցէ արտոր դէպի Արաբիա:

Հեղինակը, հարկադրուած՝ լռելեայն անցած է այս կէտին վրայէ:

Ձէմիլ՝ չոզենաւի տախտակամածին վրայ նստած կը մտորէ: Սև զիւր մըն է: Ալիքները «երկար ու թանձր օձերու նման գալարուելով ու թաւալելով կը ծաւալէին դէպի ծովի խաւարչերուն անհուն տարածութիւնները և անձանօթ լեզուով մը զինքը կը հրաւիրէին իրենց ծոցը: Այդ մութ ալիքներուն զիւրը նետուիլ արդեօք, փախչելու համար կեանքի թշուառութիւնը հեղնող վաղուան արեւի լոյսէն...»

Այդ սեւ գիշերը իրեն կը յիշեցնէ ուրիշ գիշեր մը, որ տա-
կայն կապոյտ էր ու ջինջ ու ազամանդազարդ: Բերա, Թէվէ-
Պաշի պարաւզին մէջ էր և կը գիտէր Ոսկեղջուրը: Ինչ մեծ
տարբերութիւն այն կապոյտ գիշերին և այս սև գիշերին մէջ,
ուր տանհինգ տարուան կեանք մը կայ: Առաջինը յայտի գի-
շերն էր, երկրորդը մնայլ յուսահատութեան:

Ահա ինչո՞ւ համար գիրքը կը կոչուի *Կապոյտ եւ Սեւ*:

Խալիդ Զիա բէյ վիպական այս դործողութեան շուրջը
յանցնած է կարգ մը խորհրդածութիւններ ու զատողութիւն-
ներ բանաստեղծութեան, թուրք տաղաչափութեան վրայ: Վէ-
պը 417 էջէ կը բաղկանայ և հասած է երկրորդ տպագրութեան:
Զիա բէյի արժանիքը կը կայանայ ճէմիլի հոգեբանական այլե-
այլ վիճակներու և թուրք ժողովրդի ընկերական կեանքի և
բարքերու բնական յաջող նկարագրութեան մէջ:

Խալիդ Զիա բէյի թուրք պրականութեան մէջ երևումը
պէտք է համարել թուրք գիտակցութեան զարթնումի առաջին
քայլերէն մէկը:

ՏԻԳՐԱՆ

ՓՈՂԻ ՀԵՐՈՍԸ *)

(Les affaires sont les affaires)

Կոմեդիա 3 գործողությամբ

ՕԿՏԱԻ ՄԻՐԲՅԻ

(Թարգմանութիւն Ֆրանսերէնից)

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Միւս օրը առաւօտեան

Բեմը ներկայացնում է մի փոքրիկ սալոն à la Լիզովեկոս XVI՝ հին հարուստ կարասիքով կահաւորուած, սակայն տեղ-տեղ մի քանի ան-ներդաշնակ, աչք ծակող մանրամասնութիւններով: Խորքի պատը զարդա-րած է մետաքսէ ցանցերով... Ձախ կողմին մի բացուած դուռ տանում է դէպի նոյնպէս շքեղազարդ դահլիճ: Մի այլ դուռ՝ դէպի Իսիդոր Լըշայի կաբինետը: Աջ կողմին մի մեծ պատուհան բացւում է պարկի վրայ, որ լուսաւորուած է արեւի մառազայծներով: Մի վաղեմի թանգազին կահի վրայ կաւէ Amour—վիրաւորական կերպով moberne, այլափոխուած եւ ծաղրելի, մի վարդ ձեռքին մատուցանելիս... Գեղեցիկ անօթների մօտ՝ թանգ եւ շռայլ հնութիւններ (bric-à-brac): Աջ եւ ձախ պատերի վրայ իշխանուհիների եւ վաղեմի ազնուականների պատկերներ: Մի աչքի ընկ-նող տեղից կախած է Իսիդոր Լըշայի մեծադիր en pied նկարը, երկու կողմին ելքերական թեֆլեկտորներ:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 8:

ԱՆԱՋԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԺԵՐՄԷՆ, ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՐ.

(Վարդգոյրը բացուելիս ժերմէն մի սեղանի առջեւ նստած՝ մտայնոր, անուշադրութեամբ թերթում է մի պատկերազարդ պիւրք: Յետոյ բարձրանում, գնում է պատուհանի մօտ, անհամբեր նայում, կարծես նա մէկին սպասելիս լինէր: Կառավարիչը պորտֆելը կռնի տակին՝ դուրս է գալիս Խաղորի կաբինետից: Լուռ առանց կանգ առնելու քսրեւում է ժերմէնին եւ գնում դէպի բեմի խորքի դուռնը:)

ԺԵՐՄԷՆ. Պարոն Դր Լա Ֆոնտառնէլ...

ԿԱՌ. Օրիորդ...

ԺԵՐՄԷՆ. Իմ հօր մօտիցն էք գալիս:

ԿԱՌ. Այո, օրիորդ...

ԺԵՐՄԷՆ. Ես կարծում էի՝ թէ նա դուրս է գնացել:

ԿԱՌ. Հա, նա հէնց ճիշտ այս րոպէին սրահով դուրս է գալիս... Գոմն է գնում, կարծեմ...

ԺԵՐՄԷՆ. Ինչպէս էր նա այս առաւօտ:

ԿԱՌ. Շատ լաւ... շատ ուրախ:

ԺԵՐՄԷՆ. Շատ ուրախ... Նա ձեզ ոչինչ չ'ստաց:

ԿԱՌ. Առանձին ոչինչ, օրիորդ: Հետախօսով երկար խօսեց... այն երկու ինժիներների մասին: Այնուհետեւ մեր գործերով զբաղուեցինք: (Փոքր լուռութիւն):

ԺԵՐՄԷՆ. Մի փոքրիկ նեղութիւն յանձն կ'առնէք, պարոն Դր Լա Ֆոնտառնէլ:

ԿԱՌ. Մեծ ուրախութեամբ, օրիորդ:

ԺԵՐՄԷՆ. Ժիւլը... Պարտիզպանը... Վոպերդիւից արդէն հեռացաւ:

ԿԱՌ. Այո, երեկ երեկոյեան...

ԺԵՐՄԷՆ. Նա այլեւ այստեղ չի վերադառնալ:

ԿԱՌ. Ես չատ կը զարմանամ, եթէ հէնց էգուց, վաղ առաւօտեան նա իմ գրասենեակում չը գտնուի... Ես լաւ եմ ճանաչում այդ խեղճ թշուառներին... նրանց գիմադրութիւնը մէկ օրից աւել չի տևում...

ԺԵՐՄԷՆ. (Կառավարչին մի ծրար տալով) Կարող էք նեղութիւն կրել՝ նրան յանձնել այս փոքրիկ գումարը:

ԿԱՌ. Իհարկէ, օրիորդ...

ԺԵՐՄԷՆ. Առանց նրան յայտնելու՝ ումից է այդ...

ԿԱՌ. Նա իսկոյն զլիւի կընկնի՝ թէ ումից է...

ԺԵՐՄԷՆ. Դուք պաղկյունն էք գնում:

ԿԱՌ. Այո...

ԺԵՐՄԷՆ. Եթէ կարելի է, նեղութիւն կրեցէք Գարրօին
ասել, որ ես ցանկանում եմ նրա հետ խօսել:

ԿԱՌ. Շատ լաւ...

ԺԵՐՄԷՆ. Ես մի քանի տեղեկութիւններ ունեմ նրանից
հարցնելու:

ԿԱՌ. Օրիորդ, դուք լաւ գիտէք, որ ես միշտ պատրաստ
եմ ձեզ ծառայելու...

ԺԵՐՄԷՆ. Շնորհակալ եմ ձեզանից... (Կառավարիչը դուրս է
տալիս եւ կամենում է հեռանալ). Պարոն Դը Լա Ֆոնտընէլ... (Փոքր
լուծիւն) Երեկ երեկոյեան այստեղ տեղի ունեցաւ մի շատ ցա-
ւալի... սոսկալի դէպք... (Կառավարիչը ձեռքի մի շարժում է անում,
կարծես խնդրելիս լինէր, որ դրա մասին այլեւս չը խօսուի): Ես ներո-
ղութիւն եմ խնդրում ձեզանից... (Ձեռքը մեկնում է նրան):

ԿԱՌ. (Շատ յուզուած). Օհ, օրիորդ... (Բռնում է նրա ձեռքը
եւ համբուրում: Այդ շարժման ժամանակ նա վայր է գցում իր պորտ-
ֆէլը: Ժերմէն շտապով վերցնում, տալիս է նրան: Կառավարիչը կակա-
զելով) Օ...րիորդ... օրիորդ...

ԺԵՐՄ. Իւրաքանչիւրը՝ իր հերթին...

ԿԱՌ. (Բողոքով յուզուած, կոկորդը՝ սղմուած). Ես արժանի չեմ,
օրիորդ, ձեր բարութեան... Ես վատ եմ ապրել... Կեանքից...
հասարակութիւնից դուրս մի էակ էի ես... երբ հանդիպեցայ
ձեր հօրը... Ի՞նչ կը լինէի ես առանց նրան եւ այստեղ... ա-
ռանց ձեզ... (Սրբում է արտասուքի մի կաթիլ). Դուք չը գիտէք...

ԺԵՐՄ. (Նրա խօսքը մեղմութեամբ կտրելով). Որ դուք զըժ-
բախտ էք... ես այդ գիտեմ եւ զրանից աւելի ես այլիս ոչինչ
չեմ կամենում իմանալ...

(Սալոնի դրան շեմքի վրայ երեւում են Ֆինկ եւ Գրուզ)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԺԵՐՄԷՆ, ՖԻՆԿ, ԳՐՈՒԳ, ԿԱՌ-ԱՎԱՐԻՉԸ.

ԳՐՈՒԳ. Ներողութիւն, օրիորդ:

ԺԵՐՄ. (Քիչ գոռոզ քաղաքավարութեամբ). Դուք իմ հօրս էք
վնասում:

ԳՐՈՒԳ. Այո, օրիորդ...

ԺԵՐՄ. Հայրս դուրս է գնացել...

ՖԻՆԿ. Ես ուրախութեամբ եմ նկատում, որ դուք երե-
կուայ նման այլիս տկար չէք:

ԺԵՐՄ. Բոլորովին ոչ: (Կառավարչին). Պարոն Դը Լա

Փօնաընկել... նեղութիւն կրեցէք ուղեկցել այս պարոններին հօրս մօտ:

(Դրանք դուրս են գնում):

ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԺԵՐՄԷՆ, յետոյ ՏԻԿ. ԼԸՇԱ, ապա ՄԻ ՍՊԱՍԱԽՈՐ.

(Ժերմէն՝ յուզուած, անհամբեր սկսում է նորից քայլել. նա ջղային սաստիկ գրգռուած դրուժեան մէջ է: Մտնում է տիկ Լըշա՝ զարդարուած, մի պատարագազիրք էլ ձեռքին):

Տ. ԼԸՇԱ. (Դրան մօտից). Ժերմէն... ինչպէս, դու զեռ պատրաստ չես...

ԺԵՐՄԷՆ. Պատրաստ:

Տ. ԼԸՇԱ. (Բոլորովին ներս դալով.) Ձէ որ ժամն է:

ԺԵՐՄԷՆ. Ի՞նչի ժամը...

Տ. ԼԸՇԱ. Եկեղեցի, պատարագ գնալու. ժամը... (Նա նըստում է մի բազկաթոռի վրայ եւ ձեռնոցների կոճկելը վերջացնում):

ԺԵՐՄԷՆ. Ես եկեղեցի չեմ գնում...

Տ. ԼԸՇԱ. Լաւ... Լաւ... Դա ի՞նչ նոր ֆանտազեա է...

ԺԵՐՄԷՆ. Դա ոչ նոր բան է... ոչ էլ ֆանտազեա... Ես եկեղեցի չեմ գնում նրա համար, որ դա ինձ դուր չէ գալիս...

Տ. ԼԸՇԱ. Քո հայրը սաստիկ կը բարկանայ... Գիտես՝ նա կամենում է՝ որ մենք ոչ մի պատարագ էլ բաց չը թողնենք, մանաւանդ այժմ...

ԺԵՐՄԷՆ. Դա իմ գործն է՝ թէ իմ հայրը ի՞նչ է կամենում եւ ինչ—ոչ... Ես հետեւում եմ միայն իմ ճաշակին... Իսկ իմ ճաշակը ինձ թեւադրում է, որ այս առաւօտ ես այստեղ մնամ...

Տ. ԼԸՇԱ. (Յուսահատուած). Ահա... նորից սկսում է...

ԺԵՐՄԷՆ. Քանի որ հայրս յանկարծ սկսել է եկեղեցին այդպէս սիրել... ինքը ինչո՞ւ չէ գնում...

Տ. ԼԸՇԱ. Որովհետեւ նա... այս տարի... հակակղերական է... Սակայն իր գործերի, մանաւանդ իր ընտրութեան տեսակէտից նա օգտակար է համարում, որ մենք եկեղեցի գնանք... Թէեւ դա հաւանականաբար մի մեծ արգիւնք չի ունենալ, բայց եւ այնպէս միթէ չի կարելի է այս բաւականութիւնը նրան տալ...

ԺԵՐՄԷՆ. Հիանալի է...

Տ. ԼԸՇԱ. Դա մի քաղաքական կոմբինացեա է...

ԺԵՐՄ. Շատ լաւ... միայն այդ կոմբինացիայի մէջ ես չեմ մտնում...

ՏԻԿ. ԼԸՇԱ. Բացի այդ... դա քեզ համար մի տեսակ ման-
դալ... դրօսանք է... Զուարճութիւններից այնքան զուրկ ես
դու...

ԺԵՐՄ. (Սառնօրէն) Ես զուարճութիւնների պահանջ չ'ու-
նիմ...

ՏԻԿ. ԼԸՇԱ. (Տխրութեամբ իր աղջկան նայելով). Ճիշտն ասած,
իմ խեղճ երեխայ, ես չը գիտեմ՝ մի քանի ժամանակից իվեր
լինչ է քեզ պատահել... Յամենայն դէպս, անշուշտ, ոչ լաւ բան...
Միշտ մի տեսակ տենդային դրութեան մէջ, չարունակ յու-
ղուած... մեր դէմ աւելի և աւելի դրդուած... Ոչ ոքի չեմ ու-
ղում տեսնել... Երբ մի մարդ է դալիս մեզ մօտ, դու նրա հետ
կոպիտ և անքաղաքավարի... Թողնում, կսկոյն հեռանում ես...
Ո՛րքան հաճելի է այդ մեզ համար... Խօսել քեզ հետ այլևս ան-
կարելի է... Այնպիսի բառեր ես արտասանում, որ մարդու վրայ
սարսափ են բերում... Եւ դու գեւ զարմանում ես, որ երբեմն
քեզ վրայ բարկանում ենք... Բոպէներ են լինում, որ ինքս ինձ
հարց եմ տալիս... չը լինի՞ թէ իրօք դու քիչ խելագարուել ես...
Վերջապէս... աստ... տեսնենք՝ ինչ կայ, ինչ է քեզ պատահել...

ԺԵՐՄ. Ոչինչ...

ՏԻԿ. ԼԸՇԱ. Հիւանդ ես:

ԺԵՐՄ. Ո՛չ...

ՏԻԿ. ԼԸՇԱ. Եթէ տանջւում ես դու մի որեւէ պատճառով...
ասա ինձ... (Աւելի դորովաղին) Վերջապէս... չէ որ ես քո մայրն եմ...

ԺԵՐՄ. (Աւելի մեղմաբար). Ես տանջւում չեմ...

Տ. ԼԸՇԱ. Գու սաստիկ վիշտ ես ինձ պատճառում... Աղ-
նիւ խօսք, կարծես, քեզ չարչարում, տանջում են, ամեն ինչից
զրկում... Գուցէ դու զժգոհ ես մեղանից մէկն ու մէկից... Ա-
սա, յայտնիր...

ԺԵՐՄ. Ո՛չ... ոչ...

Տ. ԼԸՇԱ. Ուղղակի անհաւատալի է, անհաւատալի...

Այստեղ դու ազատ ես, որպէս օդ... Գնում ես... դալիս... Որ-
պէս մի տղայ, անում ես, ինչոր քէֆդ է տալիս... Նոյն իսկ
հէնց այս առաւօտ դու ինձանից երեք հարիւր ֆրանկ ես
խնդրում... Ես տալիս եմ... Ես կարող եմ քեզանից հարցնել,
սահանջել, որ ինձ ասես՝ ինչ պիտի դու անես այն փողե-
րով... Սակայն ես այդ չեմ անում... Ես տալիս եմ քեզ այն-
պէս... առանց մի որեւէ պայմանի... Շատ կը գտնես այսպիսի
մայրեր, չէ... Եւ վերջապէս չէ որ երեք հարիւր ֆրանկը մի
պատկառելի գումար է... Գո բարեգործութիւն անելիք էլ... այն
էլ այնպիսի մարդկանց համար... որ հոգաւորութեան արժանի
չեն... Այո, այո... Վերջապէս ասա, ինչ ես ուզում...

ԺԵՐՄԷՆ. Ես ոչինչ չեմ կամենում... Դրանից այլևս չը խօսենք... Խնդրում եմ, մայրիկ, դրանից այլևս չխօսենք...

Տ. ԼԸՇԱ. Սա ինչ զժրախառնություն է, Աստուած իմ... Երկու երեխայ ունենամ... Մի որդի, որ երբեք այստեղ չի լինում... որ ինձ տանջանք է միայն պատճառում... Մի աղջիկ, որի ուշը-խելքը միշտ ուրիշ տեղ է... որի ոչ ցանկություններն են ինձ յայտնի, ոչ էլ մտքերը... որից ես չեմ ստացել ոչ մի ժպիտ, ոչ մի զորով... (Խոր հառաչում է)

ԺԵՐՄԷՆ. Սակայն... մայրիկ, դա... իմ մեղք չէ...

Տ. ԼԸՇԱ. (Գլուխը շարժելով). Անկասկած իմ մեղքն է... Այո... այո... ինձ քաջ յայտնի է, որ ես մի բարձր, մի կրթուած կին չեմ... Քեզ հետ չեմ կարող խօսել բարձր առարկաներից... որոնց մասին դու և Գարրօն էք անկասկած խօսում...

ԺԵՐՄԷՆ (Հակիրճ կերպով). Մայրիկ... Խնդրում եմ... Բաւական է...

Տ. ԼԸՇԱ. Ինձ այդպէս չեն կրթել... Դա ճիշտ է... Ես մի առողջ բանականութեան տէր կին եմ... (Ղուլթիւն) Խօսակցութեան ժամանակ... սա աւելի անախորժ է... սակայն կեանքի մէջ դուցէ աւելի անհրաժեշտ...

ԺԵՐՄԷՆ. Սակայն, մայրիկ... հարցը բոլորովին դրա մասին չէ...

Տ. ԼԸՇԱ. Հա... վերջապէս... Օ'հ, Աստուած իմ (Տեղից բարձրանում է). Ուրեմն վճռուած է... Ձեռ գալիս, գնանք Լիկզեյի...

ԺԵՐՄԷՆ. Ես քեզ հաւատացնում եմ... Ես աւելի տանը մնալն եմ ցանկանում...

Տ. ԼԸՇԱ. (Յանկարծ անհանգստանալով). Ուրեմն... Ես սովորուած կառքը փոխել պիտի տամ... (Հնչեցնում է զանգակը). Դու տեսնում ես, որ քո քմահաճոյքը բոլորին էլ նեղութիւն է պատճառում... (Ներս է գալիս ծառան). Գնացէք, տխուրատանը յայտնեցէք, որ հին coupé-ն լծեն... և միայն մի ձի...

ԾԱՌ. Ես հէնց Լիկզեյի տիկնոջը յայտնելու, որ կառքը արդէն պատրաստ է...

Տ. ԼԸՇԱ. Victoria կանգը:

ԾԱՌ. Այո... տիկին...

Տ. ԼԸՇԱ. Այդ ես չեմ ուզում... Ասա, որ coupé-ն լծեն, հին coupé-ն...

ԾԱՌ. Շատ լաւ, տիկին...

(Դուրս է գնում):

ԺԵՐՄ. Դու կ'ուշանաս... Պատարագին չես հասնիլ...

Տ. ԼԸՇԱ. Ոչինչ... քիչ էլ մնայ... ինձ բաւական է...

Սակայն ես չեմ կարող մենմենակ երկու ձիանի victoria-ի մէջ նստել, գնալ... դա իմ ոյժից վեր է... Նրա մէջ ես ինձ մի տեսակ վատ եմ զգում... Գուցէ դա յիմարութիւն է... ես ասելիք չունիմ դրա դէմ... Բայց ես մենմենակ նրա մէջ տառաջում եմ... Իմ կողքին կամ պիտի մի մարդ լինի... կամ կապոյններ... (Լոուիսին) Մինչեւ կառքը լծել-պատրաստելը գնամ, մի քանի կարգադրութիւններ անեմ... (Մի րոպէ մտածմունքի մէջ է ընկնում): Ես յոյս ունիմ, որ այն երկու պարոնները այս երեկոյ կը մեկնեն...

ԺԵՐՄ. Ես անտեղեակ եմ:

Տ. ԼԸՇՍ. Ես չը գիտեմ՝ ովքեր են նրանք... որտեղից են գալիս... բայց տարօրինակ գէմքեր ունեն...

ԺԵՐՄ. Ո՛չ աւելի տարօրինակ քան միւսները, որ բերում է այստեղ իմ հայրը... Բոլորն էլ միմեանց նման են:

Տ. ԼԸՇՍ. Անտարակոյս... Գործնական մայրիկ են դրանք... Բայց եւ այնպէս Իսիդորի տեղ ես լինէի, դրանցից կը զգուշանայի:

ԺԵՐՄ. Միենոյն բանը նրանք իմ հօր մասին կ'ասեն...

Տ. ԼԸՇՍ. Լմւ... լմւ... Այլեւ չարասիրտ մի լինիր... Դու ինձ չես համբուրում:

ԺԵՐՄ. Ինչու չէ, մայրիկ...

(Համբուրում է նրան):

Տ. ԼԸՇՍ. Ա՛խ, եթէ դու կամենաս... Եթէ քո այս անպիտան փոքրիկ զուլսդ կամենայ... Ժպտան, ինձ ուրախացնելու համար զոնէ մի անգամ մի լաւ ժպտան... (Ժպտում է, միայն տըխուր, ակամայ կերպով): Իսկ այն երեք հարիւր ֆրանկը... Ո՞ւմ համար էր...

ԺԵՐՄ. Ա՛խ, մայրիկ... չէ՞ որ դու ինձ խոստացել էիր...

Տ. ԼԸՇՍ. Լմւ, լմւ... (Գնում է... Հասնելով դրան մօտ՝ նստի և քնի վրայ վերցնելով տալիս է մօրը) Հա՛... Եթէ քո եղբայրը մինչեւ իմ վերադարձը գայ... լաւ կը լինէր, որ դու նրան մի լմւ խրատես... Տեսնենք՝ այսօր ինչ նոր խաբար է բերում...

ԺԵՐՄ. Ես Քառիէի վրայ ոչ մի ազդեցութիւն չ'ունեմ... Եւ վերջապէս նա անում է այն, ինչ որ իրան է դուր գալիս...

Տ. ԼԸՇՍ. Ի՞նչ արած... (Խնդրելով) Հագուստդ փոխիր... Նախաճաշակին լաւ հաղնուած լինես... Ես ուղում եմ, որ դու զեղեցիկ երեւաս... Խոստանում եմ...

ԺԵՐՄ. Այո, մայրիկ:

Տ. ԼԸՇՍ. Շատ զեղեցիկ... (Դուրս է գնում):

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԺԵՐՄԷՆ, ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԻ ՕԳՆԱԿԱՆԸ.

(Ժերմէն սկսում է յուզուած մտնգալ: Պարտիզպանի օգնականը զալիս է բոյսերը փոխելու: Ժերմէնին տեսնելով՝ նա տատանոււմ է՝ մտնէ Թէ չէ):

ԺԵՐՄ. Եկէք... եկէք...

ՊԱՐՏ. ՕԳՆ. Ներեցէք... ներողութիւն... օրիորդ... Այս առաւօտ քիչ ուշացանք... Ժիւլը մեկնում էր... (Հին բոյսերը վեր-
ցնում, տեղը նորերն է դնում: Փոխում է նոյնպէս եւ Amour-ի ձեռ-
քին գտնուող վարդը, ապա յետ ու յետ դնալով նայում, դիտում է: Հիւս-
ցած) Որքան գեղեցիկ է...

ԺԵՐՄ. Նոր պարտիզպանը եկել է:

ՊԱՐՏ. ՕԳՆ. Այո, հէնց այժմ տեղափոխում է մեղ
մօտ... Մօրուքաւոր... մի բարձրահասակ... սև մազ է... Ան-
բաղաւարտ... Կոպիտ... (Աշխատանքը շարունակելով) Օրիորդ,
այս առաւօտ ծաղիկներ չէք պահանջել...

ԺԵՐՄ. Ո՛հ... Շնորհակալ եմ:

(Պարտիզպանի օգնականը գործը վերջացնելով, հին բոյսերը վեր-
ցնում, ուզում է դուրս գնալ: Մտնում է Լիւսիէն):

ՊԱՐՏ. ՕԳՆ. Բարի օր, պարոն Գարրօ:

ԼԻՒՍԻԷՆ. Բարեւ, բարեւ... (Պարտիզպանի օգնականը դուրս է
գնում):

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԺԵՐՄԷՆ, ԼԻՒՍԻԷՆ

ԼԻՒՍ. (Պարտիզպանի օգնականի հեռանալուց յետոյ). Քեզ հօ ու-
չինչ չի պատահել:

ԺԵՐՄ. Ոչինչ... ես ուզում էի քեզ տեսնել... քեզ հետ
խօսել... Առաւօտեան փոստով ոչ մի լուր չը ստացար:

ԼԻՒՍ. Աւաղ, ո՛չ մի: (Լուռ թիւն):

ԺԵՐՄ. Լիւսիէն, գիտեա ինչ... այսօր և եթ հարկաւոր է
մի բան վճուել... Այսպիսի անորոշ, անյայտ դրութեան մէջ...
երկար ապրել մենք չենք կարող... շարունակ երկիւղի և սպա-
նիչ անվճռականութեան մատնուած... Ես գոնէ այլեւ անկա-
րող եմ...

ԼիԻՍ. (Տխրութեամբ). Չէ որ դու հաշտուել էիր՝ քիչ էլ համբերել:

ԺԵՐՄ. Համբերել... չարունակ համբերել... Օրեր, չաբաթներով համբերել... հպատակուել... Մինչև երբ... Մեր բարօրութեան, մեր երջանկութեան օրերն են դրանք, որ մենք կորցնում ենք... Նախ այս մշտնջենական նեղութիւնը... այս ամենօրեայ կեղծիքը արժանի չեն ոչ քեզ և ոչ ինձ... Ապա այս սուռնը՝ որ պէս մի ահագին ծանրութիւն, ինձ ճնշում, խեղդում է... Այդ ծանրութիւնը այժմ իմ ուժերից վեր է... համբերել ես այլևս չեմ կարող... Մի անգամ ընդմիջտ... իմ սիրելի Լիւսիէնս, արիւարար, բոլորի առջև, օր ցերեկով լինենք այն, ինչոր ենք իսկապէս...

ԼիԻՍ. Ես քեզ նորից խնդրում... աղաչում եմ՝ մի չտապիր... միայն մի քանի օր ես... Այն նամակները դու հօ տեսար...

ԺԵՐՄ. Նամակները:

ԼիԻՍ. Ամենալուրջ խոստումներ են պարունակում...

ԺԵՐՄ. Խոստումներ...

ԼիԻՍ. Սակայն, իմ սիրելիս, անկարելի է, որ ես չուտով մի պաշտօն չը ստանամ... և այդպիսով կարող լինեմ քեզ դռնէ նիւթսկան զրկանքներից ազատ պահել...

ԺԵՐՄ. Կարիք չը կայ, որ նրան մենք այստեղ սպասենք... Եթէ մենք մի այդպիսի բախտ ունենալու ենք... նա կարող է մեզ ժողտալ... և մի ուրիշ, այս տնից հեռու տեղ, ուր մենք կը լինենք... երկուսս միասին միայնակ... մտածելը՝ երկուսս միասին...

ԼիԻՍ. Սակայն դուցէ... վաղը...

ԺԵՐՄ. Վաղը... Ինչո՞ւ վաղը... Ինչո՞ւ վաղուան յետաձգել... Ո՛չ... հարկաւոր է վերջացնել իսկոյն և եթէ... եթէ դու ինձ սիրում ես...

ԼիԻՍ. Եթէ ես քեզ սիրում եմ...

ԺԵՐՄ. Լաւ ուրեմն, լսիր... (Բռնելով նրա ձեռքերը)։ Երբ այս դիչեր ես վերադարձայ իմ սենեակը... ես չը կարողացայ քնել... Ես դեռ լսում, զգում էի քեզ... այնքան այրող... այնքան կենդանի էին քո խօսքերը... քո գգուանքը... քո համբոյրները... Ես այլևս չէի կամենում միայնակ մնալ... Սպասեցի մինչև առաւօտ... երբ բոլորովին լուսացաւ... ես սենեակիցս իջայ... գնացի դաշտը... ապա հասայ անտառը... անցայ... գնացի... գնացի... գնացի... Սկզբում դա ինձ վրայ շատ լաւ ազդեց... Իմ ջղերը հանդարտւում, խաղաղւում էին... Ես ամբողջովին լեցուած էի անհուն ուրախութեամբ և թարմու-

թեամբ... Ես մտածում էի քո մասին... մեր անհուն և վայրենի սիրոյ մասին... վայրենի՝ ինչպէս այն ծառերը, բոնոյ չաղաթաթախ ճիւղերին մեղմ, հանդաբա զիպչելով անոյնում էի ես... վայրենի՝ ինչպէս այն ծաղիկները, որոնց գողարիկ նուրբ բուրմունքն էի ես ներշնչում... Յետոյ ես քայլերս ուղղելի գէպի տուն... Ես գնում էի կամաց-կամաց... Սիրտս անգործ... Երջանիկ էի ես... այն գրեթէ երջանիկ... Յանկարծ... անտառի ծառերի արանքով... ես նկատեցի մեր գրեհակը... որ յցուած էր հետում... Մի սարսափելի հարուած էր, որ ես ստացայ... կարծես մահն էր իմ գիմացը կանգնած... Մի սոսկալի... մի ահուկի ըստ էր այդ... Երբեք այդպիսի պարզ կերպով գրեհակը չէր պատկերացել իմ առջև... իր իսկական, ֆիզիքական պատկերով... Ես պարզ կերպով տեսնում էի այն ամենը, ինչ որ նա իր մէջ թաղցնում է... ինչ որ նա ճմլում, ջախջախում է... այն ամենը, որ ինչ որ նա սպանում է... իր շուրջը... Այն անտառներ... այն գաշտերը... այս պարկը... արևի ճառագայթներով լուսաւորուած անողորմ քարի այս դանդաղածը... ոճիր, ոճիր էին կոչում... Որքան ոճիրներ էին այդ ամենի տակ ծածկուած... Դու չես գտնիլ այստեղ խոտի ոչ մի ծիւղ... ոչ մի փոքրիկ քար... ոչ մի կածան, որ գողացուած չը լինի... Եւ այն հողից, որ ես ման էի գալիս... այն հողից, որ ինձ է պատկանում... չէ որ նա իմն է... ես միմիայն լաց-արտասուք էլ լսում... և միմիայն արիւն էի տեսնում... Ինձ թւում էր, որ իմ շուրջը գտնուող ամեն, ամեն ինչ ինձ՝ «գող... գող...» էր կոչում... Իմ ուրախութիւնը յանկարծ տանջանքի փոխուեցաւ... իմ սէրը՝ զայրոյթ և ատելութեան... Ո՛հ... ոչ... ես այլևս անկարող եմ... ես այլևս անկարող եմ... այստեղ մնալ... Ես կարծում էի, թէ քեզանով միայն կարող կը լինեմ ապրել... թէ քեզ հետ միասին ես կարող էի ամեն ինչ տանել, համբերել... Սակայն ոչ... Եւ եթէ ես այստեղ մընամ, Լիւսիէն... գուցէ քեզ ես սկսեմ ստել... ԼիւիՍ. Ուրեմն... դու ուզում ես մեկնել այստեղից։

ԺԵՐՄ. (Ուժգին). Այո՛... ճիշտ, այո՛...

ԼիւիՍ. Ո՛ր դեմքը։

ԺԵՐՄ. Ուր որ լինի...

ԼիւիՍ. Ինչո՞վ կ'ապրենք։

ԺԵՐՄ. Միթէ ես աշխատել չեմ կարող... Ես ետանդ... կամք ունիմ ազատ և երջանիկ լինելու...

ԼիւիՍ. Իսկ աշխատանք... Կ'ունենաս Օ՛հ, իմ սիրելի Ժերմէնս... հաւատա ինձ... Իրական ինքնքր ես աւելի լաւ եմ ճանաչում... այնպիսի ծանր, նեղ հանգամանքներում եմ գրտնուել, կեանքի հետ այնպիսի պայքար մղել... Սկսել քեզ հետ

մի այդպիսի կեանք, որ ես միայնակ քիչ էր մնում բոլորովին ընկճուէի... ենթարկել քեզ մի այդպիսի փորձանքի... ճի՛նչ... ինչայի, ազատիւր ինձ այդ տանջանքից... Դու չը գիտես՝ թէ թշուառութեան մէջ ինչ սարսափելի մտքեր են անցնում մարդու գլխով... Մարդ երբեմն իր կեանքն է թշուառութեան գոհ բերում... իսկ յաճախ կորցնում, մոռանում է ինքնասիրութիւն, խիղճ... և որ ամենավառն է և սէր... Եթէ այդպիսի սարսափելի բողբոջներում մարդ գոյնաւորութիւն ունի սիրահարութեւլու... Սակայն չէ՞ որ ես ես ունէի և՛ մտաւոր կարողութիւն... և՛ եռանդ... ձեռքիս էլ մի արհեստ... յամառ և հաստատ կամք աշխատանքով անկախութիւն ձեռք բերել... Այդ ամենը ես ունէի... միայն դործ-աշխատանք չ'ունէի... Այո, երեք տարի անընդհատ ես աշխատանք, դործ եմ փնտրել... բայց, աւուղ, իր դուր... Ես բաղիսել եմ բոլոր գոները... դարձեալ իզուր... ինչ մի գուռ նայնիսկ կիսով չափ չը բացուեցաւ... Անհաւատալի է այս քեզ թուում, չէ՞... Սակայն դա իրողութիւն է...

ԺԵՐՄ. Իմ խեղճ Լիւսիէն:

Լիւս. Որպէսզի սովից բոլորովին չը մեռնեմ... լսում ես... սովից... ես ստիպուած էի ընդունել անարդ աշխատանք... երբեմն խայտառակ, ամօթալի կոմպրոմիսներ անել... Օ՛հ, եթէ ես քեզ պատմեմ իմ այդ կեանքը... Սակայն չէ՞ որ ես տղամարդ էի, այսինքն մի էակ, որ ունի որոշ արածողութիւններ և իրաւունքներ... որին հասարակութիւնը... ասում են... թէ թոյլ է տալիս ամեն սեռակ գործունէութիւն... բայց է անում բոլոր ասպարէզները... իսկ դո՞ւ... մի կին ես... և հասարակութիւնը քեզ չի ճանաչում...

ԺԵՐՄ. Դու այնքան էլ ինքդ քեզ վրայ վստահ չես եղել... Այժմ մենք երկու ենք... Երկուսս միասին կը կուենք...

ԼԵՒՍԻԷՆ. Երկու ենք... որ երկու անգամ աւելի տանջուենք... որ երկու անգամ յաղթուենք... Ահա թէ ինչու եմ ես երկչոտ և խոհեմ...

ԺԵՐՄ. Իսկ ինձ հէնց այդ է համարձակութիւն և յոյս տուողը...

ԼԵՒՍԻԷՆ. Քո էքզալտացեան ինձ սարսափեցնում է, սիրելիս... Այժմ քանի որ քո կեանքը... քո ապագան իմ հոգացողութեանն է յանձնուած... իմ պարտքն է քեզ ծանօթացնել, ցոյց տալ կեանքը այնպէս, ինչպէս նա կայ, և ինչ այնպէս, ինչպէս երազում է քո կրակոտ, վեհանձն բնաւորութիւնը, որ չարունակ ձգտում է անկախ լինել... Կեանքի մէջ անկախութիւն չը կայ...

ԺԵՐՄ. Քանի որ նա սանջանքի և ոճրի մէջ է... զույգ է երջանկութեան և մաքրութեան, ամբօթեան մէջ ևս լինի...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Ո՛չ մէկում... և ո՛չ միւսում...

ԺԵՐՄ. Իսկ սիրոյ մէջ...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Աւանդ...

ԺԵՐՄ. Ուրեմն... զու ինձ չես սիրում... Եթէ զու սիրոյ մէջ կոյր և վեհ հաւատ չունես, որ յաղթում է ամեն, ամեն ինչ, ուրեմն զու ինձ չես սիրում...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Ես սիրում եմ, աշխարհիս ամեն ինչից աւելի ես քեզ եմ սիրում...

ԺԵՐՄ. Որ այդպէս է, էլ մի վիճաբանիր... վերցրո՛ւ ինձ... տանք ինձ... Իրականութիւնը միայն այն է, ինչ որ սէրն է ըստեղծում... Մնացածը ոչինչ է... մնացածը գոյութիւն չունի...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Հէնց այդ մնացածն է ամբողջ կեանքը... Նա կարող է մեզ փշրել, ջարդել... ինձ համար ոչինչ... ևս սովոր եմ... Իսկ դձ... ևս քեզ սիրում եմ բոլորն, խորունկ, յաւիտեանական սիրով... ահա թէ ինչու ևս չեմ ցանկանում իմ երջանկութեան հետ խաղ խաղալ... այլ կամենում եմ նրան պահել... կը կամենայի նրան պաշտպանել և քո վեհանձն անխոհեմութիւններից...

ԺԵՐՄ. Լաւ է, լաւ...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Դու կասկածում ես:

ԺԵՐՄ. Ոչ... ո՛չ... օհ ո՛չ... Միայն դու դատում ես տղամարդուն և զխանականին յատուկ երկչոտ խելքով... Իսկ ես... իմ մէջ խօսում, ճշում է կանայքի սիրտը... Դու ևս երազների և ցնորքների մէջ ապրում... ևս եմ բնութեան և կեանքի մէջ... Լաւ... ասա՛ տեսնենք, զու ինչ ևս կամենում անել...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Դարձեալ սպասել...

ԺԵՐՄ. Լաւ... Իսկ եթէ քո սպասածդ չը լինի... երբեք չ'իրադործուի...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Դա անկարելի է...

ԺԵՐՄ. Սակայն քիչ առաջ զու երկիւղ էիր կրում... Վերջապէս... ենթադրիր, որ չ'իրադործուեց... (Լիւսիէն լռում է) Տեսնում ես... (Լռութիւն) Ոչ... այստեղ մի ուրիշ բան կայ, որ զու չես ասում... Սակայն մի քանի օրից ի վեր քո խօսքերից... քո ձև ու շարժումներից ևս այն զգում, նկատում եմ... Ահա ասեմ թէ ինչ...

ԼԻՒՍԻԷՆ. Ուրիշ ոչինչ չը կայ... հաւատացնում եմ քեզ...

ԺԵՐՄ. Իմ հայրը... Քեզ վատ ևս զգում, խիղճդ այնքան էլ հանգիստ չէ նրա նկատմամբ...

ԼԻՒՍ. Ո՛չ ձեր հօր... այլ զույգ է իմ նկատմամբ...

ԺԵՐՄ. Դա միենոյն է... Միայն այժմ ուշ է... դրա մասին առաջ էր հարկաւոր մտածել... Եւ յետոյ խղճի անհանգստութիւն իմ հօր... պ. Իսիդոր Լըչայի նկատմամբ... անկեղծաբար ասած... դա մի աւելորդ շռայլութիւն է...

ԼԻԻՍ. Ես նրան չատ բան եմ պարտ:

ԺԵՐՄ. (Ուսերը թոթուելով) Ինչպէս պ. Դը Լա Ֆոֆտընէլը... Իմ հայրս սուրբ... մարդկութեան բարերար դարձած... Որպիսի դառն հեղինակութիւն...

ԼԻԻՍ. Մի ծաղրիլ: Նա ինձ թշուառութիւնից է ազատել... Ես այժից ընկել, բոլորովին ուժասպառ էի, երբ նա ինձ ձեռք կարկանդեց...

ԺԵՐՄ. Որպէսզի քեզ աւելի ստորացնէ... որպէսզի քո մտաւոր կարողութիւնները... գիտութիւնը և քո բարոյական առաքինութիւններն ի չարն գործ դնէ... Անկարող լինելով շահագոծել... նրանց դարձրեց մի անվայել մասկարադ... Ինչպէս դո՛ւ ինքդ ես առում, մի պատրանք...

ԼԻԻՍ. (Տխրութեամբ). Ես այդ անապարծութեամբ ասացի... չար անապարծութեան բողբոջին...

ԺԵՐՄ. (Եստաւար). Սակայն ես... ես չեմ կամենում՝ որ դիպչեն, ստորացնեն այն մարդուն, որին ես սիրում, որով ես պարծնում եմ... (Լռութիւն): Միթէ մենք միմեանց սիրելու համար կարիք ունենք ուրիշների համաձայնութեան, հրապարակական երգումների... հանդիսաւոր ստորադրութիւնների... Չէ՞ որ ես այստեղ ամեն օր հօրիցս սովորեցայ, որ դաշինքը, պայմանագրերը նրա համար են միայն, որ նրանց խախտեն... երգումները՝ որ նրանց դրժեն... (Աւելի հանդստութեամբ) Իսկ ի՞նչ... ազատել է նա արդեօք ինձ թշուառութիւնից... երբ և է նա ինձ ձեռք մեկնել է արդեօք...

ԼԻԻՍ. (Գորովալիւ տխրութեամբ). Լաւ հասկայիր... խնդրում եմ... իմ սիրելի Ժերմէն... Ես չեմ կամենում քո հօրը պաշտպանել... Գուցէ դու հիմք ունես, անկասկած, և իրաւունք նրան չը սիրելու... բանի որ նրա պատճառով դու այնքան տանջուել ես... Սակայն չէիր կարող նրան չը սիրել առանց անողորմաբար նրան դատելու...

ԺԵՐՄ. Ես նրան իմ ատելութեանս չափ եմ դատում... Դրա դէմ ես ոչինչ չեմ կարող անել... (Լիւսիէն ցնցւում է). Ի՞նչ պատահեց քեզ:

ԼԻԻՍ. Դու ինձ չատ վիշտ ես պատճառում...

ԺԵՐՄ. Ինչու ես դու ինձ այդ ասում:

ԼԻԻՍ. Համոզուած ես արդեօք, որ քո հօրը ճանաչում ես,

համոզուած ես դու արդե՞ք, որ քո հայրը իր արարքների պատասխանատուն է...

ԺԵՐՄ. Եթէ իմ հայրս խելագար լինէր... ես կարող էի այդ տանել... ես կարող էի նոյնիսկ նրան սիրել, իմ սիրովս նրան բժշկել... Բայց... նա խելագար չէ... Մի մարդ, որ այնքան յամառ է... մի մարդ, որ իր ամենաանհեթեթ քմահաճոյքների ժամանակ իսկ իրան կրքէք չէ կորցնում, որ նոյնիսկ իր անմտութեան մէջ այնքան լաւ է տրամաբանում,—նչ, նա խելագար չէ...

ԼԻԻՍ. Իմ խեղճ Ժերմէնս... (Քաշում է Ժերմէնին իր մօտ... վերցնում է նրա գլուխը, մեղմ, փաղաքշական շարժումներով): Իմ սիրելի յամառ վայրենիս... Օ՛հ, եթէ ես կարողանայի այս զըլխիդ մէջ մտցնել աւելի ներողամտութիւն և աւելի զուժ... Ա՛յ ի եթէ ես կարողանայի... (Համբուրում է նրա ճակատը) սրան տալ... կեանքի աւելի ճիշտ ըմբռնումը... (Երկար նայում է նրան): Քո տանջանքների պատճառը աւելի դու ինքդ ես, քան քո հայրը...

ԺԵՐՄ. Բոլորովին ոչ... բոլորովին ոչ...

ԼԻԻՍ. Այո՛... այո՛... Դու տանջուած ես գերմարդկային երազներով... անկախ, կատարեալ արդարութիւն... Եւ քո այդ իղէալը, օ՛հ հաւատա ինձ, ցաւերով լի ապագայ է պատրաստում քեզ համար... Ես սուրբ չեմ... ես եւ բոլորի նման մի մարդ եմ... ունիմ լաւ և վատ կողմեր... վատ կողմեր դուցէ աւելի շատ... Եւ երբ մի օր դու կը նկատես, որ ես եւ մի մարդ եմ... մի խեղճ, հասարակ մահկանացու և ոչ քո վառ երեակայութեամբ ստեղծած քիմերը, ցնորքը... ով կարող է երաշխաւորել, որ այդ օրը դու ինձ չես առիլ... Այն ժամանակ ինչ կանես...

ԺԵՐՄ. Յիմարութիւններ ես խօսում...

ԼԻԻՍ. Ո՛չ. սա շատ բնական է... Եւ ամենուրէք դու միշտ միևնոյն բանը կը տեսնես, ինչ որ ձեզ մօտ է... աւելի կամ պակաս... այս կամ այն ձևով... Արտաքինը կարող է փոխուել... բայց հոգին միևնոյնն է մնում... Մարդկային խեղճ հոգին է այդ՝ իր ազահութեամբ, իր շահերով... իր եղծիչ կրքերով... իր ոճիրներով... բայց և իր ճակատագրական թշուառութիւններով... Նրան աւելի խղճալ է հարկաւոր, քան ատել... Որովհետև նոյնիսկ ամենաբնկճուած մարդու... ամենախստասիրտ ոճրագործի մօտ միշտ կարելի է տեսնել, գտնել լուսոյ մի փոքրիկ ճաճանչ... որը նրան գթութեան արժանի է դարձնում...

ԺԵՐՄ. Դիմութիւն... Սակայն քանի որ իմ սիրտս լի է գթութեամբ... ահա թէ ինչու նա լի է և ատելութեամբ...

(Լիսիկէն մեղմ կերպով ձերմէնից յետ է քաշում. ձերմէն նրան նորից իրան է մօտեցնում) Լա... լա... սիրալիր եղիր... վերադարձիր... (Լռութիւն... ձիգ թափելով) Ես քեզ բոլորը չը յայտնեցի... ծնողներիս և իմ ամօթխածութիւնը խնայելով... ևս քեզ բոլորը չ'առաջի... Եւ ևս սխալուեցայ... Որովհետեւ սիրող զոյգը պարտ է ամեն ինչ ընդհանուր դարձնել... Երանց ուրախութիւնը... Իրանց վիշտը և իրանց ամօթը... Քեզ յայտնի է իմ կեանքի միայն մի մասը... սակայն քեզ ծանօթ չէ իմ ամբողջ կեանքը... իմ ներքին և դադանի կեանքը... Է՛հ. իմացիր և այն... Արժէ որ իմանաս, երգում եմ քեզ... Իմ մայրս... Ոչինչ կամ չատ քիչ բան է ներկայացնում... Նա նոյնիսկ չար չէ... Նա կարծում է՝ թէ ինձ սիրում է... բայց նրա սերտը՝ ուրիշների օրինակին հետեւելով՝ քիչ-քիչ, առանց իր գիտութեան, կոչաւացաւ... փոքր խիղճ ունէր, այն էլ յղիութեան և հարստութեան մէջ անհետացաւ... Իր դէպի ինձ ունեցած, ինչպէս ինքն է անւանում, քնքուշութեան հետ նա միացնում է այնպիսի գոհակ, այնպիսի անարգ, այնքան օտար, մայրական սիրոյ հետ ոչ մի կապ չ'ունեցող հոգսեր,—որ ես՝ հակառակ իմ թափած ճիգերի և դերձ գրած դատադատութիւնների, երբէք չը կարողացայ նրան մայր համարել, իմ մայրը համարել...

ԼԻԻՍ. Դու նրա նկատմամբ մեծ պահանջներ ես ունեցել:
ԺԵՐՄ. (Քիչ զրոգուած). Ի՞նչ ես ինձ այդպէս նեղացնում...
Ընչու ես ինձ այդպէս ջղային դարձնում... Ես նրանից ոչինչ չէի խնդրում... երբեմն մի ժպիտ... մտածութիւն... բարութիւն... այո՛ բարութիւն... Միթէ՞ իրօք չատ բան եմ պահանջել... Բայց դու նրան չես ճանաչում... Նա պարտ էր այս տան մեղքը քաւել... Նա կարող էր հեշտ իրադրոճելի բարիքներով,—եթէ բնական առատաձեւութիւն չ'ունէր,—իր կանայքի վարսդութեամբ կարող էր թեթեւացնել, նուազացնել այն չարիքը, որ տարածում է իմ հայրը ամենուրեք... Սակայն նա ոչինչ չարեց, ոչինչ... Նա զգում է, թէ ես մութ կերպով, բայց զգում է իմ հօր բաշտ մեքենայութիւնները, մութ գործերը, մոլեգին և արիւնհարբու ախորժակը... Բայց և այնպէս չը նայած իր փոքրիկ զանգաւաններին, փոքրիկ բողբոջներին, նա՝ չնորհիւ իր ամուսնական պարտականութիւնների սխալ ըմբռնման, պաշտպանում է հօրս բոլոր գործերը, նրանց ծառայում... և հարկաւոր եղած դէպքում նրանց վրայ նոյնիսկ նորերն աւելացնում... (Աւելի դառնութեամբ). Եւ ևս նրան մեղադրում եմ ոչ նրա համար, որ նա ինձ չէ սիրում, այլ որ ես ինքս չը կարողացայ ներան սիրել... այնպէս, ինչպէս ես կը ցանկանայի սիրած լինել իմ հարազատ մօրը...

ԼԻԻՍ. Սակայն, իմ սիրելի ժերմէնս, քո ասածներդ լսելուց յետոյ ես նրան աւելի եմ խղճում... Մարդիկ զթուլթիւն են չարժում աւելի իրանց թուլութիւններով, երբեմն ծաղրելի կողմերով, քան իրանց առաքինութեամբ... Որքան ես քո մօրը ճանաչում եմ, նա մի խեղճ, թոյլ և մութ արարած է... փարթամ հարստութեան մէջ ինքն իրան կորցրած... աքսորութեան մատնուած... Նա անում է այն, ինչ որ կարող է...

ԺԵՐՄ. (Գողալով). Ի՞նչ իմ հայրը... նա ես այն է անում, ինչ որ կարող է... Արեւանգում... բորսային ճարպիկ խաղեր... շանտաժներ... դուփանք... խաբեքայութիւն... որ նա «գործեր» անունով է քողարկում... և սպանութիւններ... Ահա նրա պատմութիւնը:

ԼԻԻՍ. Դու միայն վատն ես տեսնում, երբէք լաւը չես նկատում, որ դառնում է միշտ վատի մօտ... Սակայն չը նայած հօրդ վատ, սարսափելի բնաւորութեան... նա մեծ մեծ բաներ էլ է կատարել...

ԺԵՐՄ. Իմ ինչիւն են հարկաւոր... քանի որ նա ինձ համար ոչինչ չի արել... Մեծ բաներ... Օ՛հ, թող ինձ իմ ասելիքս վերջացնեմ... Ես այսօր պահանջ եմ գրում քեզ յայտնելու, քո առաջ ազազակելու իմ բոլոր զգուհները... Ներք ես կը վերջացնեմ... զուգէ զու կը հասկանաս և այն ժամանակ կը կայացնես քո վճիռը... Ահա այդ երկու անձանց մէջ եմ ես ապրել... մեծացել... Անխնամ... աչքաթող՝ մի օտար էի ես... ընտանեկան կենդանուց էլ ցած... Երեւակայում ես Պարիզի մեր տունը և այստեղ՝ այս գլխակը... և ինձ նրանց մէջ... Մի կատարեալ դժոխք... ուր ես սփռեմ անգամ չը պատահեցի խաղաղ, անգործ հայացքներ... ուրախ, երջանիկ դէմքեր... ուր ես ոչ մի անդամ չը լսեցի քաղցր և բարի խօսք... Տենդային աճապարանք... յուզմունք... դժբախտութիւն... ծամածուղ ծիծաղ... ոճրի ապրթէնոզ... Մարդիկ են անբնդհատ գալիս... գնում և այլևս չը վերադառնում... ինչպէս երեկ՝ չը գիտեմ որակիցի եկած այն երկու յիմարները... Նրանք այս երեկոյ պիտի վերադառնան՝ կորցնելով իրանց հարստութիւնը, եթէ ունեն և իրանց պատիւը, եթէ դեռ պատիւ ունեն... (Լռութիւն:—Աւելի ցաւազին ձայնով): Պատահում են երբեմն մեղսակից դէմքեր... սակայն աւելի յաճախ՝ զոհեր... անծանօթ թշուառներ, սրտնց լաց ու կոծի, ծայրայեղ կարօտութեան մասին ես իմանում էի հօրս պատմուածքներից... Երեկոները, ընթրիքի ժամանակ, հայրս նստում օտարների և մեր առաջ պատմում էր իր քաջագործութիւնները... Ո՛րպիսի չարագուշակ խնդրութեամբ... մարդասպանի խակական քրքիջով նա մեզ պատմում է՝ թէ ինչպէս է խաբել սրան, կողոպտել միւ-

սին... պատիւը արատաւորել մի երրորդին... Եւ դու գեռ ինձ
կշտամբում ես, թէ ես դուք չ'ունեմ... Ա՛խ, Լիւսիէն, Լիւսի-
էն... դու չը դիտես... այս երկար ու ձիգ նշուլուած տարիներ
ընթացքում ես միմիայն գթութեամբ եմ ապրել... Փոզոցում
սգաւոր կնոջ և փոքրիկ երեխաներ հոնդիպելիս ինքս ինձ հարց
էի տալիս. «դուցէ սրանց սղի պատճառը ես մենք ենք»: Մէկի
արտասուքը տեսնելիս ինքս ինձ ասում էի. «դուցէ մեր պատ-
ճառով է արտասուում»:

Լիի՛Ս. (նորին խանդաղատանքով) Ի՞նչու ես դու քեզ այդպէս
տանջում...

Ժե՛ՐՄ. Դժբախտաբար... դրանից ես արդէն տուժել եմ...
Բանկիր Գաբրիէլ Դոֆէնի մասին դու ոչինչ չես լսել:

Լիի՛Ս. Այո, լսել եմ:

Ժե՛ՐՄ. Եւ դիտես, թէ, նա ինչպէս է մեռել:

Լիի՛Ս. Գիտեմ, ինքնասպանութեամբ...

Ժե՛ՐՄ. Նրա ինքնասպանութեան պատճառը մենք ենք ե-
ղել... (Լէւսիէն ցնցում է) Այո, այո, պատճառը մենք ենք ե-
ղել... Ես չեմ կարող քեզ լաւ բացատրել այդ դրամայի բոլոր
մանրամասնութիւնները... Առեարական դործերից առհասա-
բակ ես ոչինչ չեմ հասկանում... Սակայն ահա թէ ինչ կարո-
ղացայ ես իմանալ... ինչ իմ ականջիս հասաւ... ինչ որ Պարի-
զում խօսում էին ամենուրեք... Լրադիրները... հէ... նրանք
համբ էին... չէ որ հայրս նրանց պաշտօնակիցն էր... Եւ յե-
տոյ նա անկասկած նրանց կաշառած կը լինի... (Ժերմէնի ձայնը
զոզողով ե... Դէմքը ցաւ եւ տանջանք է արտայայտում):

Լիի՛Ս. Քո այդ յիշողութիւնները քեզ ցաւ են պատճա-
ռում... իմ սիրելի Ժերմէնս... Ձեռքերդ այրում են... Հեկե-
կանք եմ ես քո ձայնից լսում... բաւական է... ես քեզ խնդը-
րում եմ...

Ժե՛ՐՄ. Ոչ... հէ... ընդհակառակը, դա ինձ թեթևութիւն է
պատճառում... Կարծես մի ցաւ, որ ինձ տանջում, խողխողում է,
հանում ձգում եմ ինձանից... (Շարունակելով) Դոֆէն վասնդի
մէջ, յուսահատ, չ'իմանալով ինչ անել՝ վերջին ծայրայեղ միջո-
ցին է դիմում... դալիս է իմ հօր մօտ և խնդրում՝ իրան ազա-
տել... Թէ ինչ առուծախս է նրանց մէջ տեղի ունենում, — ես այդ
չը գիտեմ... ինչ գաղտնիք... ինձ անյայտ է... Միայն գիտեմ այն,
որ հօրս մի խաբուսիկ օգնութեան... դուցէ մի աննշտն խոստ-
ման համար Դոֆէն ստիպուած իր բանկի բոլոր մնացած ակ-
ցիաները բերում, յանձնում է իմ հօրը պահելու, լսում ես՝ պա-
հելու... Մի քանի օրից յետոյ յանկարծ բորսայում ծախուում են
միևնոյն ակցիաները միանգամից, բոլորը միասին... Դա մի ընդ-
նեպտեմբեր, 1903.

հանուր սարսափ էր... Արժէթղթերը իջնում են... նրանց հետ միասին խորտակում է և Դոֆէնի առևտրական տունը... Դոֆէնը՝ դունատ... խելագարուած... զէնքը այլայլուած, վազում, դալիս է իմ հօր մօտ... խնդրում... սպառնում... հօրս առջև ծնկաչոր կանգնած աղերսում... «Ձեր կողմից դա մի ոճրագործութիւն է»։—«Ոչ, դա իմ երաւունքն է»։ «Դուք ինձ կորստեան էք մատնում»։—«Ես ինձ ապահովացնում եմ»։ «Սակայն ես կին, երեսրաներ ունեմ»։—«Ես նոյնպէս»։ «Դուք ինձ ինքնասպանութեան դուռն էք հասցնում»։—«Շատ իմ հարկաւորն է»... Դոֆէնը վերադառնում է տուն և ատրճառակի մի հարուածով վերջ գնում իր կեանքին... Les affaires sont les affaires...

ԼիլիՍ. Քսոմնեկի է... Սակայն չէ որ Դոֆէնը նոյնպէս մի խաբերայ, մի գող էր...

ԺեՐՄ. Այդ Ժամանակ նա մի թղլ... մի գժրախտ, մի յաղթուած էակ էր... Օ՛հ, Լիւսիէն:

ԼիլիՍ. Գուցէ դա մի առասպել է:

ԺեՐՄ. Օ՛հ, լռիր... Ձու ա ճշմարտութիւն... Ես գնացել էի տիկին Դոֆէնի մօտ... նա ամեն ինչ ինձ պատմեց... Ես նրա ոտքերն ընկնելով՝ նրանից ներողութիւն եմ խնդրել... և նրա հետ միասին արտասուել... Եւ այս մէկը չէ... երկու, երեք... հարիւր... հազար այլ զէպքեր... Այժմ դու կարող ես ասել, որ ես հօրս դատելու իրաւունք չ'ունեմ... (Լիւսիէնը լռում է): Այժմ հասկանում ես դու արդեօք՝ թէ ինչու ես ուզում եմ թողնել, հեռանալ այս տանից, ուր իւրաքանչիւր մի քար, հողի իւրաքանչիւր մի կտոր արտասուքներով ողողւած է գնուել... (Լիւսիէնը լռում է): Ես քեզ ասում էի, որ իմ ծնողները ինձանով երբէք չեն զրազուել... Ես սխալուեցայ... Ո՛չ, նրանք հողում էին իմ մասին և, այ, դու կը տեսնես՝ որպիսի սննդնութեամբ և ընտանեւոր... Իմ հայրը ինձ ամուսնացնելու համար մի տարօրինակ սովորութիւն ունէր... այն է՝ իմ միջոցով մեծ գումարներ կորզել կամ ձեռնառն պայմաններ կապել... Մի շահաւէտ գործ իր օգտին ծառայեցնելու, ի նախապէս իրան վճարու համար նա ինձանով էր մարդկանց հրապուրում... Ես նրա համար այլիս մի մարդկային էակ չէի... այլ դարձել էի փոխանակութեան արժէթով, սպեկուլիացիայի արժէթով... Աւելին կ'ասեմ, յաճախ նա առուծախօր վերջացնելուց, պայմանագրերը կապելուց յետոյ ինձ էլ վրան աւելացնում, փեշքէշ է անում... այնպէս, ինչպէս մագդործը միւսը կշռել-վերջացնելուց յետոյ, իր մուշտաբու խաթրի համար մի փոքրիկ կտոր միս է կարում, պցում... Ո՞վ կարող է ասել, որ այս բոպէին այն Գրուզի և Ֆինիի հետ նա հէնց ինձանով չէ առևտուր անում...

ԼԻԻՍԻԷՆ. Քո կիրքը քեզ չեղում, սխալեցնում է, իմ սիրելի ժերմէնս... Ի՞նչու միայն քո հօրն ես մեղադրում, երբ բոլորն էլ ամուսնութեան վրայ այդպէս են նայում... Քանի որ երկու սիրող էակների սուրբ միութիւնը դարձրել են իսկ և իսկ առուծախի առարկայ, դաշինք, նոտարի մօտ կապուած, կնքուած, ստորագրած պայմանագիր... աւելի կամ պակաս վայրագութիւն, աւելի կամ պակաս լուստառակութիւն այդ առուծախի ժամանակ... ոչ մի բան չի փոխում... դարձեալ ամուսնութիւն է... Քիչ առաջ դու ինքըք էիր ասում... մեզ ինչ՝ քանի որ մենք ազատ, մաքուր, սուրբ սիրով ենք միմեանց հետ կապուած... Մոռացիր, ժերմէն, այդ անցեալը... ես քեզ ազաչում, պաղատում եմ...

ԺԵՐՄ. Ես կը մոռանամ... եթէ դու կարող ես, եթէ դու կամենաս ինձ մոռացնել տալ... Եւ ահա ինչ եմ կամենում ես քեզ ասել... Փոխանակ այդ կեանքի դէմ ապստամբելու... ես կարող էի նրա հետ հաշտուել, նրան բնորոշել... Միայնակ... առանց իրախուսանքի... առանց նեցուկի... առանց բարեկամի... մարդ վերջիվերջոյ պայքար մղելուց յոգնում է... Օրինակը... սովորութիւնը... բարոյական միայնակութիւնը... կարող են յաղթել ամենաաննկուն խղճատութիւն... և ամօթխածութիւն... Խայտառակութեան, ամօթի և ոճրագործութեան այս մթնոլորտում ես՝ անդիտակցարար կարող էի անկումից անկման գալով, դալ հասնել Քառվիէի դրութեան... Թէ ինչպէս և ինչու ապականութիւնից ես ազատուած եմ մեայել... ճիշտն ասած, ինքս էլ լաւ չը գիտեմ... Ես կարծում եմ, որ դրա պատճառը սիղբում իմ զայրոյթը, ծնողներիս դէմ մզած իմ պայքարն էր... յետոյ իմ սէրը... Սակայն սրալիս տարօրինակ մտքեր եմ ես իմ գլխից հեռացրել... Ա՛խ, Լիւսիէն... Լիւսիէն... Եթէ ես քեզ ասեմ... որ քանի-քանի անգամ... զգուած... ծնողներիցս վրէժխնդիր լինելու... նրանց ստորացնելու մի վայրենի ցանկութեամբ... քիչ էր մնում գայթակղուէի, անձնատուր լինէի սպասաւորների կամ փոռատան ծառայողներից մէկն ու մէկի կրքերին...

(Նրա ծայնը փոխում է, կոկորդը սեղմում):

ԼԻԻՍ. Ժերմէն... (Խանդադատանքով բռնկուած վերցնում է նրա ձեռքերը) Ժերմէն, լսիր... այդ մի ասա... երբեք այդպէս մի խօսիր... ճիշտ չէ քո ասածը...

ԺԵՐՄ. Նրանց գէմբեքը իրապէս աւելի պակաս հինիկ և մութ էին. քան մարդկային այն բոլոր էակների, որ գալիս գրնում էին մեզ մօտ...

(Արտասւում է)

ԼԻԻՍ. Ժերմէն... Ժերմէն... հանգստացիր... պաղատում

եմ... Գո լստահութիւնը... քո ուղղամտութիւնը... քո ոգու վեհանձնութիւնը... քո ամբիժ սրբութեան իղէալդ... ազատ ե արդար կեանք ունենալու բուն ցանկութիւնդ... և քո տանջանքները... Ահա թէ ինչի համար եմ ես քեզ սիրում. աւելի այդ ամենի, քան քո գեղեցկութեան համար... Հէնց դրա, հէնց այդ ամենի համար էր... որ ես քիչ առաջ ցնցուեցի... Լաւ ուրեմն... մենք կը մեկնենք... այո՛ւ Մենք կը մեկնենք, երբ դու կամենաս... Եթէ կամենաս... հէնց այսօր...

ԺԵՐՄ. Այո... այո... Սակայն ոչ իբրեւ դողեր, որ թագնւում եմ... Մենք կը մեկնենք բոլորի ներկայութեամբ... պարզերես, բաց ճակատով... հանգիստ սրտով...

ԼԻԻՍԻԷՆ. Այո...

ԺԵՐՄ. Եւ ամեն ինչ ինձ թո՛ղ... իմ սիրելի Լիւսիէնս... Ես հասկանում եմ քո խղճահարութիւնը, քո կասկածները... Քանի որ ես այդ չ'ունեմ... ես պիտի դորձեմ Վերադարձի, սիրելիս, պաւլյիոն: Հարկաւոր է, որ քո հաշիւները մաքուր լինեն, քո մատեանները՝ կարգին: Ես չեմ ցանկանում, որ իմ հայրը կարող լինի... այդ կողմից քեզ մի որեւէ բանում մեղադրել... Համբուրի ինձ... Գրկիր ինձ ամուր, ամուր (Նրանք զրկախառնւում են): Դու ոչ մի բանում չես փոշմանիլ, միամիտ եղիր... Երբ մենք երկուսս միասին կը լինենք... միասին, հեռու այստեղից... դու կը տեսնես, ինչպէս ես ուրախ կը լինեմ... այս իմ տղեղ աչքերը երբեք... երբեք այլեւ տխուր չեն լինի... և դու էլ ինձ այլեւ չես կշտամբիլ... և ինձ այնպէս կը սիրես... և քեզ այնպէս կը սիրեմ... Դու կը տեսնես, կը տեսնես՝ ինչպէս մենք երջանիկ, բախտաւոր կը լինենք...

ԼԻԻՍ. Այո, այո... երջանիկ կը լինենք... եթէ միայն դու չը կամենաս, որ մեր երջանկութիւնը մեղանից, կեանքից բարձր, չնաչառահեկ լինի...

ԺԵՐՄ. Չար... (Լռութիւն) Մեր երջանկութիւնը... մի՞թէ շատ ջանք դորժ դրիր... մինչև որ կարողացար նրան հուսալ... (Լռութիւն) Փող ունեւ...

ԼԻԻՍ. (Սմաչելով) Այժմ բաւական... ունեւ... Պարիզում կը ճարեմ... կը գտնեմ...

ԺԵՐՄ. Գնա... զնա... իմ խեղճ սիրելիս: Եւ զղեակից մի հետանալ...

(Լիւսիէնը դուրս է գնում)

(Ժերմէնը ուրախ-զուարթ նայում է նրան):

Ս. ՇԵՆԱՆՑ

(Գլ շարունակով)

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐԿԻՑ

ԱԼԿՈՂ ԾՆՈՒՆԴ Է ԹԷ ԹՈՅՆ

Ալկոլականութիւնը մաքրըը զբաղեցնող կարևոր խնդիրներէն մին է: Պաշտօնական մարմիններ, մասնաւոր ընկերութիւններ, անհատական ուժեր ամէն ճիւղ կը թափեն տարուէ տարի յարաճուն հերպով մեծցող չարիքնն առաջնն առնելու համար: Ալկոլականութիւնը մարդկութեան վրայ խուժող ազդեաների մեծազոյններէն և անողոքներէն մին է: Փճացնող, քայքայող, սպառող մի զօրութիւն է այն որ իր չարիքները ի զործ կը դնէ ոչ միայն ներկային, այլ և ապագային վրայ. արդարև ալկոլամոլը ոչ միայն իրեն կը մլնասէ, կը փճացնէ, այլև իր սերունդին, իր անմեղ սերունդին, որը կը լինի ջղային, հիւանդոտ, տարափոխիկ հիւանդութիւնների աւելի տրամադիր, տկարակազմ, լուսնոտ, յիմար, տխմար եայլն, հայլն: Ուրեմն այն աղբը, ուր ալկոլամոլութիւնը մեծ յառաջադիմութիւն է ըրած, դէպի իր կործանումը, իր փճացումը կը դիմէ արագաքայլ:

Նիստ գովելի են այն ամէն ջանքերը, բնկերական թէ անհատական, որոնք աղէտքին առաջնն առնելու կը ձգտին: Յաւեւ բարերար ջանքեր են անոնք, որոնք կը թափուին մարդը, մոլորեալ և իր չափը չը ճանչցող մարդը, իր տարրական շահերուն գիտակից ընելով և ազատելու համար իր քիմքն ու զգայարանները, ինչպէս և ստորին զգայումները զգուսող չա-

փազանցութիւններէն, որոնց կատարելապէս զերի եղած է նա, իր արժանապատուութիւնը կորսնցնելով:

Ամէն կերպով դովելի և քաջակերութեան արժանի ևն հակաշփուական ընկերութիւնները, որոնց թիւը պէտք է մեծցընեն ամէն անոնք, որոնք դիտակցութիւնն ունին ազէտին մեծութեանը, և բարի կամեցողութիւնը՝ իրենց նմաններին օգտակար լինելու:

Այս անհրաժեշտ մի քանի սողերէն յետոյ, զիմենք թէ ալիովը սնունդ է թէ թոյն: Շիտակն ըսելով, վերի սողերէն վերջ այս հարցումը մի քիչ անտեղի է: Միթէ ալիովը կրնայ սնունդ լինել երբ անհունապէս մեաս կը հասցնէ մարդկութեան: Թոյն է ան ու զօրաւոր թոյն: Տեսէք սա խեղճ մարդը, անոր ծնկերը կը կթոտին, քայլերը անհաստատ են, պատէ պատ կը զարնուի, աչքերը մարած են, զէմքը կասկարմիր դարձած է. մարդաձև մի մսակոյտ է նա, առանց մարդկային դիտակցութեան, առանց մարդու արժանապատուութեան: Կր բարբանջէ, կր բարկանայ, կը սպառնայ ուրիշներու, իր նմաններուն, և կամ կ'իյնայ գետին կապարի պէս ծանր ու մեռելական քունով կը խորթայ: Մի մարդ է դա որ արսէնթով, օղիով կամ վոգկայով է գինովցած: Սա մի ուրիշը որուն ձևաքերը կը դողան, աչքերը վայրադ աբսոլյայտութիւն ունին, մի հնաուուրց ալիւլամով է: Տխմար երևոյթ ունի, անոր առողջութիւնը քայքայուած է, ներքին գործարանները, մանաւանդ ուղեղն ու ջղային դրութիւնը մեծապէս խանգարուած, նոյնիսկ փճացած են, հիւսնդութիւնների մեծապէս տրամադիր է անոր ամբողջ կազմուածքը, եայն, եայն: Ալիւլն է այս բոլոր չարիքների պատճառը, հետեաբար նա չը կրնար սնունդ լինել, նա բացարձակ մի զօրաւոր թոյն է:

Յանցաւորը սակայն ալիովը չէ այլ մարդը որ, հակառակ իր բանականութեան, վարուել չը գիտէր անոր հետ: Ամէնէն օգտակար առարկան ալ մեասակար, նոյնիսկ վտանգաւոր կըրնայ դառնալ երբ չարաչար կերպով գործածուի: Ամէնէն օգտակար գործիքը մի անխելահասի ձեռքերին մէջ մեծապէս վտանգաւոր կրնայ լինել: Ու մարդուն ընթացքը ալիւլին դէմ պարզապէս մի անհափաճ սու անխելահաս տղու վայել ընթացք է:

Ալիւլը ինքնին մի չարիք չէ. մարդը իր ալիւլամութեամբը չարիք ըրած է այն: Այստեղ, ինչպէս ամէնուրեք, իր չարիքը ճանչնալուն, սահմանէն անդին անցնելուն մէջ կը դառնուի չարիքը: Այն օրը որ բանաւոր վարմունք ունենայ մարդ ալիւլին նկատմամբ, այն օրը սա մի աղէտ լինելէ դադրելով, մի մեծ օրհնութիւն կարող է դառնալ:

Ջուրը, որ մեզ այնքան պիտանի, անհրաժեշտ մի նիւթ է, մահացու հետեանքների կ'ունենայ երբ չարաչար ու չափազանց կերպով դործածուի։ Միթէ բուն սնունդներն ալ չեն վնասեր մարդուս երբ պէտք եղածէն չատ աւելի չափով ածնուին։ Միւս կողմանէ, չէ՞ մի որ նոյնիսկ բուն թոյները մի որոշեալ քանակէ վար վտանգաւոր, երբեմն ալ վնասակար չեն, ու մինչև իսկ իբրեւ դեղ օգտակարապէս կը դործածուին։

Գործածութեան մէջ չափազանցութիւնը մի կողմ դնելով է որ կը հարցուի, ալիովը սնունդ է թէ թոյն։ Այս հարցումին պատասխանը դրուած է արդէն դարերի երկար շարքին մէջ, շատ հին ժամանակներէ ի վեր մեր նախահայրերն ալիովը դործածած են պինիի, գարեջուրի և ուրիշ խմորեալ ըմպելիների ձերն տակ, շատ ջրախառնեալ և չափաւոր կերպով, ի բաց առեալ, հաւանականաբար, բնականական ուրախութեան և տօնական օրերի խնջոյքների առես։ Մարդ կարծես ամէն առտն ու ամէն տեղ զգացած է խմորեալ ըմպելիների պէտքը։ Ուր որ խաղողը փոքրաքանակ է կամ անծանօթ, ուրիշ բերքեր ծառայած են անոնց պատրաստութեանը։ Գարեջուրին դործածումը շատ հին է։ Վայրենիներնալ իրենց խմորեալ ըմպելիներն ունին։

Դարաւոր դործածութիւնը կ'ըսէ ուրեմն թէ ալիովը մի սնունդ է, մի օգտակար ըմպելի, երբ շատ չափաւոր կերպով և ջրախառն վիճակի մէջ կը դործածուի։ Մեր նախահայրերը չէին ճանչնար, բարեխաղաբար, այսօրուան թունաւոր ըմպելիները, տեսակ-տեսակ արտէնթները, բիզէրը, վերմուտը, ամէսը, օլին, կայն, որոնք ախորժակ բացողի ծածկանունին տակ պահուելուած, իրենց չարաչուք գործը կը տեսնեն։

Դարաւոր դործածումի պատասխանին քով դիտութիւնն ալ լերած է իրենը, կատարուած բազմաթիւ խուզարկումների և փորձերի վրայ հիմնուած։ Էնստիտի-Պասսէստի դիտուն սընօրէնը՝ Մ. Դիւլլօ, այդ փորձերի օմանց վրայ յենած քա՛ ճրահայն կը յայտարարէ թէ ալիովը թոյն չէ այլ սնունդ։ Այս յայտարարութեան վրայ է որ վերջերս այս խնդիրը շատ տաք փճաբանութիւնների առիթ տուաւ։ Բնախօս (physiologist) Բըմիշի, առողջարան, կայն, իրենց թեր ու դէժ կարծիքները աւելի կամ նուազ ազմկալի կերպով պարզեցին. հետախլոյտական ընկերութիւնները անէ՛ծը կարգացին Մ. Դիւլլօի գլխուն, մինչդեռ ալիովի դործարանատէրներն և ալիովամոլները, մեծանուն դիտունին միտքը լաւ չը հասկնալով, իրենց շահաբեր ու սիրական ըմպելիքին անմեղութեանն ու անվնասութեանը համո-

ղուած, մինչև երկինք բարձրացուցին՝ ալկոլը իբրև սնունդ յայտարարող գիտունը:

Նոր փորձերը, որոնց վրայ հիմնուած է Մ. Դիւլիօ, կատարուած են Ամերիկայի մէջ, ՄՄ. Էտուտարը և Բէնէզիկոսի կողմէն:

*
* *
*

Ամերիկացի գիտունների, ինչպէս և անոնցմէ առաջ ուրիշների կատարած փորձերը տեսնելէ առաջ, պէտք է պատասխանել սա մի քանի հարցումներին. ինչ է սնունդը, ինչ պաշտօն կը կատարէ, ալկոլը իր քիմիական բնութեամբը իբրև սնունդ ծառայելու ընդունակութիւնը ունի:

Առնենք, իբրև օրինակ, մի շողեչարժ մեքենայ: Որպէսզի առաջնաորի, անպատճառ պէտք է որ ածուխ սպառէ—լինի պարզ ածուխ, հանքաածուխ կամ պետրոլ: Միւս կողմանէ, մեքենան դործելով կը մաշի, պէտք է անոր մաշած մասերը նորոգել միշտ: Այսպէս ուրեմն եթէ կ'ուզենք որ մեր մեքենան կանոնաւոր կերպով դործէ պարտինք նորոգել հետզհետէ անոր փտած ու մաշած մասերը ու ածուխ սպառել, ածուխ փտել, այսինքն ջերմութիւն արտադրել, որը մեքենական աշխատութեան պիտի փոխուի: Տրուած լինելով մի մեքենայ, կարելի է որոշապէս հաշուել թէ որքան ածուխի սպառում կը պահանջէ ան դործելու համար:

Մարդկային մարմինը կարելի է նմանցնել ածուխ սպառող մի մեքենայի. ածուխ բառը կը կրկնուի, որովհետև հիմա ելեկտրականութեամբ դործող բազմաթիւ մեքենաներ կան: Մեր առած սնունդը ուրեմն երկու պաշտօն ունի՝ կատարելու, մին է չինել ու աճեցնել մեր մարմինն այլևայլ գործարանների և մասերի հետկէնները, բջիջները (cellule) և միանգամայն նորոգել մաշածները երբ մարմինը դարգացման չրջանին մէջ կը գտնուի, իսկ միայն նորոգել մաշած բջիջները երբ մարմինը, այլևս անցուցած լինելով զարգացման չրջանը, կայուն կամ ծերացող վիճակների մէջ է. միւսն է ջերմութիւն արտադրել, որի մի մասը պիտի ծառայէ կենդանական ջերմութեան աստիճանը անխախտ պահելու, միւս մասն ալ պիտի փոխուի մեքենական աշխատութեան, անոր շնորհիւ է որ պիտի կրնանք քալել, քի որեւէ շարժում ընել, մի որեւէ ձեռական աշխատութիւն կատարել և այլն:

Այս տողերէն ետք դիւրին է սնունդին սահմանը տալ. սնունդ է այն նիւթը կամ գոյացութիւնը (substance), որ կը

նպաստէ մեր կազմուածքին շինութեանը և նորոգութեանը, կամ հարկաւոր ուժին արտադրութեանը, առանց որեւէ կերպով միասակար ազդեցութիւն ընելու: Սահմանին վերջին մասը կարծոր է և կը պարունակէ չափի և պատրաստութեան խնդիրները: Այսպէս օրինակի համար, քաղախը սնունդ է իր սովորական վիճակին մէջ և թէ փոքր քանակութեամբ առնուի, իսկ երբ մեծ քանակութեամբ դործածուի կամ վերջին աստիճան բարկ վիճակի մէջ, ինչպէս կը դանուի քիմիական լաբորատորիաների մէջ, միասակար ազդեցութիւն կ'ընէ մեր բջիջներին վրայ, հետեալաբար սնունդ լինելէ զադրելով թոյն կը լինի: Պէտք է ուրումն թէ քանակը և թէ պատրաստութեան կերպը միշտ աչքի առջնէ չը հեռացնել:

Սնունդները երկու մեծ խումբի կը բաժնուին, սնունդ որոնք շինող և վերանորոգող են, և սնունդ որոնք ջերմածին, հետեալաբար ուժածին են: Առաջիններէն են միսը, հաւիթը, պանիրը, հացը իր սնձանի (gluten) մասովը: Այս նիւթերը քիմիական կերպով կազմուած են չորս տարրերէ՝ բնածուխէ (carbon), թթւածինէ (oxygène), ջրածինէ (hydrogène) և բորակածինէ կամ ազոտէ: Չորս տարրերէ կազմուած լինելուն համար կը կոչուին նաև քառատարր մարմիններ: Անոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաև մետաղական մի քանի աղեր, որոնք ևս շինութեան և նորոգութեան կը ծառայեն: Երկրորդ խումբէն են նշայաւոր մարմինները, իւղերը, չաքսը, եսլին. ասոնք կը կազմուին երեք տարրերէ՝ բնածուխէ, թթւածինէ և ջրածինէ. հետեալաբար եռատարր մարմիններ են: Այս եռատարր սնունդները մարսողութեան միջոցաւ անցնելով արեան մէջ, կրակարանին մէջ նետուած ածուխին դերը կը կատարեն, կ'այրին ու ջերմութիւն կ'արտադրեն: Այրելու համար հարկաւոր թթւածինը կ'առնենք թոքերու միջոցաւ, որոնց չնորհիւ նաև կ'արտաքսենք առանց այրելէն ծնունդ առած նիւթերը, այն է՝ ճրպնային և ածխական թթուն (acide carbonique): Շոգեչարժ մեքենային մէջ ալ ածուխին այրումը ծնունդ կու տայ ածխական թթուն:

Ալիւրը, կազմուած լինելով բնածուխէ, թթւածինէ և ջրածինէ, կարող է միայն ուժածին սնունդի դերը կատարել, բայց չը կրնար որեւէ կազմիչ, շինիչ և նորոգող դեր ունենալ: Այսպէս ուրումն խնդիրը կը սահմանափակուի:

Մի մարդ, որ արտասովոր կերպով մարմնական աշխատութիւն չ'ընէր, ընդհանրապէս 2,800 կալորի ջերմութեան պէտք ունի 24 ժամուան մէջ: Կալորին՝ է մի գրամ ջուրը մի աստիճան տաքցնելու համար հարկաւոր ջերմութեան քանակը: Մարմնական աշխատութիւն ընող մարդը բնականաբար աւելի

մեծ քանակի պէտք ունի. կան դորժաւորներ, որոնք իրենց աշխատութեան տեսակին համաձայն, մինչև 5000 կալորի ջերմութեան պէտք ունին: Արդ այդ հարկաւոր ջերմութիւնը, ինչպէս վերը տեսանք, կ'արտադրեն եռատարր մարմինները, նըշայաւոր մարմինները, ճարպը, իւղերը, չաքարը հայլն: Առնենք այս վերջինը. մի գրամ չաքարը այրելով 1 կալորի ջերմութիւն կ'արտադրէ, ըսել է թէ սովորական աշխատութիւն ընող մարդը 700 գրամ չաքար ուտելով կրնայ գոհանալ: Մի գորժաւոր որ օրը մի կիլոգրամ չաքար կ'ուտէ, իրեն հարկաւոր ուժածին սընունդը կ'առնէ: Աւելորդ է ըսել թէ չաքարին հետ պէտք է որ նաև սնունդի միւս խումբէն ալ մի րան ուտէ:

Մի գրամ ալիւլը այրելով կուտայ 7 կալորի ջերմութիւն, ըսել է չաքարին տուածին գրեթէ երկու անգամին չափ: 10 աստիճանի մի լիտրա գինին, երբ այրենք, կ'արտադրէ 700 կալորի ջերմութիւն. ուրեմն, արեսկանօրէն, չորս լիտրա գինին կամ մի լիտրա օղին (40 աստիճանի) ամբողջ մի օր պիտի կրնան բաւել պէտք եղած ոյժը արտադրելու համար. այլևս ոչ ճարպաւոր, ոչ նշայաւոր նիւթեր, ոչ ալ չաքար ուտելու հարկ չը կայ: Իսկ գործնականի՞ն մէջ, այստեղ խնդիրը բոլորովին կը տարբերի:

Ռուսական կառավարութիւնը չոգեկառքերէն շատերը, ինչպէս և Բալտիկ ծովի վրայ բանող չոգեհաւերը աշխատեցնելու համար ածուխի տեղ մազուտ կը գործածէ, որովհետեւ կը տեսնէ որ այս վերջինը աւելի խնայողական է: Ասոր համար մեքենաների կրակարանները պէտք եղած փոփոխութիւնը կրած են: Ուրիշ տեղեր, ուր ջուրի դորժաւոր հոսանքներ և անկումներ կան, ելեկտրականութիւն կը գործածեն, որովհետեւ սա ածուխէն կամ ուրիշ մի որեւէ ուժ արտադրող միջոցէ աւելի խնայողական է: Ելեկտրաշարժ մեքենաներն ալ հարկաւոր փոփոխութիւնը կրած են իրենց շինութեանը մէջ:

Հարցումը որ կը ներկայանայ մեզի հետեւեալն է. ալիւլը որ այրելով մեծ քանակութեամբ ջերմութիւն կ'արտադրէ, մեր մարմնին մէջ կրնայ անմիա՞ս գործել: Մեր մարմնին վառարանը այդ նիւթը այրելու յարմար է միթէ: Եթէ այո, չա՞տ լաւ է, որովհետեւ ալիւլը, ուժի տեսակէտով, խնայողական է, եթէ ոչ—պէտք է էսկոյն մի կողմ պնէլ այն, որովհետեւ անկարող ենք մեր վառարանը փոխելու: Գիտութիւնը կրնայ վերջին աստիճան կատարելագործեալ մեքենաներ հնարել, որոնք պիտի գործեն ելեկտրական կամ ուրիշ նորապիւտ դորժութիւնների միջոցաւ. մեր մարմինը իր պիտիւնածէն անդին չ'անցնիր բնաւ, իր

ածուխէն դատ ուրիշ բան չը ճանչնար: Մեզ կը մնայ ուրեմն համակերպիլ անոր գործելու եղանակին:

Մեր մարմինը, կամ մեր վառարանը կրնայ առանց վնասուելու ալիով գործածել: Այս հարցումին պատասխանելու համար ականենք հին և նոր փորձերէն մի քանիները:

*
* *

Գերմանացի նշանաւոր քիմիագէտը, Լիբիխ, անցեալ դարի կէսին, կ'ընդունէր թէ ալիով կրնայ մեծ մասամբ այրել մեր մարմնին մէջ ու իբրեւ անուղ ծառայել:

1860 թւականին Մ. Պէուէն, մի քանի ալիստակիցների հետ փորձեր կատարելով շուների վրայ, յանդած է սա հետեւութեան, ալիով ներմուծուելով կենդանական կողմուածքի մէջ, մարսողական խողովակի կամ երակների մէջ ներարկութեան չնորհիւ, առանց որեւէ փոփոխութիւն կրելու դուրս կ'ելնէ անկէ: Պէտք է ըսել թէ այդ գիտունին փորձելու եղանակը կարող չէր այսքան վճռական հետեւութիւն տալու: Արդարեւ Մ. Պէուէն խոշոր շուների խմցնել կու տար մեծարանակ ալիով, այնպէս որ կենդանիները իսկոյն գինովլալով խոր քունի մէջ կը մտնէին: Այս գինովութեան պահուն անոնց երակներէն արիւն առնելով, թորումով (distillation) անոր պարունակած ալիոյի չափը կ'որոշէր: Թորումէն—բաւական մեծ քանակութեամբ ալիոյ յառաջ կու գար: Այս կերպով անդի ունեցած փորձը որոշապէս մի բան կարող է հաստատել, սա թէ ստամոքսին մէջ մտած ալիովը իսկոյն արեան չըջանին մէջ կ'անցնին: Այդ փորձ անկարող է ըսելու թէ ալիովը չ'այրեր, քանի որ գործողութիւնը վերջացած չէ, շուների խոր գինովութիւնը արդէն այս մասին մեծ ապացոյց է:

Ուրիշ գիտուններ ալ, հիմնուելով Մ. Պէուէնի հետեւութեան վրայ, ընդունած են ալիոյին առանց այրելու կազմուածքէն դուրս ելնելու իրողութիւնը, որ ինքնին ճիշտ չէ բնաւ:

Բազմաթիւ ուրիշ փորձեր սակայն ըստորովին հակառակը ապացուցած են: Մի նիւթ որ արեան չըջանին մէջ կը մտնէ, փոփոխութիւն կրէ թէ ոչ, կ'արտաքսուի սա երեք ճամբաների միջոցաւ, երիկամունք, թոք և մորթ: Բինցի փորձերը 1880-ին, ինչպէս և Բալդէնզերի, Ալբերտսնի (1888) և Շարասմանի (1891) փորձերը, շատ ճշգրիտ կերպով կատարուած ներս առնուած ալիոյին երիկամունքների, թոքերի և մորթի միջոցաւ առանց փոփոխութեան արտաքսուած մասին քանակը ճշտելու համար,

ցոյց կու տան թէ ներս առնուած ալկոլին հարիւրին 95 մասը, աւելի իսկ, կ'այրի մարմինն մէջ:

ՄՄ. Ռոսի և Հէգոնի փորձերն ալ այս մասին վճռական են: Այս երկու բնախօսները իրենց փորձերը կատարած են ճաշարների և շուների վրայ, անոնց տալով մահացու չափէն քիչ պակաս քանակութեամբ ալկոլ: Երկու տեսակ կենդանիներն ալ այդքան աննպաստ պարագաների մէջ ներս առած ալկոլը մեծ մասամբ այրած են: Ճաշարին թոքերէն միայն 1 % ալկոլ արտաշնչուած է բնական վիճակի մէջ, առանց որեւէ փոփոխութիւն կրած լինելու: Իսկ շունը իր բնգունած մեծկակ չափին հարիւրին միայն 4 մասը երիկամունքների և թոքերի միջոցաւ արտաքսած է առանց փոփոխութեան, մնացեալ 96 մասը այրած է անոր կազմուածքին մէջ:

Ընդհանուր կերպով այս ամէն փորձերը որոշապէս ցոյց կու տան թէ խմուած ալկոլին հարիւրին 94-էն մինչև 98 մասը կրնայ այրիլ ու կ'այրի մեր կազմուածքին մէջ:

Այսքանով խնդիրը չը վերջանար, արդարեւ բնաւ չը բաւեր գիտնալ թէ ալկոլը մեծ քանակութեամբ կրնայ այրել մեր մարմնի մէջ, պէտք է նաև ու մանաւանդ գիտնալ թէ, մեր մարմինը այդ այրուած մասին ուժը կարող է օգտակար կերպով գործածել, և թէ նոյնիսկ ալկոլին ուժը մեր կազմուածքին համար վնասակար չէ միթէ: Գիտենք թէ ծծումբը այրելով քիմութիւն կ'արտադրէ, բայց կարող չենք ծծումբ վտել կրակարանների մէջ, ոչ իսկ մեծ քանակութեամբ ծծումբ պարունակող ածուխ, որովհետև ծծումբը այրելով, իրաւ է որ ուժ կ'արտադրէ, բայց իր ծնունդ տուած կազերովը կը վնասէ կրակարանին և խողովակներին, կ'ուտէ, կը մաշէ անոնք, հետևաբար օգտակար լինելէ աւելի վնասակար է: Միևնոյն հարցն է որ կը ներկայանայ մեզ այս պահուս ալկոլին համար:

Մ. Շարամամանի և Մ. Ռոսի փորձերը այս հարցին պատասխանելու համար կատարուած են: Առաջինը, 1891-ին, առած է երկու շուներ, մին 4700, միւս 4800 գրամ ծանրութեամբ, երկուքն ալ միևնոյն ժամանակի տնդութեան մէջ փորձի ենթարկելով կերակրած է միևնոյն կերպով, միայն թէ անոնցմէ մին կ'ընդունէր նաև մի քիչ ալկոլ: Որոշեալ ժամանակէն վերջ առաջինը, որ ալկոլ չէր ընդուներ, 6,860 գրամ կը կշէր, մինչդեռ միւսը՝ 7,120: Ներքին քննութիւնը ցոյց տուած է նաև որ առաջինը միայն 138 գրամ ճարպ վրայ դրած է, մինչդեռ միւսը՝ 335 գրամ:

Մ. Ռոս կորէյների վրայ փորձած է նոյնիսկ գինիին ալկոլեցութիւնը: Միևնոյն տարիքով և միևնոյն ծանրութեամբ բազ-

մաթիւ կորէյներ երկու մասի բաժնելով կերակրած է միևնոյն կերպով, սա տարբերութեամբ որ մի խումբի կորէյները կը ստանային նաև 9 աստիճանի սովորական կարմիր գինի, խրաքոնչիւր կիյո ծանրութեան համար 30 խորանարդ սանտիմէտր չափով: Այսպէս երեք ամիս սնանկէ յետոյ, գինի ստացող կենդանիների իւրաքանչիւրը գինի չը ստացողների իւրաքանչիւրին վրայ 5,60% կը շահէր ծանրութեան կողմանէ. այդ տարբերութիւնը հինգ ամիս վերջ 12,89% կը բարձրանար: Վեցերորդ ամիսին, գինի չստացող կենդանիներէն շատեր կը մեռնին, մինչդեռ գինի ստացողները միշտ յարածուն դարգացման մէջ են: Փորձի պահուն գինի գործածող կենդանիները որեւէ անհանդատութեան նշան չեն տուած. անոնց ծննդական գործարանները աւելի գործօն վիճակի մէջ եղած են, ու անոնց սերունդին մէջ մահը գրեթէ այնքան դո՛ւր քան է, որքան գինի չը գործածողների սերունդին մէջ. 23,30% առաջիններէն, 22,30% վերջիններէն:

Նոյն գիտունին ձուկերի վրայ կատարած փորձերն ալ կ'ապացուցանեն զոնէ գինիին անունդ լինելը: Պէտք է մոռնալ թէ խնդիրը միշտ քիչ քանակութեամբ և շատ ջրախառն վիճակի մէջ գործածուած ալիովն վրայ է:

Այս բոլոր փորձերը գիտական կերպով ալիովի խնդրին վերջնական լուծումը տալու վրայ էին երբ մի նշանաւոր և հեղինակաւոր բնախօս, Մ. Շուփօ, հիմնուելով իր անձնական փորձերին վրայ, յայտարարեց թէ ալիովի անդական արժէքը շատ ոչինչ է:

Մ. Շուփօ շուների վրայ կատարած է իր փորձերը: Ամիսներով փորձի ենթարկուած կենդանիները սնած են միտով և չաքարով: Օրինակի համար, մի շուն փորձի տեսչութեան միջոցին 622 գրամ վրայ դրած, գերացած է ու 622 և կէս քիլօմէտր ճամբայ կրցած է ընել: Միևնոյնը շունը, միևնոյն պայմանների մէջ նոյնքան ուտեն, կրկին անգամ փորձի ենթարկուած է, միայն թէ այս անգամ չաքարին մի մասին տեղ համալոր քանակութեամբ ալիով խմած է գինիի վիճակին մէջ: Վերջին փորձին մէջ արուած չաքարին և գինիին ջերմական ուժերի դումարը հաւասար էր առաջինին մէջ տրուած չաքարին ջերմական ուժին: Պարզապէս, 84 գրամ չաքար պակաս տալով, անոր տեղ 48 գրամ ալիով տուած է շանը: Վերը տեսանք թէ մի գրամ չաքարին ջերմական ուժն է 4 կալորի, մինչդեռ մի գրամ ալիովինը՝ 7 կալորի: Մսին քանակը բնականաբար միշտ նոյնը մնացած է: Այս երկրորդ փորձի տեսչութեան մէջ շունը 113

գրամ կորսնցուցած է իր ծանրութենէն, ու միայն 504 կիլոմէտր ճամբայ կրցած է ընել:

Այս փորձերի գէժ մի առարկութիւն կարելի է ընել. տրուած ալիոլի քանակը, 48 գրամ և մէկ անգամէն, չսփէն աւելի է, չունը գինովցուցած է, սա ալ ընականաբար քիչ աշխատութիւն կրցած է տալ: Ուրեմն Մ. Շովօի փորձերը որոշ կերպով կը հաստատեն թէ Իւրաքանչիւր կիլոգրամի ծանրութեան համար արգէն իսկ 2,50 գրամ ալիոլը մեծաւար աղղկուցութիւնը կ'ընէ, ու իբրեւ սնունդ չը կրնար ծառայել: Այսպէս մի մարդ որ 60 կիլո կը կշտէ, երբէք պէտք չէ խմէ օրը 150 գրամ ալիոլ, որը կ'ընէ երկու չիշ գինի, կամ կէս չիշ օղի: Այս քանակները կէսն իսկ մեծաւար է ու մեծաւար կերպով կ'աղղէ ուղեղին և ջիւղերին վրայ:

*
* *

Մ. Մ. Էստուտորը և Բենեդիկտ, մի քանի ուրիշ գիտունները հետ, վերջին ժամանակներս նոր փորձերով ուզած են ալիոլի խնդիրը մօտէն քննել: Փորձերը, որոնք մարդերի վրայ կատարուած են, իրենց ճշգրտութեամբը, կատարելութեամբը և ընդարձակութեամբը բոլոր գիտունների հիացում պատճառած են: Պէտք է ըսել թէ միլլիոնաւոր փրանկներ արժած են անոնք: Ինչպէս կը տեսնէք, ամերիկացի բնախօսները զործը ամերիկեան ճոխութեամբ ու մեծութեամբ սկսած ու ի գլուխ հանած են:

Գործիքը, ուր փորձի ենթարկուած անձը երեք չորս օր պիտի սպրի, զործէ, քնէ, չատ զգայուն մի կալորիմէտր է, մի սենեակ որի մէջ արտադրուած ջերմութեան քանակը չատ ճշտիւ կարելի է չափել:

Երբ փորձի ենթարկուելիք անձը կը մանէ գործիքին մէջ, այլևս անոր կերած ու խմած բոլոր սնունդներն և ըմպելիները քիմիադէսնների կողմէ կը վերլուծուին (analyser). այսպէս յայտնի կը լինի միշտ թէ որքան ուժ կը արուի անոր: Փորձարկելը կը խմէ օրը մէկ չիշ գինի, որը 72-էն 73 գրամ ալիոլ կը պարունակէ: Իւրաքանչիւր վեց ժամը մի անգամ հարկաւոր չափերը կ'աւանդին, անոր արտաջնւած օդին և ամփական թթուին, լնչպէս և արտաքսած հեղուկին և հաստատուն մարմիններին վերլուծումը տեղի կ'ունենայ, արտադրուած ջերմութեան քանակը կը չափուի, կայն: Այս բոլոր չափերը ցոյց կու տան թէ փորձի ենթարկուած անձը սնունդների և ըմ-

պելիքի ձևին տակ առած ուժէն փրքանը արտաքսած և փրքանը սպառած է:

Պէտք է աւելցնել թէ գործածուած ալիսիլի չափը խրաքանչիւր կիլո ծանրութեան համար մի գրամ եղած է, այսինքն օրինակի համար, 73 կիլո կշտող մի մարդ օրը 73 գրամ ալիսիլ խմած է չառ ջրախառնեալ վիճակի մէջ:

Այս ճշգրիտ և մանրամասն փորձերի արդիւնքն եղած է սա, թէ ալիսիլը, երբ այդ որոշեալ քանակութեամբ առնուի, ուժ կ'արտադրէ յարկնման միւս ուժածին անունդներին:

Մ. Դիւկլօ այս փորձերի վրայ հիմնուելով բրած է իր յայտարարութիւնը, որը այնքան ազմուկ հանած է:

Այսպէս ուրեմն զիտութիւնը ճշգրիտ փորձերով կու գայ կը հաստատէ զարաւոր գործածութեամբ նուիրագործուած սա կէտը, ալիսիլը օգտակար է ու կազդուրիչ երբ քիչ քանակութեամբ և խմորեալ ըմպելիների ձևին տակ,—զինի, գարեջուր —կ'առնուի: Մի չափահաս մարդու համար օրական մի քանի գաւաթ զինի վնասակար չէ այլ օգտակար:

*
* *

Ալիոլամիյութիւնը ծնունդը առած է այն օրէն երբ չառ աժան կերպով և մեծ քանակութեամբ ալիսիլ պատրաստած են գործարանները: Այդ ուժան ալիսիլը բնականաբար վատ տեսակէն կրնայ յինել, որով գործարանատէրերը պարտկելու համար վատ ալիսիլին վատ ճաշակը, անոր խառնած են և կը խառնեն այլևայլ ողիներ և գոյներ, գոյներ որոնք բոյսերէ քաղուած են և մեծապէս թունաւոր: Այս կերպով ծնունդ առած են այն բոլոր խմիչքները, որոնք իբրեւ թէ ախորժակ կը բանան, մինչդեռ իրականապէս յայտնի է որ անոնք կազմուածքը կը թունաւորեն:

Այդ ախորժակ բացող խմիչքների ամէնէն ահուկին է արսէնիթը, որը կը պարունակէ մի քանի բոյսերէ հանուած ողիներ, որոնք պարզապէս թոյներ են և որոնք այլևայլ վնասակար ազդեցութիւններ կ'ընեն: Այսպէս արսէնիթի ողին լուսնոտութիւն (épilepsie) կը պատճառէ, ուրիշները յիմարութիւն կ'առնեն: Ամէն անոնք, որոնք այս սոսկալի խմիչքը կը գործածեն, պէտք է գիտնան թէ անոր մէն մի կաթիլը թոյն է, ու իրենք զիտակցութեամբ կամ անգիտակցութեամբ կը թունաւորեն իրենց անձը, իրենց եղբայրութիւնը, իրենց աղաքաց սերունդը: Ախորժակ բանալու ծառայող միւս ըմպելիներն ալ, ընտրը, վերմուտ, ամէն ևայլն, մեծապէս վնասակար և թունաւոր են,

անոնք կը պարունակեն բազմաթիւ զօրաւոր թոյներ: Յօգուածի չբջանակը թոյլ չը տար ինձ, որ այս ամէն խմչիքների պատրաստութեան մէջ մտնող այլեայլ բոյսերն ու ողիները թւեամ: Խմաններին կը բաւէ գիտնալ թէ ինչ որ գինի և զարեջուր և կամ ուրիշ որեւէ խմորեալ ըմպելի չէ, թունաւոր է ոչ միայն ալկոլի չափին մեծութեանը, այլի, ու մանաւանդ, անոր հետ խառնուած ողիների, այդ իսկապէս զօրաւոր թոյներ լինելուն համար:

Իրենց պարունակած թունաւոր ողիների պատճառաւ է նաև որ շարարէողը, բէնէղիկաինը և ուրիշ այս տեսակ ըմպելիները մեծապէս վնասակար են: Թոյնն է վերջապէս որ այս կամ այն աչք չլայնող և քիմքը շոյող ձիւ տակ կը սպրդի կազմուածքին մէջ սուելի կամ նուազ արագ կերպով քայքայելու համար այն:

Պէտք չէ ուրեմն չարաչար գործածենք զխոտութեան յայտարարութիւնը, երբ նա կ'ըսէ թէ ալկոլը սնունդ է:

Սնունդ է ալկոլը եթէ քիչ քանակութեամբ և շատ ջրախառնեալ վիճակի մէջ ներս կ'առնենք, թոյն է ալկոլը, — այս մասին որեւէ վիճարանութիւն գոյութիւն չ'ունի, երբ մեծ քանակութեամբ, աւելի բարկ, և մանաւանդ ինքնին զօրաւոր թոյների հետ խառնուած վիճակի մէջ կը գործածենք:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԻՑ

«Խենթին» ցոյց տուած ընդունելութիւնը:—Մի հայ նկարիչ վրաց տաճարում:—Դժգոհութիւններ քահանայական դասակարգից:—Տաղանդաւոր գրողներին ապահովացնելու հարցը:—Գիւղացիների տնտեսական անկումը և նրանց հասարակական կեանքը:

«Իվերիա» լրագիրը, որ միշտ մի առանձին պիւրով շարում է իր էջերում հայերի դէմ ուղղուած ամեն տեսակ թշնամական ու հայհոյական գրութիւններ և որ ոչինչ արժանաւոր չէ գըտնում այն ամենի մէջ, ինչ որ հայկական է,—տպել է մօտերս (№ 172) մի գովասանական յօդուած հայ գրականութեան մասին: Ինչպէս մեր ընթերցողներին յայտնի է, վրաց «Մոամբէ» ամսագրում տպւում էր սրանից մի քանի ամիս առաջ Րաֆֆիի «Խենթը»: Նրա թարգմանիչ պ. Բ. Եւանդուլեանը լոյս ընծայեց ապա իր այդ աշխատութիւնը և՛ առանձին գրքով, կցելով նրան նաև մի առաջաբան:

Ինչպէս ինքը «Խենթը», այնպէս էլ թարգմանչի այդ առաջաբանը մի անկեղծ ու վսեմ ոգևորութիւն է ներշնչել «Իվերիայի» յօդուածագիր պ. Դ. Նախ.-ին: Պատմական ընթացքը, ասում է պ. Եւանդուլեանը, միևնույն վիճակի ու բաղդի է հանդիպեցրել հայերին ու վրա. իներին, բայց դրանք չեն ուղղում տեսնել այդ, չեն աշխատում խորը թափանցել սիմեանց սրտի ու մտքի մէջ, անսխալ ճանաչել իրար: Մինչդեռ մի այդպիսի ծանօթութիւն, աւելայնում է նա, անհրաժեշտ է ինչպէս բա-

րեկամութեան, այնպէս էլ թշնամութեան համար, որովհետեւ մարդս իր լաւ ճանաչած թշնամուց աւելի պակաս վնաս կարող է ստանալ, քան անձանթութիւն: Երկու ազգերի այդ փոխադարձ ծանօթութեան գործին նպաստելու համար նա թարգմանել է «Խենթը» և մտադիր է վրացերէնի վերածելու հետզհետէ նոյն հանդուցեալ տաղանդաւոր հեղինակի «Դաւիթ-Բէկը» և միւս վէպերը, ինչպէս նաև ուրիշ հայ վիպագրողներին երկերը:

Պ. Եւանդուլեանի այդ դատողութիւնները և նրա առաջին աշխատութիւնը ասիւթ են տուել վրաց լրագրի յօդուածագրին անելու հետեւեալ արդարացի և համակրելի նկատողութիւնը.

«Մեծ ամօթ է մեզ համար, որ չենք ճանաչում այնպիսի մի մօտիկ հարեան ազգի, ինչպիսին են հայերը. չենք ճանաչում յատկապէս նրանց գրականութիւնը, որն անկարելի է որ մեզ համար հետաքրքիր չը լինի: Կարող է մեզ ներուել, եթէ մենք չը ճանաչենք և չը հետաքրքրուենք Եւրոպայի որեւիցէ մի փոքր ազգութեան գրականութեամբ, բայց հայոց գրականութեամբ մենք ոչ թէ միայն պէտք է հետաքրքրուենք ու նրան ճանաչենք, այլ նրան պէտք է արդէն ուսումնասիրած լինեն, ինչպէս նաև իրանք հայերը—վրաց գրականութիւնը: Մեր և նրանց մէջ փոխադարձ յարաբերութիւնը անխուսափելի է, այդ երևոյթը կարող են ուրանալ միայն մտքով կուրացածները: Հետեւ պէս, մենք պէտք է փոխադարձաբար մօտից ճանաչենք միմեանց: Այդ նպատակով պէտք է թարգմանենք միմեանց ամենաբնորոք գրական արտագրութիւնները, գրենք գրական տեսութիւններ, ուշադրութիւն դարձնենք միմեանց կեանքի զարգացման վրայ խայր:—Շատ չորհրհալի պէտք է լինենք պ. Եւանդուլեանից, որ թարգմանել է մեզ համար «Խենթը»: Այդ վկայն էլ այնպէս սիրելի կը դառնայ վրաց համար, ինչպէս «Լուսաղիմին», «Գիւղացու պատմութիւնը» և այլ ընտիր զբքերը»:

Անցնելով ապա թարգմանչի լեզուին, յօդուածագիրը վկայում է, որ նա մեծ ջանք է գործ դրել պարզ և կանոնաւոր գրելու, թէև բոլորովին ազատ չէ—մնացել մի քանի սխալ դարձուածներ գործածելուց:

Իվերջոյ, «Իվերիայի» աշխատակիցը ջերմ ցանկութիւն է յայտնում, որ պ. Ե. չը թուլանայ իր ընտրած ասպարիզում, «որովհետեւ շատ ազբատ է վրաց գրականութիւնը ընտիր զբուածներին թարգմանութիւններով»—և ցանկալի է օր առաջ տեսնել «խոստացած «Դաւիթ-Բէկը» ու դեանց նման զբքերը»:

Բաֆֆիի թարգմանչին սպասում է, յօդուածագրի ասելով, վրաց հասարակութեան սէրն ու յարգանքը...

«Իվերիայի» կողմից հայ մարդուն ուղղուած այդ հաղա-

զիւտ զովասանքին արժանանալուց մի շարաթ անց պ. Եւան-
գուլեանը տալազրեց նոյն լրագրում (№ 178) Գամառ-Քաթիպա-
յի «Ա՛խ, ինչպէս կ'ուզեմ» հրաշալի երգիծարանութեան թարգ-
մանութիւնը: Թէպէտ այդ թարգմանութիւնը չ'ունի, իհարկէ,
հայերէն բնագրի համն ու հոտը և ախորժելի մուգիկան, բայց
մենք համոզուած ենք, որ նա լաւ տպաւորութիւն կը թողնի
վրացի ընթերցողներէ վրայ, որովհետեւ թարգմանչին յաջողուել
է պահպանել լիուրի կերպով տաղանդաւոր բանաստեղծի ցնցիչ
յուժնորը:

Մօտերս Բուլճարի ուղղափառ մայր եկեղեցին ներսից
զեղարուեստօրէն՝ նկարներով՝ զարդարելու համար կատարուե-
ցաւ մի տեսակ աճուրդ: Տեղի միաբանութեան կողմից Թիֆ-
լիսից հրաւիրուեցան նկարիչներ, և վերջիններից պ. Մրեվի-
շվիլին ամբողջ գործը կատարելու համար (որոշ ծրարով) պա-
հանջում էր 10,000 ռուբլի վարձատրութիւն: Միաբանութիւնը
այդ գինը չափազանց բարձր գտաւ և գործը յանձնեց յայտնի
հայ նկարիչ պ. Նշանեանին, որ բաւականանում էր 6000-ով:
Վրացի քահանաների այդ վճիռը սառսիկ ցաւ է պատճառել
«Իվերիային» (№ 169), և նա դժուարանում է հասկանալ, թէ
ինչպէս կարելի էր արգեօք յանձնել այդպիսի մի գործ «հայ
նկարչին»: «Ի՞նչի նման կը լինի արգեօք—բացագոյնչում է նա
—որ վրացի սրբերի գէմքերը օտար ազգի մարդկանց երեսները
յիչեցնեն: Անկարելի բան է, որ այդ գէմքերը գուրս զան ան-
սիալ, եթէ նկարիչը յատուկ կերպով ուսումնասիրած չը լի-
նի վերական զեղարուեստը, վրաց վարք ու բարքը, նրանց
սիրտն ու հոգին»: Եւ որովհետեւ այդպիսի զրաւտիկան, լբադրի
կարծիքով, չը կայ, և կապած պայմանը քանզի կարելի
չէ, նա առաջարկում է վերոյիշեալ միաբանութեանը կազմել
մասնագէտների մի վերաստուգիչ խումբ, որը կարողանայ «կը-
տոր-կտոր, առանց վերջանալուն սպասելու» քննութեան են-
թարկել հայ նկարչի աշխատանքը:

Մեզ մնում է, ընթերցող, սպասել և տեսնել, թէ սրպի-
սի յաջողութեամբ դուրս կը գայ պ. Նշանեանը այդ փորձու-
թեան տակից...

Վրացի հրապարակաօսներն էլ վերջին ժամանակներս
խիստ քննադատութեան են ենթարկում իրանց քահանաներին,
դատաւիտուտում է նրանցից շատերի անգործութիւնը, ընչտախ-

րութիւնը, ազահութիւնը, ժողովրդին վատ օրինակ տալը, նըրա հետ անհաշտ վարուելը...

Մեր հաշտութեան ամսում այդ յարձակումների մեծ մասը բաժին ընկաւ Զարաթաշի չրջանի հոգեորականներին: Այդ կողմերում վաղուց տպւում են բաւական քանակութեամբ «ինգիլօ» կոչուած մահմէդականացած վրայիք: Անցած 19-րդ դարու երկրորդ կէսից «կովկասում քրիստոնէութիւնը վերականգնող ընկերութիւնը» աշխատում է նրանցից շատերին վերադարձնել իրանց մայրենի եկեղեցու ծոցը: Այդ նպատակով ուղարկւում են այնպիսի քարոզիչներ ու քահանաներ, կառուցւում են եկեղեցիներ և ուսումնարաններ: Սակայն այդ քահանաներից շատերը, ինչպէս վկայում են հիմա վրայի՝ թըղթակիցները, մոռանում են իրանց առանձնակի, բարձր կոչումը և իրանց անկարգ կենցաղավարութեամբ և բարոյական անդօրութեամբ պատճառ դառնում ինգիլօներից շատերի նորից մահմէդականութեան զիմնուհ...

«Մեր քահանաների այդպիսի ապիկարութիւնն է պատճառ,—ասում է թղթակիցներից մէկը («Իվերիա», № 162), որ այս կողմերում մուսուլմանների հոգեոր պաշտօնականներն աւելի ազդեցութիւն ունեն ժողովրդի վրայ, քան քրիստոնէաց քահանաները: Այդ էր նոյնպէս պատճառը, որ քրիստոնէացած Թաւմալօ գիւղը նորից վերադարձաւ Մահմէդի կրօնին»...

Թղթակիցները չեղտում են մանաւանդ այն հանգամանքը, որ յիշեալ հոգեոր հայրերը, քրիստոնէական սիրոյ փոխարէն, աշխատում են շարունակ բաժանում, տակնութիւն և թշնամութիւն սերմանել քրիստոնէացած և մահմէդական մնացած ինգիլօների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ...

Հետաքրքիր է նոյնպէս Բութայիս քաղաքի մի վրայի քահանայի հետեւեալ արարքը: Դա զանկութիւն է յայտնում անցեալ տարի այնպիսի եկեղեցիներից մէկի վերանորոգող մասնաժողովին, որ իրան թոյլ տան գնալու կարճ միջոցով Մոսկուա՝ վերաշինուող եկեղեցուն համար փող ժողովելու: Տրուում է նրան ժապաւինեալ մատեան, և նա ձանապարհ է ընկնում: Ամբողջ 6 ամիս իր մասին ոչ մի լուր չը տալուց յետոյ՝ քահանան վերջապէս ուղարկում է մասնաժողովին 200 ռուբլի և մինամակ, որով յայտնում է, թէ «մի ինչ-որ աւագակ և Աստուծոյ չար թշնամի օրը ցերեկով Մոսկուայի փողոցներից մէկում վայր գցել տուեց իրան ձեռքից ժապաւինեալ մատեանը, և վերջինս այնպէս փչացուեց, որ ինքը ստիպուեց մի ուրիշ նոր մատեան չինելու ժողովարարութեան համար»: Անցնում է դարձեալ մի քանի ամիս, և քահանան, առանց այլեւ մի կոպէկ

ուղարկելու, վերագտնում է Քութայիս Նրա հերկայացրած հաշից երևում է («Ցնորիս-Փուրցելի», № 2226), որ նա այդ նոր մատենով (հին մասին այլևս խօսք չը կայ) հաւաքել է ընդամենը 1823 թուրլի և 45 կողէկ, որպիսի դումարից նա ուղարկել էր 200 թուրլի մասնաժողովին, իսկ մնացածը—ծախսել իր վրայ... Բայց որովհետև քահանան, Մոսկուա ճանապարհ ընկնելիս, ստացել էր դարձեալ մասնաժողովից 120 թուրլի փող,—վերջ ի վերջոյ մասնաժողովին հասնում էր՝ եկեղեցու վերաշինութեան օգտին՝ միմիայն 80 թուրլի...

Ահա այսպիսի դէպքերի համար է ասուած,—աւելայնում է «Ցնորիս-Փուրցելի»—որ բացատրութիւնները աւելորդ են»...

Այժմ նորից վրայ մամուլի էջերում հարց է բարձրացել աղգային գրողների մասին։ Ի՞նչպէս անել, որ տաղանդաւոր գրողները զիսաւոր աստղի նման չ'երևան ու չ'անհետանան շուտով գրական հորիզոնից։ Ի՞նչ միջոց գործ գնել, որ չնորհալի վիպասանները, բանաստեղծներն ու հրապարակախօսները շարունակ գրեն և հետզհետէ աւելի զարգացնեն իրանց տաղանդը։ Մինչև այժմ համարեա թէ օրէնք է դարձել այն երկոյթը, որ հէնց որ մի երիտասարդ ցոյց է տալիս հասարակութեանը իր տաղանդը, նա շուտով մի տեսակ անյայտանում է հասարակութեան աչքից և երևում է նրան երբեմն շատ երկար ընդմիջումներից յետոյ։ Այդպիսի ընդմիջուող և մի տեսակ սառնասիրտ գործունէութեան հետևանքը լինում է այն, որ մի ժամանակ հասարակութեանը ոգևորող և նրան շատ բան խոստացող տաղանդը մնում է նոյն կէտի վրայ, առաջ չէ գնում, չէ փարթամանում, չէ նուաճում ընթերցողների աւելի մեծ չըրջաններ։

Այդ երկոյթի զլիաւոր պատճառը—նրան ուսումնասիրողների կարծիքով—կայանում է նրանում, որ վրացի ըռլոր գրողները (մի միակ բացառութեամբ) եղել են միշտ՝ վերջին 50—70 տարուայ ընթացքում՝ պետական և հասարակական ծառայութեան մարդիկ։ Դրանցից շատերը բոլորովին ժամանակ չեն ունեցել զբաղուելու գրելով, շատերը, ապրելով մանաւանդ յետամնաց քաղաքներում ու զիւղաքաղաքներում, նոյնիսկ մի օրինաւոր գրադարանի երես չեն տեսել, շատերն էլ նոյնիսկ հնարաւորութիւն չեն գտել ճանապարհորդելու ոչ միայն արտասահմանում և աւելի մօտիկ տեղերում, այլ մինչև իսկ իրանց հայրենիք—Վրաստանում...

Ուրեմն պէտք է ամենից առաջ ազատել վրացի գրողին

երկրորդական պարապմունքներէց, պէտք է ստեղծել նրա համար աջնպիսի մի գրութիւն, որ նա պարապէ միայն զրեւոյժ, ուսումնասիրէ կեանքը, ճանապարհորդէ, զրքեր կարգայ, շփուի մարդկանց ու ժողովուրդների հետ...

Բայց ինչպէս ստեղծել այդ երջանիկ գրութիւնը:

Ահա այդ հարցին ամենից մանրամասն պատասխանում է պ. Դուստու Միգրելին («Իվերիա», № 178) իր «Միթէ մենք գրողներ ունենք» յօդուածում: Նա առաջարկում է առանց յետաձգելու հիմնել յատկապէս գրողներին նպաստող մի ընկերութիւն, որը կը պահէ մշտապէս մի քանի թոշակաւոր՝ գրողներից: Թոշակը տրւում է երիտասարդ գրողներին, հէնց որ նրանք ցոյց կը տան գրողի աչքի ընկնող, յուսալի տաղանդ: Ընկերութիւնը այդպիսիներին առատօրէն ապահովացնում է մի քանի տարի պայմանաժամով: Նրանք պէտք է անեն այն ամենը, ինչ որ հարկ կը լինի իրանց տաղանդը զարգացնելու համար: Իրանց գրուածքները գրանք պէտք է յանձնեն ընկերութեանը, որը միջոցները ձեռք կ'առնէ նրանց տպագրելու: Երբ նշանակուած տարիների թիւը լրանայ և թոշակաւորը ի վերեւ չը հանէ ընկերութեան նրա վրայ դրած յոյսերը, — պայմանը կարող է նորոգուել դարձեալ մի քանի տարով, և այդպէս շարունակաբար: Այդ գործի համար, պ. Միգրելը հաշուի, սկզբներում բաւական կը լինի ծախսել տարեկան 10—20,000 ռուբլի, որպիսի գումարը, նրա ասելով, վրայ հասարակութեան համար շատ հեշտ է հայթայթել:

Տեսնենք, ինչ արձագանդ կը գտնի այդ համակրելի միտքը վրայ հասարակութեան այլեայլ խաւերում:

Որովհետեւ խօսքն այստեղ վրայի գրողների մասին է, մենք աւելորդ չենք համարում հաղորդելու նաև մի տեղեկութիւն:

Ինչպէս յայտնի է, վրայ համար 12-դ դարից ի վեր մի պաշտելի դիրք է «Ընձենաւոր» պոէման: Դրա անհումնի հեղինակի կամ (ըստ ոմանց) թարգմանչի՝ Շոթա-Ռուսթաւելիի գերեզմանը չէ արժանացել իր ժամանակին մի քարի կտորի և յաւերանականապէս կորել է իր ապերախտ հայրենակիցների ժողովների համար: Այժմ վրայ մամուլը հարց է բարձրացնում մի համեստ արձան կամ դռնէ կոթող կանդնելու ոչ թէ նրա աճիւնի վրայ (որի տեղը յայտնի չէ), այլ նրա ծննդավայր Ռուսթաւելի գիւղում, սեղական մի զեղատեսիլ ժայռի վրայ: Բացուած է արդէն ստորագրութիւն և մի համեստ գումար հաւաքուած:

Շատ տխուր թղթակցութիւններ են սպում վրայ լրացրուները Իմերեթիայի, Մինգրելիայի և Գուրիայի բնակիչների անտեսական դրութեան մասին: Այդ կողմերի (Գուրիայիսի նահանգ) զիւղայիների հողերը վաղուց ի վեր սաստիկ քչացել են: Այն գիւղերում, որտեղ ճորտութիւնից աղատուելուց յետոյ ապրում էին 40—50 տուն, այժմ ապրում են 150—200 տուն: Կալուածատէր ազնւականներն էլ իրանց հողերի համար չափազանց մեծ վարձ են պահանջում սամբիներէջ: Գետնի գլխաւոր արդիւնք սիմինդրը (կզիպտացորեն) յաճախ փչանում է բնութեան արհաւիրքներից կամ այլոյց ճիճուններից: Գիւղացիները խեթ աչքով են նայում համեմատաբար աւելի երջանիկ կալուածատէր ազնւականների վրայ: Հասարակական բարոյականութեան զգացումները չօշափելի կերպով թուլացել են. դողութիւն, յախտակութիւն, մարգասպանութիւն և առհասարակ փոխադարձաբար միմեանց վրաս տալը—սովորական երևոյթներ են դարձել:

Այդպիսի ցաւալի բովանդակութիւն ունեցող գրութիւններ ստացւում են համեմատաբար աւելի Մինգրելիայից:

«Տնտեսական անկումը—ասում է այդպիսի թղթակցութիւններից մէկում («Իվերիա», № 165)—յետ քաջից ժողովրդի մտաւոր աւաջադիմութիւնը, հալածեց վերջինի պահանջները և առաջ քաշեց ստամոքսի հարցերը: Հասարակութիւնը մանրացաւ. նա չէր յոյց տալիս առողջ մտքին վայել առողջ դատողութիւն, սկսուեց դասակարգային հակառակութիւն և թշնամութիւն: Ազնւականներն ատում են թաւաղներին (իշխաններին) և բարձրից նայում գիւղացիներին. թաւաղները բարկացած են ազնւականների վրայ և զղուանքով են նայում գիւղացիներին, իսկ վերջիններն այդ երկու դասակարգին էլ բանի տեղ չեն դնում և հաւասարադէս ատում են նրանց: Հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամին կլանել է շահասիրութիւնը և ամենքն միտաին աշխատում են իրար ոտի տակ արորելու, որպէսզի անձնական շահը չը վնասուի: Արդեօք ի՞նչ հասարակական գործ կարող է կատարուել այս գրութեան մէջ, ի՞նչ սպեղանի կարող է պատրաստուել հասարակական վէրքերի համար...»

Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Վ. Լուսկևիչ, «Գեներալ Ծովերի Խորհրդ»-ը, թարգմ. ռուսերենից Ստ. Մալիա-սեանց, 50 պատկերով: Հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 30 կ.

Հեղինակը յայտնի է իբրև տաղանդաւոր ժողովրդականա-
ցընող: Ծանօթացնելով ժողովրդին բնութեան կախարդական
աշխարհներից մէկի—ծովերի և ովկիանոսների կեանքի հետ—
հեղինակը առասպելական հրաշքների տեղ մտցնում է նրա գի-
տակցութեան մէջ գիտութեան իսկական սխրագործութիւն-
ները:

Հմտութեամբ ընտրուած բազմաթիւ նկարները և թարգմա-
նութեան լեզուն աւելի ևս մատչելի են դարձնում զրուածքը:
Փոքրիկ գրքոյկում ընթերցողը կը գտնի այն ամենը, ինչ կարևոր
է կատարեալ գաղափար կազմելու համար ստորջրեայ թաղա-
ւորութեան մասին: Պէտք է խորհուրդ տալ մեր զպրոցների ա-
շակերտներին կարդալ այդ գրքոյկը:

Բն.

Յովհաննէս Դուրբախեան, «Ծննդ ՊԵՏԿԵՐՆԵՐ», Ս. Պետերբուրգ, 1903 թ.,
գինն է 75 կոպ.

Ժամկոչ Մաթոսի, Ժամկոչ Գաբօի և զիչերապահ Մակիչի
արաղ խմելը, տակից-գլխից դուրս տալը, հայհոյախառն սրա-

խօսութիւնները, կամ երեցիոխանի օգնական Մուխի Բաղալի մարմնի նկարագրութիւնը, Վարք Սրբոյ և Էփեմըղի կարգալը, ինչպէս և իր չըբերք կնկայ հետ խօսակցութիւնները, նրա հետ միասին քնելը, վերջապէս զանազան սարկաւաղների, տէրտէրների և եպիսկոպոսների մասին պատմութիւնները կարող են ուղղակի իրականութիւնից վերցրուած «ծանօթ պատկերներ» լինել պ. Յովհաննէս Դուրբախեանի համար, սակայն ոչ մի կարիք չը կար այդ անկապ, անհնորհր բարբառնջանքները տպագրելու, այն էլ այնքան չքեղ: Կան հեղինակներ, որոնք իրանք իրանց ամենախիստ քննադատներն են, սակայն սկսնականների մեծ մասի համար պէտք է պարտականութիւն լինէր—նախ իրանց գրուածքի մասին աւելի հմուտների կարծիքն լսել և ապա միայն ձեռագիրը տպագրութեան յանձնել: Անչուշտ, եթէ պարոն Դուրբախեանը ուղարկած լինէր հայ խմբագրութիւններից որեւէ մէկին, յետ կացած կը լինէր իր որոշումից...

Na.

Վահան Մամիկոնեան, «ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳԵՐ», Բաղու, 1903 թ., գինն է 20 կոպէկ.

Մի անօրինակ, հերոսական քաջութիւն հարկ եղաւ ծայրէ իծայր կարգալու համար այս պոէտի մաքի ու երեակայութեան ծաղիկները: Վերջին երգերը մի մեծ հատոր չէ սակայն, ոչ. 28 փոքրադիր երեսներից և 16 քերթուածից բաղկացած մի դրքոյկ է: Բայց հարցը քանակի մասին չէ, այլ որակի մասին: Եւ ինչ քերթուածներ, չար սատանայ! Այդ ոտանաւորները յոյց են տալիս, թէ պ. Մամիկոնեանը ոչ միայն բանաստեղծական որեւէ խառնուածքից (tempérament) զուրկ է, այլ և չը դիտէ կանոնաւոր հայերէն:

Վերցրէք օրինակ, 7-րդ էջում, 21' պիտի ապրեմ ոտանաւորի այս քառեակը.

Ի՜նչ խելք. եթէ որ երկու երազից
Ընտրում ես մէկը խալառ անհեծեծ.
Աւելի լնւ չէ որ միանգամից
Նոյն կեանքն ընտրել, որ կապէ քեզ հետ.

Հարկաւոր էր ջնջել կամ երբորդ տողի որ չաղկապը, կամ ընտրել բայը գնել ոչ անդէմ, այլ գիմաւոր—ընտրես:

Նկատեցիք անշուշտ, որ այս քառեակը բացի այն, որ պարունակում է քերականական սխալ, անհասկանալի է և մութ:

«Նոյն կեանքն ընտրել, որ կապէ քեզ հետ»: Որ բառը յարարելում է կեանքին, լնւ, բայց «կեանքը կապէ քեզ հետ» ինչ բան, կամ ում կապէ: Նախադասութիւնը վերջացած է արդէն, և մենք հանելուկ լուծելու նման պէտք է չարհարենք մի ուղեղը: Գուցէ և այդ նրա համար է, որ պարոնը պարզապէս ստիպուել է «անհեթեթ»-ին յանդարմարեցնելու համար գնել «որ կապէ քեզ հետ» խօսքերը:

Պ. Մամիկոնեանն անծանօթ է նոյնպէս չափական արուեստի տարրական օրէնքներին: Օրինակ, միենոյն բանաստեղծութեան (!) մէջ երբեմն երեք տողերը միասին և չորրորդը առանձին, երբեմն առաջին և երրորդ, երբեմն առաջին և երկրորդ, երբեմն առաջին և չորրորդ կամ երրորդ և չորրորդ տողերի վերջաւորութիւնները յանդ են կազմում: Եւ այն էլ ինչ յանդ, միայն հայ բանաստեղծներն են, որ իրանց թոյլ են տալիս յանդ կազմել նոյնահոլով բառերով, ինչպէս, օրերից, կեանքից, ուժից, ըստիներներից, կեանքում, երազում հային:

Այնտեղ կուելու, անվերջ կուելու

Եւ այնտեղ անմիտ կեանքը ծաղրելու:

Եւ կամ հետեւեալ վերջաւորութիւնները.

Գիտես, վարդն էլ մի սիրտ է,

Յող—արցունքում շաղխուած՝

Եւ այնքան էլ անուշ է

Բուրմունք.—սէրը տարածած:

Պարոնը՝ երևում է որ այնքան էլ չի սիրում նեղուկ, բայց մոռանում է այն, որ իր կարծածի չափ հեշտ բան չէ մուսաների հետ մտերմութիւն հաստատել: Ուրեմն ուր բանաստեղծը չ'ունի կանոնաւոր լեզու, չ'ունի ոտանաւորների կազմութեան մասին ամենատարրական հասկացողութիւն, բայց գոնէ ունի իր միտքը փոքր ի շատէ քնքուշ կամ ուժեղ ձևով արտայայտելու ընդունակութիւն: Դուք ինքներդ գատեցէք.

Այո՛, եւ ոչ, այո՛, քանի որ

Դեռ քաղցրութիւն կայ կեանքում լիզելու

Սիրտս կտտէ ոչ, ոչ, բանի որ
Մէջ քաղցրութիւնն ինձ թոյն է դառնալու: *)

Վերջացնենք մեր խօսքը՝ մի փոքրիկ զաղափար էլ տալով
նրա բանաստեղծական յղայման, թոհչքի մասին:

Իմ սէրը բանաստեղծութեան մէջ ահա ինչպէս է պ.
Մամիկոնեանը սիրոյ մասին երազում.

Վարդը սիրեմ ցօղը միջին,
Արեւի շողը թերթին.
Կոյսին սիրեմ սէրը սրբաւում
Անմեղ ժպիտքն երեսին:

Պէտք է տեսլ, որ բանաստեղծը այնքան էլ խստապահանջ
չէ. «սէրը սրտում անմեղ ժպիտքն երեսին» կոյսը մի սովորա-
կան կոյս է, և բանաստեղծի յաւակնութիւն չ'ունեցող որեւէ մահ-
կանացու դուցէ դրանից աւելի չքեղ ձիրքերով երեսկայէր իր
կոյսին: Բայց ներհնչուած պոէտը պարտէղ է մանուկ և կոյսին
տեսնում «վարդ—թփի տակ» ու սիրում. «մընջիկ» քաղում է
«փունջ ծաղիկներ» ու այդ փնջով կոյսին... խմբում է «վափ-
լիկ» ու... «լաց'ցնում»: Բայց յետոյ, կը հարցնէք, յետոյ. յետոյ,
այդ «թերմաշ կրծքով» բանաստեղծը, որ չէ լսած անշուշտ այն
ստացուածը, թէ չը պէտք է խփել կնոջ—էլ ուր մնաց' իր պաշ-
տած կոյսին—նոյնիսկ ծաղկով, սեղմում է կրծքին արտասուա-
թոր կոյսին ու

Եւ հրամեշտը երկրին տուած
Եթերի մէջ բոլորեմ (?):

Կատարեալ պատկեր, չէ:

Այս բոլորը բաւական չէ, Պ. Մամիկոնեան, հակառակ մեզ
սուած այն յոյսին, թէ իր երգերը վերջին երգերն են լինելու,
զրքոյկի կազմի վրայ ղեւեղած մի յայտարարութեամբ սպառ-
նում է հրատարակել նոր «Բանաստեղծութիւններ»:

ԶԱԻՆ

*) 6-րդ էջում:

Արգում Սիմոն «ՆՈՐԱՎԷՊՆԵՐ», հրատարակութիւն Գ. Գ. Մազմանեանի. Ռուս-
շուր, 1903 թ., գինն է 50 սանտիմ:

Մի թրքահայ գրողի վեց պատմուածքների հաւաքածուն է: 1-ն *Խնդրանք մը*, 2-ն *Ամուրիի պատմութիւն*, 3-ն *Պըզտիկը*, 4-ն *Խորտակուած սրտի մը վրէժը*, 5-ն *Ուշմնացած*, 6-ն *Տժգունածները*:

Արգում Սիմոն՝ այն անհամար թրքահայ գրողներից միւնն է, որոնք չը գիտեն իսկապէս, թէ ինչն են գրում: Նախադասութիւններ, նախադասութիւններ ու նախադասութիւններ: Դարձընում ես զրքոյկի էջերը, դարձնում ես անհամբեր՝ այդ գեղեցիկ բառերի չեղձակոյտի մէջ գոնէ մի համակրելի, առողջ միտք գտնելու յուսով, բայց իղնւր: Խօսքը, զբեւոյս կարողութիւնը մարդուն տրուել է ոչ թէ չաղփաղփելու, չատախօս թռչունի նման երկար ու միօրինակ ճռուղելու, այլ մտքեր ու գաղափարներ արտայայտելու համար: Մանաւանդ մեզ պէս խաւարի ու յուսահատութեան մէջ քարչ ընկած ժողովրդի համար, քայքայածալապէս անհասկանալի են գիլետանտ, իրանց պորտին նայելով միայն զբաղուած գրողները: Գիտենք, այո՛, որ Թուրքիայում գրողի համար պայմանները այնքան էլ թոյլատու չեն, բայց դատարկ լինել այնչափ, որչափ է պ. Արգում Սիմոն—պարզապէս ըմբոստացուցիչ է: Մարդ վերջապէս նեարդերից, մարդկային մտից ու արիւնից զուրկ պէտք է լինի, որպէսզի, ապրելով հանդերձ գերազանցօրէն չահագրգիռ ու յուզիչ մի միջավայրում, այդ աստիճան գլուխ պտոյտ տուող ոչնչութիւններով միայն զբաղուի:

Օրինակ. վերցրէք, առաջին պատմուածքը՝ *Խնդրանք մը*-ն: Հեղինակը պատահել է մի չափազանց դրաւիչ աղջկայ, հեռուից նրան սիրել է: Աղջկայ ծնողները, որ ապրելիս են եղել իրանց տան դիմաց, «գիշեր մը, լուսնկայ գիշեր մը» այցելութեան են եկել իրանց աղջկայ հետ: «Այդ գիշերն աւեն մարդէ աւելի երջանիկ են եղել» երիտասարդն ու երիտասարդուհին: «Մեկնելու պահուն, մեր մայրերէն հեռու, թեոասին (պատարչ-գամբ) սանդուղին վրայ, մօտեցար ինձ և ամբողջ ուժովդ ձեռքս սեղմեցիր—որ ատեն տերեւի մը պէս կը դողայի ես—ու ինձ քսիք քու ամենէն անուշ ձայնովդ. «Գիշեր բարի, ես ընաւ չը պիտի մոռնամ զքեզ, կերդնում, դուն ալ զիս մի՛ մոռնար»:

Ժամանակ յետոյ յոնկարծ երիտասարդի ձեռքն է անցընում սիրած աղջկայ հարսանեկան հրաւիրադիրը, ոսկեղօծ տառերով, «բոցեղէն տառեր՝ որ աչքերս այրեցին»։ Յաւիտենական պատրանքի ձանձրոյթից մեռցնող նոյն նկարագրութիւնը. «յոյսերուն չքեղաղարդ տաճարը յիմնայատակ կը կործանուէր»։ «մեծ անկում անգնդախոր, ուր էութիւնս կը ջախջախուէր ու պատանիի կեանքս յուսահատութեան մութ մթնոլորտին մէջ կը խեղդուէր»։

Հակառակ իր «էութեան ջախջախումին»՝ սիրահարը ապրում է սակայն ու երբեմնի սիրականին ուղղում է հետեւեալ խնդրանքը.

«Տիկին... խնդրանք մը կուզամ ընել ձեզ թախանձանքով։ Երբ 14 տարեկան ըլլայ աղջկեկեդ, մի թողուք զինքը, որ պատուհանին առաջ նստի, երբ մանաւանդ գիմայի տունը տղայ մը գտնուի»։

Միւս արտադրութիւնները սրանից տարբեր բաներ չեն։ Ամուրիի մը պատմութիւնը ներկայացնում է մի տղամարդ, որ ամուսնութիւնն է ջատագովում, նրան հարց են տալիս, թէ ինչո՞ւ ուրեմն ինքը չէ ամուսնացել, քանի որ այդքան խանդավառութեամբ է խօսում ամուսնութեան մասին։ Մարդը պատմում է մի պատմութիւն։ Հաւանել է մի աղջկան, նրանով սաստիկ դրաւուել, յետոյ սակայն դուրս է եկել, որ աղջիկը «չպարուած է և զգուեկիօրէն տփել»։

«Անկէ ի վեր չառ քիչ հանդիպած եմ արհեստական չեղող զեղեցկութեանց, սակայն անոնց համար ալ չեմ զգացած, ինչ որ զգացած էի Սաթենիկի նկատմամբ, առաջին անգամ»։

Պզտիկը պատմութեամբի մէջ նիւթ չը կայ։ Մի փոքրիկ դպրոցականի հօրը մի օր կաթուածահար եղած տուն են բերում։ Երեխան պատահածի մասին տեղեկութիւն չ'ունի, հարցնում է իր մօրը, որ ծածկում է իրողութիւնը. բայց երեխան տան վարի յարկում գտնուող սենեակից հօր անընդհատ աքնաբոյն է լսում։ Շարունակում է դպրոց գնալ մի տեսակ անծանօթ, ճնշող տխրութեան տակ։ Դպրոցն ունի «պարզ, այլ գեղեցիկ» մի սովորութիւն։ «Վարժարանին բոլոր աշակերտները, թէ մանչ և թէ աղջիկ, պարտաւոր էին երեքշաբթի և շաբաթ առաւօտները եկեղեցի երթալ»։

Փոքրիկը եկեղեցի է գնում և «Տէր, ողորմե՛ն»-ի ժամանակ, յճուր հիւանդաց ըմպլութիւն» խօսքի վրայ, բաց է անում «երկու բաղուկները անօրինակօրէն անկեղծ ջերմեռանդութեամբ մը», ուղղում է աչքերը «մեծ խորանին մոմի լոյսերով ողբաւած

Յիսուսի պատկերին ու «պաղատադին, սրտակիրդիկ ձայնով» ազդակում է:

«—Ա՛խ Աստուած, հայրիկիս ալ բժշկութիւն տո՛ւր»:

Այդ օրը զպրոցից ատուն է դառնում: Թանը մեծ բաղմու թիւն կայ, մայրը, աղջականները նրան պինդ համբուրում են: Նրեխան իր մօր վզին փաթաթուկով, հօր մասին է հարցնում:

«—Նրուսաղէ՛մ, գնաց, աղմս, բսաւ մայրը:

—Նրուսաղէ՛մ, գնաց մի, յարեց պզտիկը խնդումով, բսել է քի ընդդէմ (լաւացաւ)...

—Ընդդէմ:

—Գիտես, մայրիկ, շարունակեց սղան ուրախութենէն մօրը վիզը թողլով և բարձրաձայն, այսօր «Տէր Ողորմիս» ին ատեն ես հայրիկիս ընդհալուն համար աղօթք ըրի ժամը...»

Այս խօսքերի վրայ սենեակում հեկեկանքներ են սլայթում: Մայրը «վերջին ճիգ մըն ալ ընելով» ասում է:

«—Վաղն ալ, տղմս, գնա ինձի համար ժամը աղօթք ըրէ, որպէսզի քեզ կարենամ մեծցնել մինակս»...

Երրորդականում սրտի վրէժում մի երիտասարդ իրան խարոզ մի աղջկանից հետեակ կերպով է լուծում իր վրէժը: Նշանում է մի ուրիշ օրերով հետ: Յետոյ իրան խարոզ աղջկան հրաւիրում է Գասպար աղայի, մի հարուստ ռանթիէի տանը տեղի ունենալիք անուանակոչութեան երեկոյթին: Հերանոյշը գալիս է իր ծնողների հետ: Նրուանոյշը Հերանոյշին իբրեւ թէ չի նկատում, ամբողջ երեկոյթը անց է կացնում իր նշանածի հետ պարելով, երգելով, զուարճանալով: Հերանոյշը կատաղում է: Նրեկոյթը վերջանալուն մօտ, Նրուանոյշը նշմարում է Հերանոյշին «վերաւոր եղնիկի մը պէս վայրենի, կարմիր՝ արհուրալից նայուածքով որ առանձին թաւապատ թիկնաթոռի մը մէջ ընկողմանած էր»:

Նրուանոյշը գնում է դէպի Հերանոյշն իր նշանածի հետ ու խօսքն ուղղելով՝

«—Դուք հոս, օրիորդ... մինչդեռ ես բաւական ատենէ իվեր ձեզի կը փնտրեմ, ձեզի ներկայացնելու համար... նըշանածս...»

Հերանոյշն, որ չէր սպասում մի այդպիսի անակնկալի, որովհետեւ կարծում էր թէ Նրուանոյշն իրան պիտի ընտրէ կեանքի ընկեր, «սոփոյն, շանթահարուած» ընկնում է թիկնաթոռի մէջ, «միակ բառ մը ունենալով իր վայրագօրէն սեղմուած ակունակներուն մէջ: Խուլ, անլսելի, առիւծի մօնչիւն մը:

—Վատ...»

Ուշ մնացած և Տժգունածնները պատմութենքներն էլ այս կարգի բաներ են:

Ահա ժամանակակից պոլսահայ գրողի մտահոգութիւնները: Սա գրականութիւնն է՛, այլ ինքնասպանութիւն:

ԶԱԽՆ

Mars, «ԻՆՉՊԵՍ ԱՄՈՒՍՆԱՅԱՅ» (կողմնակի գրոյց), Բագու, 1903 թ., գ. 10 կ.

Այս գրքոյկի նիւթը մի փոքրիկ մեղօգրամատիկական պատմութեամբ է:

Օրիորդ Լիզան (այժմ Միֆրան էֆէնտիի կինը) և իր փոքր եղբայր Երուանդը մնում են որը, օրուայ հացի կարօտ: Լիզան չաքաթը մի մէջիտ (1 ր. 60 կ.) վարձով ծառայութեան է մանում մի ժլատ հարստի տուն: Կազանդի նախօրէքին քոյրն ու եղբայրը տուն են գնում Պերայի Մեծ-Փողոցով (Պոլսում): Երեխան տեսնում է սիրուն խաղալիքները և ազնրսում քրոջը գնել: Քըրօջ գրպանում կայ միայն 1 դահեկան (8 կոպ.), այն էլ հաղիւ չոր հաց տոնելու բաւական լինի վաղուան համար: Լիզան հանգստացնել է աշխատում մանկանը, բայց տուն հասնելուն պէս մանուկը հիւանդանում է «խաղալիքի կարօտից», մանկան այդ մեծ հոգսից... և կարող է... «մեռնել» (":"): Քոյրը յետ է դառնում և մի մեծ ձի է գողանում Bon Marche-ի մեծ խանութից, բերում մինչև իրանց տան դուռը և խղճի խայթ դղալով... յետ է տանում (":"). «առէք, ես գողացայ, բայց խիղճս տանջեց» ասելով ապիւս է դրամարկդի մօտ նստած դանձապահին և դուրս վախճել աշխատուի: Այդ խօսակցութիւնը լսում է երիտասարդ Միհրանը, խաղալիքներ, անուշիզէններ և այլն գնում տալիս է նրան... վերջն էլ հեան ամուսնանում: Իբր յիշատակ կազանդի այդ նախօրէքին, Լիզան ու Միհրանն ամէն տարի տօնածառ են սարքում և իրանց թաղի բոլոր աղքատ ու որը երեխաներին հրաւիրում, որպէսզի տարուայ մէջ գննէ մի օր մխիթարուեն խեղճ մանուկները, զուարճանան... Եւ այդ բարեգործութիւնով լիապէս բաւականանում է արկին Լիզան—դա է նրա հասարակական հսկայական գործունէութիւնը...

Գրքոյկի լեզուի վրայ երևում է արեմտեան բարբառի լաւ ազդեցութիւնը:

Պատմութեամբը գրուած է շատ ձգձգուած ձևով: Առաջաբանը՝ ամբողջ 5 երես՝ բոլորովին աւելորդ է. կարելի էր սկսել 7-դ երեսից, և պատմութեամբը դրանով կը շահէր:

Լաւ կը լինի, եթէ այդպիսի կէս-մանկական, կէս-ժողովրդական պատմութեան հեղինակները մի քիչ զոյգ լինեն զանազան փիլիսոփայական խոր խնդիրներ գրութեան մէջ խոթելուց: Պ. Mars-ն էլ ընկնում է այդպիսի փորձութեան մէջ՝ ժան-ժակ Ռուսոյի ձևով փիլիսոփայել ձգտելով: «Սակայն որքան քաղաքակրթութեամբ են մարդիկ, պարտականութեան զգացմունքը խոյս է տալիս, բարեգործութիւնը մեծանում է, և այժմ աւելի քան առաջ թշուառութիւնը մեծամեծ զոհեր է տանում»... Այդ տեսակ խոր հարցեր, որոնց համար բազմաթիւ հատորներ են գրուում, չեն սաղում ժողովրդական-մանկական փոքրիկ պատմութեաներում, մանաւանդ այն սխալ ըմբռնութեամբ ձևով, որով դրել է հեղինակը:

ԽԱԺԱԿ

«ՏՐԻԼԻՏ», զբամա շորս արարուածով. թարգմանութիւն Լևոն Մելիք-Աղամեանի, Թիֆլիս, 1903, դին 25 կ.

«Տրիլիտ»-ի բովանդակութիւնն ամէնքին ծանօթ է. նա շատ է ներկայացուել մեր բեմերի վրայ, և մամուլն էլ իր ժամանակին տուել է նրա համառօտ բովանդակութիւնը, կարծիքներ յայտնել, քննել եւ այլն: Մեզ մնում է այժմ աչքի անցկացնել ներկայ հրատարակութեան լեզուն միայն:

Երբ մի անգամ ծայրից-ծայր արագ կարդացի այդ թարգմանութիւնը և գիրքը մի կողմ դրի, ինձ թւաց, որ դրա լեզուն ինձ ծանօթ է, մի լեզու, որ երբեմն գոյութիւն ունէր, բայց ոչ այսօրուան աշխարհաբարբ: Այդ լեզուն արդէն մեզ համար չի նծու, մի տեսակ կեղծ է: Ամէն բոլոր գուք նրա մէջ կը պատահէք հնացած բառերի—ինչպէս օրինակ—անարիս մօտ, «հէք, հէք Տրիլիտ», ճամբրակ, անուշադրի սպիրտ, դարաւանդակ, եւ այլն եւ այլն: Կան այնպիսի արտայայտութիւններ, որոնք բոլորովին

Թխովի են, ինչպէս օրինակ—«Տրիլբին կէս-մին պառկում է բաղմոյի վրայ», կամ «խեղճ, ընկած Տրիլբին, ողջ աշխարհի մէջ եղած այս ահագին, այս ամենաապականուած քաղաքում երեսի վրայ դրուած Տրիլբին», կամ «... հանեց ինձ խոր տեղից և տարաւ մի ըարակ տեղ», «Այդ ձանձրալի է, այլ եկէք արլուրակութիւն խաղանք» և այլն և այլն:

Տպագրութեան սրբագրութիւնը շատ անուշադիր կերպով է արուած—օր. եր. 29—աղջան (աղջկան), այտնի (յայտնի), եր. 30—հարարեան (համարեան) և այլն:

Աւելորդ էր լինի հրաւիրել մեր հայագէտներին վերջնակա-նապէս որոշելու, թէ արդեօք ինչ ձև պէտք է ունենայ արդեւա-կան հրամայականը—«միք ասիլ, միք հարցնիլ», թէ «մի ասէք, մի հարցնէք»: Պ. Թարգմանիչը զործ է ածում առաջին ձևը:

—Ա.Կ

ՆՈՐ ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԴՐՔԵՐ

- 1) Mars, «Ինչպէս ամուսնացայ» (կաղանդի զրոյց), Բազու, 1903 թ., գինն է 10 կ.
- 2) Մ. Տ.-Միքայէլեան, «Մամոնայի խնկարկուներ», Բարեզ, 1903 թ., գինն է 50 սանտիմ.
- 3) Ժորժ դը-Մորէի «Տրիլբին» վիպասանութիւնից վերաշի-նուած գրամա չորս արարուածով, Թարգմ. Լեոն Մելիք-Աղամեան, Թիֆլիզ, 1903 թ., գինն է 25 կ.
- 4) Լէօնիդ Անդրեևի, «Օտարազգիներ» (արտատպած «Մուրճ» ամսագրից), Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 10 կ.
- 5) Վ. Լուսինովիչ, «Կեանքը ծովերի խորքում», Թարգմ. Ստ. Մալխասեանց, Թիֆլիզ, 1903 թ., գինն է 30 կ.
- 6) Մ. Գորկիյ, «Մական Զուգրա», Թարգմ. Ս. Բ., Թիֆլիզ, 1903 թ., գինն է 10 կ.
- 7) «Հաշիւ հուրատութեանց Պարսկա-Հնդկաստանի հայոց թեմի կրթական հաստատութեանց օգտին յընթաց 1903 թուի», Նոր-Ջուղա Սպահան, 1903 թ.
- 8) Отчетъ о дѣйствіяхъ главнаго Тифлискаго комитета по оказанію помощи пострадавшимъ отъ землетрясенія 19 декабря 1899 г. жителямъ Ахалкалакского уѣзда», Тифлисъ, 1903 г.
- 9) Кн. Г. М. Тумановъ, «Разбон и реформа суда на Кавказѣ», С.-Петербургъ. 1903 г.

ՆԵՐԳԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Վառափարցական կարգադրութիւն հայոց եկեղեցական կառուածների եւ գումարների մասին:—Պաշտօնական հաղորդագրութիւններ:—Թուրքաստանի զաղթականութեան մասին նոր օրէնք:—Երեւանի նահանգի եւ Վարսի շրջանի հայ փախսականների թիւը:—Պարսկահայաստանների դրութիւնը որոշող կարգադրութիւն:—Զինուորների երդման տեղը:—Արդիւնի գաւառապետի բռնած մի խուճք:—Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւն:

ԿԱՌԱՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Высочайше утвержденное 12 июня 1903 г. положение Комитета Министровъ о сосредоточеніи управления имуществами армяно-григоріанской церкви въ Россіи въ вѣдѣніи правительственныхъ учреждений и о подлежащихъ передачѣ въ вѣдѣніе Министерства Народнаго Просвѣщенія средствахъ и имуществѣхъ означенной церкви, коими обезпечивалось существованіе армяно-григоріанскихъ церковныхъ училищъ.

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ, по положенію Комитета Министровъ, въ 12 день Іюня 1903 г. Высочайше повелѣтъ соизвоилъ:

І. Передачу имуществъ армяно-григоріанской церкви въ вѣдѣніе и управление подлежащихъ Министерствъ осуществить на слѣдующихъ основаніяхъ:

1) Всѣ принадлежащія армяно-григоріанскимъ церквамъ, монастырямъ, духовнымъ установленіямъ и духовно-учебнымъ заведеніямъ недвижимыя имущества, за установленными ниже сего (ст. 2 и прим. къ ней) изъятіями, передать въ порядкѣ, опредѣленномъ особо утверждаемыми правилами, изъ управленія духовенства и духовныхъ установлений сего исповѣданія въ завѣдываніе Министра Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ, а принадлежащіе означеннымъ учрежденіямъ капиталы—въ завѣдываніе Министра Внутреннихъ Дѣлъ, сохраняя за армяно-григоріанскою церковью права собственности на сіи имущества и капиталы.

2) Передачѣ въ завѣдываніе Министра Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ подлежатъ слѣдующія имущества армяно-григоріанской церкви:

а) земли какъ населенныя, такъ и ненаселенныя, какого бы наименованія и рода онѣ ни были, также отдѣльные лѣса, луга, пастбища, рыбныя ловли, мельницы и проч. Изъ сего изъемятся однако же: пространства земли, находящіяся подъ зданіями церквей, монастырей, часовенъ и т. п. и подъ строеніями, занимаемыми архіерейскими домами, духовными установленіями, приходскимъ какъ городскимъ, такъ и сельскимъ духовенствомъ и духовно-учебными заведеніями земли, заключающіяся въ церковныхъ и кладбищенскихъ оградахъ, и, наконецъ, находящіяся въ пользованіи духовенства усадебныя участки земли, занятыя садами, огородами, пашнями и т. п., пространствомъ не свыше двухъ десятинъ при каждой приходской церкви, не сдаваемыми въ постороннія руки для извлеченія дохода, и

б) всѣ тѣ изъ принадлежащихъ армяно-григоріанскимъ церквамъ, духовенству и духовнымъ учрежденіямъ сего исповѣданія домовъ и строеній, которые не нужны для помѣщенія и необходимаго хозяйства самого духовенства и означенныхъ учреждений.

Примѣчаніе. Настоящія правила не распространяются на недвижимыя имущества и капиталы, принадлежащіе армянской церкви въ г.г. С.-Петербургѣ и Москвѣ.

3) Указанному выше порядку завѣдыванія подчинить также имущества и капиталы, которые впредь будутъ, въ

видѣ пожертвованій или отказовъ по завѣщаніямъ, поступать въ пользу означенныхъ учреждений.

4) Завѣдываніе доходами отъ упомянутыхъ имуществъ и управленіе капиталами сосредоточить въ Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ, по Департаменту Духовныхъ Дѣлъ Иностранныхъ Исповѣданій, въ которое должны быть передаваемы Министромъ Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ, вмѣстѣ съ отчетностью по управленію этими имуществами, выручаемые отъ оныхъ доходы за уплатою всѣхъ лежащихъ на принятыхъ имъ въ свое вѣдѣніе недвижимыхъ имуществъ повинностей и обязательствъ и за производствомъ указанныхъ ниже удержаній.

Засимъ Министерство Внутреннихъ Дѣлъ передаетъ эти доходы, а равно и суммы, образовавшіяся изъ процентовъ отъ поступившихъ въ его завѣдываніе капиталовъ, за нижеуказанными отчисленіями, тѣмъ духовнымъ установленіямъ, отъ коихъ сіи имущества и капиталы приняты.

5) Изъ получаемого отъ недвижимыхъ имуществъ дохода отчисляются къ ежегодному отпуску: а) не свыше 10% распоряженіемъ Министра Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ на расходы по управленію указанными недвижимыми имуществами и на образование особаго запаснаго капитала для удовлетворенія чрезвычайныхъ расходовъ по означеннымъ имѣніямъ въ видахъ ихъ улучшенія, и б) 5% распоряженіемъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ на образование вспомогательнаго капитала армяно-григоріанской церкви для употребленія онаго на нужды армяно-григоріанскихъ церковныхъ установленій и на общія потребности управленія сей церкви съ тѣмъ, чтобы въ сей капиталъ обращался и излишекъ отъ вышеозначенныхъ (п. а) 10%.

6) Въ случаѣ возникновенія сомнѣній или недоразумѣній по вопросу о томъ, подлежатъ ли тѣ или иные находяшіеся во владѣніи духовенства и духовныхъ учреждений имущества и капиталы сосредоточенію въ вѣдѣніи Правительства, дѣло о семъ представляется на разрѣшеніе Министра Внутреннихъ Дѣлъ.

II. Предоставить: 1) Министру Внутреннихъ Дѣлъ: а) выработать основанія для производства расходовъ изъ

вспомогательнаго капитала армяно-григоріанской церкви примѣнительно къ правиламъ о вспомогательномъ капиталѣ римско-католическаго духовенства и предположенія свои по сему предмету внести на утвержденіе установленнымъ порядкомъ, и б) установить порядокъ отчетности духовныхъ установленій въ израсходованіи передаваемыхъ имъ доходовъ, и 2) Министрамъ Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ и Внутреннихъ Дѣлъ, по взаимному ихъ соглашенію, установить: а) правила о порядкѣ передачи имуществъ и капиталовъ армяно-григоріанской церкви въ завѣдываніе подлежащихъ Министерствъ и б) правила о порядкѣ управленія указанными имуществами;

и III. Въ измѣненіе Высочайше утвержденнаго 26 Марта 1898 г. положенія Комитета Министровъ постановить:

Предоставить Министрамъ Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ, Внутреннихъ Дѣлъ и Народнаго Просвѣщенія, по принятіи, на основаніи изложенныхъ въ ст. 1 настоящаго положенія правилъ, имуществъ армяно-григоріанской церкви въ казенное управленіе, привести въ извѣстность по взаимному соглашенію имущества, коими обезпечивалось бы существованіе принятыхъ въ вѣдѣніе Министерства Народнаго Просвѣщенія школъ, и затѣмъ: а) указать тѣ имущества, которыя необходимо оставить для непосредственныхъ потребностей училищъ, и б) опредѣлить, соотвѣтственно доходности остальныхъ имуществъ, размѣръ денежныхъ суммъ, подлежащихъ ежегодно передачѣ вѣдомству народнаго просвѣщенія на содержаніе указанныхъ выше училищъ.

На основаніи Высочайше утвержденного 12 іюня 1903 года положенія Комитета Министровъ, по соглашенію съ Министромъ Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ, утверждаю. С.-Петербургъ, 30 іюня 1903 г.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ,
Статсъ-Секретарь (подписаль) *Плеве*.

ПРАВИЛА

о порядкѣ передачи имущества и капиталовъ армяно-григоріанской церкви въ завѣдываніе подлежащихъ Министерствъ.

1. Свѣдѣнія объ имуществахъ армяно-григоріанской церкви, подлежащихъ, на основаніи Высочайше утвержденного 12 іюня 1903 г. положенія Комитета Министровъ, изъятію изъ вѣдѣнія духовныхъ установленій передаются: въ предѣлахъ европейской Россіи— изъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ въ Министерсство Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ и подлежащимъ по мѣсту нахождения сихъ имущества, Губернаторамъ и Градоначальникамъ, а по епархіямъ, входящихъ въ предѣлы Кавказскаго края, изъ управленія Главнначальствующаго—уполномоченному Министра Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ на Кавказѣ и мѣстнымъ Губернаторамъ и Начальникамъ областей. Министерство Земледѣлія и Горсударственныхъ Имуществъ и уполномоченный сего Министерства на Кавказѣ передаютъ полученныя ими свѣдѣнія въ подвѣдомственныя имъ губернскія управленія.

2. По мѣрѣ получения на мѣстѣ означенныхъ свѣдѣній въ видѣ вѣдомостей, извлеченныхъ изъ послѣднихъ отчетовъ Эчміадзинскаго Синода, Губернаторы по соглашенію съ управляющими Государственными Имуществами дѣлаютъ одновременно распоряженіе о командированіи подвѣдомственныхъ имъ довѣренныхъ должностныхъ лицъ для совмѣстнаго приема изъ вѣдѣнія армяно-григоріанскихъ духовныхъ установленій церковныхъ и

мущество и капиталовъ, снабжая означенныхъ лицъ надлежащими указаніями, формальнымъ предложеніемъ и образцами пріемныхъ протоколовъ и описей.

3. Въ каждомъ городѣ и уѣздѣ пріемъ недвижимыхъ имущество и капиталовъ начинается преимущественно съ имѣній, которыя отличаются своей значительностью.

4. Указанные чиновники, по прибытіи на мѣсто, приглашаютъ, для содѣйствія въ порученномъ имъ дѣлѣ, представителя мѣстной полиціи, мѣстнаго армяно-григоріанскаго благочиннаго, если таковой имѣется, а также то духовное лицо или представителя того духовнаго установленія, въ вѣдѣніи коего находится принимаемое имущество, а кромѣ того: въ городахъ представителя городского общественнаго управленія, а въ сельскихъ мѣстностяхъ—не менѣе двухъ стороннихъ добросовѣстныхъ изъ мѣстныхъ жителей и сельскаго старшину. При пріемѣ имущества церковныхъ долженъ находиться ктиторъ или староста, въ непосредственномъ управленіи коего состоитъ все церковное имущество (ст. 1225 Уст. дух. дѣлъ иностр. исповѣд., изд. 1896 г.).

5. Приступая къ обзорѣнію подлежащихъ пріему имущество, уполномоченныя на это лица требуютъ прежде всего предъявленія имъ ктитормъ, настоятелемъ монастыря или начальствующимъ въ духовномъ установленіи лицомъ инвентарныхъ описей всему церковному или монастырскому, а также семинарскому и иному имуществу, и установленныхъ ст. 1226 Уст. дух. дѣлъ иностр. исповѣданій пшуровыхъ книгъ, а также плановъ, контрактовъ, подлинныхъ документовъ на владѣніе, долговыхъ обязательствъ, квитанцій на вклады и капиталы или книжекъ сберегательной кассы, а также другихъ актовъ, относящихся до состоящихъ въ вѣдѣніи церкви имѣній, долговыхъ обязательствъ и капиталовъ.

Примѣчаніе. За отсутствіемъ въ большей части армяно-григоріанскихъ монастырей монашествующей братіи и установленныхъ закономъ (ст. 1235 Уст. дух. дѣлъ иностр. исповѣд.) монастырскихъ правленій, надлежитъ, приданныхъ условіяхъ, предварительно выѣзда на мѣсто для принятія имущества, истребовать вышеуказаннымъ порядкомъ предъявленіе документовъ и описей изъ

мѣстныхъ епархіальныхъ Консисторій, въ коихъ сосредоточены по закону означенныя свѣдѣнія.

6. По повѣркѣ означенныхъ описей и документовъ, уполномоченные приступаютъ къ принятію самаго имущества при чемъ наблюдается:

а) городскіе дома, лавки, каравансарай, мельницы, винные подвалы и другія хозяйственныя сооруженія, за исключеніемъ жилыхъ строеній и помѣщеній, а также хозяйственныхъ складовъ и построекъ, оставляемыхъ въ распоряженіи духовенства для его нуждъ, принимаются со всѣмъ принадлежащимъ къ нимъ инвентаремъ и съ состоящею подъ ними землею.

б) дачныя помѣшенія Патріарха-Католикоса и епархіальныхъ начальниковъ, гдѣ таковыя издавна имѣются, съ прилегающими къ нимъ садами, огородами и рощами, оставляются въ вѣдѣніи означенныхъ духовныхъ лицъ;

в) въ земельныхъ имѣніяхъ, какъ пахотныхъ, такъ и лѣсныхъ принимаются съ имѣніемъ всѣ орудія производства, но скотъ, хлѣбъ и другіе наличные хозяйственные запасы оставляются въ пользу лицъ и учреждений, изъ вѣдѣнія коихъ означенныя имѣнія изъемяются;

г) если земельныя угодія, состоящія во владѣніи церкви или духовнаго установленія, превышаютъ установленную закономъ 3-хъ десятинную норму въ незначительной степени и по отграниченіи не могутъ составить самостоятельной хозяйственной единицы, то излишки эти, впредь до особаго распоряженія, приему не подлежатъ, о чемъ надлежитъ пояснить въ протоколѣ, и

д) изъ капиталовъ подлежатъ приему всѣ процентныя бумаги, закладныя на недвижимости и долговыя обязательства, а изъ наличныхъ церковныхъ денегъ всѣ въ круглыхъ сотняхъ сверхъ тысячи рублей. Излишекъ оставляется на текущіе церковные расходы, о чемъ надлежитъ пояснить въ приѣмномъ протоколѣ.

7. По тщательномъ осмотрѣ въ натурѣ принимаемаго отъ церквей и духовныхъ установленій имущества, уполномоченные составляютъ, по данному имъ образцу, и за подписаніемъ лицъ, участвовавшихъ при приѣмѣ и осмотрѣ имущества, подробный въ двухъ экземплярахъ протоколъ о приѣмѣ онаго, затѣмъ, передавъ описанное недвижимое имущество, съ принадлежностями, уполномо-

моченному на то должностному лицу Управленія Государственных Имуществъ, доносятъ о томъ немедленно Губернатору и мѣстному управленію, представляя при томъ, для доставленія Министрамъ Внутреннихъ Дѣлъ и Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ, по принадлежности, описи дѣйствительно принятаго имущества. Документы на капиталы и самые капиталы, гдѣ таковыя окажутся, представляются Губернаторамъ для пересылки въ депозиты Министрства Внутреннихъ Дѣлъ по Департаменту Духовныхъ Дѣлъ Иностранныхъ Исповѣданій.

8. Если недвижимое имѣніе данной церкви или духовнаго установленія расположено въ другомъ уѣздѣ или губерніи, то уполномоченные, по истребованіи находящихся на оное документовъ и описей, представляютъ таковыя мѣстному Губернатору для отсылки Начальнику той губерніи, гдѣ расположено имѣніе, для дальнѣйшихъ распоряженій о его приѣмѣ.

9. Если принятое имущество или часть онаго сдана въ аренду или въ пользованіе по договору или по существующему мѣстному обычаю, то съемщики или арендаторы извѣщаются о приѣмѣ сихъ имуществъ въ завѣдываніе казны и предупреждаются, чтобы слѣдующіе съ нихъ платежи вносили впредь въ подлежащія казначейства, съ точнымъ указаніемъ соотвѣтственнаго депозита, а взносы натурою лицу уполномоченному на управленіе принятымъ имѣніемъ.

10. Всѣ расходы по передачѣ упомянутыхъ имуществъ въ вѣдѣніе Министра Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ производятся изъ мѣстныхъ кредитовъ на командировки, съ возмѣщеніемъ произведенныхъ расходовъ изъ суммы, подлежащей отчисленію въ количествѣ 10 процентовъ изъ дохода съ недвижимыхъ имуществъ армяно-григоріанской церкви, а по пересылкѣ и переводу, капиталовъ въ вѣдѣніе Министра Внутреннихъ Дѣлъ за счетъ сихъ капиталовъ.

Директоръ Департамента Духовныхъ Дѣлъ
Иностранныхъ Исповѣданій (подписаль) *Мосоловъ*.

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ հաստատուած 12 յունիսի 1903 թ. Կանոնադրութիւնը համեմատ Մինիստրների Կօմիտէտի որոշման Ռուսաստանի հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալուածների վարչութեան կենդրոնացման մասին կառավարչական հիմնարկութիւնների տեսչութեան մէջ և յիշեալ եկեղեցուն պատկանեալ միջոցների և դոյքերի ժողովրդական Լուսաւորութեան Մինիստրութեան տեսչութեանը յանձնելու մասին, որոնցով ապահովւած էր հայ-լուսաւորչական եկեղեցական գաղութների պայտէթները:

ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԱՅՍՐԸ, Մինիստրների Կօմիտէտի որոշման համեմատ յունիսի 12-ին 1903 թ. Բարձրագոյն հրամայել բարեհաճեց՝

1. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալուածների յանձնելը պատշաճաւոր Մինիստրութիւնների տեսչութեանը և վարչութեանը իրազորեւել հետեւեալ հիմունքներով:

1) Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիներին, վանքերին, հոգևոր հաստատութիւններին և հոգևոր գաղութներին պատկանեալ բոլոր անշարժ կալուածները ներքոյ յիշած (յօդուած 2 և նրա ծանօթութիւնները) սահմանեալ բաղադրութիւններով յանձնել այն կարգով որ որոշուած են առանձին հաստատուած կանոններով այս դաւանութեան հոգևորականութեան և հոգևոր հաստատութիւնների վարչութիւնից Երկրագործութեան և Պետական Կալուածների Մինիստրի տեսչութեանը, իսկ յիշեալ հաստատութիւնների գրամատուցութիւնները—Ներքին Գործերի Մինիստրի տեսչութեանը, թողնելով այդ կալուածների և գրամատուցութիւնների սեպհականութեան իրաւունքը հայ-լուսաւորչական եկեղեցուն:

2) Երկրագործութեան և Պետական Կալուածների Մինիստրի տեսչութեանը յանձնելու են հայ-լուսաւորչական եկեղեցու հետեւեալ կալուածները՝

ա) թէ բնակութիւն ունեցող և թէ անբնակ հոգևոր՝ ինչ անուն էլ ունենան և ինչ տեսակի էլ որ լինեն, նոյնպէս առանձին անտառները, մարգագետինները, արօտատեղերը, ձկնորսութիւնները, ջրաղացները և այլն: Սրանից բաց են հանվում սակայն՝ հողի այն տարածութիւնը, որի վրա գտնվում են եկեղեցիների, վանքերի, մատուռների և այլն շինութիւնները և հողերը, որոնց վրայ շինուած են առաջնորդարանները, հոգևոր հաստատութիւնները, ծխական թէ քաղաքային և թէ գիւղական հոգևորականութեան տները և հոգևոր գաղութների շինութիւնները և այն հողերը, որոնք գտնվում են եկեղեցիների և դեկեզմանոյների շրջապատի մէջ և վերջապէս հոգևորականութեան ձեռքում

եղած ագարակային հողամասերը, որոնց վրայ դանդաղում են այգիներ, բանջարանոցներ, արտեր և այլն, որոնք կարող են լինել տարածութեամբ ոչ աւելի քան երեք դեկաետին ծխական եկեղեցուն կից և որոնք չեն տրվում օտարի ձեռքը եկամուտ ստանալու համար և

բ) հայ լուսաւորչական եկեղեցիներին, հոգևորականութեանը և այդ դաւանութեան հոգևոր հաստատութիւններին պատկանող աներից և չինութիւններից այն բոլորը, որոնք հարկաւոր չեն բնակութեան և հենց իրան հոգևորականութեան և վերոյիշեալ հաստատութիւնների անհրաժեշտ անաւտութեան համար:

Ծանօթութիւն. Ներկայ կանոնները չեն տարածվում այն անշարժ կալուածներէ և գրամազլուխների վրայ, որոնք պատկանում են հայ եկեղեցու Ս. Պետրբուրգ և Մոսկվայ քաղաքներում:

3) Տեսչութեան ցոյց տուած կարգին ենթարկել նոյնպէս այն կալուածները և գրամազլուխները, որոնք սրանից յետոյ որպէս նուիրատութիւններ և կտակածներ կը ստացուեն յօգուտ յիշեալ հաստատութիւններէ:

4) Երչեալ կալուածներից ստացւող եկամուտների հսկողութիւնը և գրամազլուխների կառավարութիւնը կենդրոնացնել Ներքին Գործերի Մինիստրութեան մէջ օտար դաւանութիւնների հոգևոր գործերի պարտաւնւում, որին Երկրագործութեան Պետական Կալուածների Մինիստրը այդ կալուածների կառավարութեան հաշուետւութեան հետ միասին պէտք է յանձնէ նրանցից ստացուած եկամուտները, դուրս գալով սրանցից իր տեսչութեան տակ առած անշարժ կալուածների վրայ զբաղւած բոլոր հարկերը և պարտավճարները, ևս և ստորև մատնացոյց արած հանումները կատարելուց յետոյ:

Ապա Ներքին Գործոց Մինիստրութիւնը յանձնում է այդ եկամուտները, նոյնպէս և այն գումարները, որոնք դոյացել են ևս նրա վերահսկողութեան տակ մտած գրամազլուխների տոկոսներից, ստորև ցոյց տուած հանումներից յետոյ, այն հոգևոր հաստատութիւններին, որոնցից ընդունուած են այդ կալուածները և գրամազլուխները,

5) Անշարժ կալուածներից ստացւող եկամուտից հանվում են իւրաքանչիւր տարի ի տուուչութիւն ա) ոչ աւելի քան 10% Երկրագործական և Պետական Կալուածների Մինիստրի տրամադրութեան տակ, որ նա ծածկէ յիշեալ կալուածների վրայ արած ծախսերը և կազմէ տուանձին պահեստի գումար յիշեալ կալուածների արտակարգ ծախսերին բաւարարութիւն տալու:

նրանց բարեօրոշման նպատակով և բ) 50% ներքին Գործերի Մինիստրութեանը թէ՛ կազմելու հայ-լուսաւորչական եկեղեցական օժանդակիչ զբաւաղութիւն հայ-լուսաւորչական եկեղեցական հաստատութիւնների կարիքները հոգալու և թէ՛ այդ եկեղեցութեանը ընդհանուր պահանջների համար այն արայմանով, որ այս զբաւաղութիւն մէջ մտնէ յիշեալ (կ. ա.) 100% մնացած աւելորդը:

6) Կասկածներ կամ թիւրիմացութիւններ ծագելու գէտքում այն հարցի աօրթով թէ՛ հոգեորականութեան և հոգեոր հաստատութիւնների իրաւասութեան տակ գտնուող այս կամ այն կալուածները ենթակայ են արդեօք Կառավարութեան տեսչութեան մէջ կենդրոնացման, գործը սրա մասին ներկայացվում է ներքին Գործոց Մինիստրին վճռելու համար:

II. Յանձնել՝ 1) ներքին Գործերի Մինիստրին՝ ա) մշակել հիմունքներ ծախսեր անելու համար հայ-լուսաւորչական եկեղեցու օժանդակիչ զբաւաղութիւն,՝ համաձայն այն կանօնների, որոնք զործադրվում են հոռմէական-կաթոլիկ հոգեորականութեան օժանդակիչ զբաւաղութիւն վերաբերմամբ և իր կարծիքները այս հարցի մասին առաջարկել ի հաստատութիւն սահմանեալ կարգով և բ) սահմանել հոգեոր հաստատութիւնների հաշուատութեան կարգը նրանց յանձնուած արդիւնքները ծախսելու վերաբերմամբ և 2) Հոգադործութեան և Պետական Կալուածների և ներքին Գործոց Մինիստրներին փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշելու՝ ա) այն կանօնները, որոնց համաձայն հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալուածները և զբաւաղութիւնները պէտք է յանձնուեն պատշաճաւոր Մինիստրութիւնների տեսչութեանը և բ) այն կանօնները, թէ՛ ինչ կարգով պէտք է կառավարուեն յիշեալ կալուածները:

և III. Ի փոփոխութիւն Մինիստրների Կօմիտէի 1898 թուի մարտի 26-ին Բարձրագոյն հաստատուած որոշման կարգի՝

Թոյլ տալ Երկրագործութեան և Պետական Կալուածների, ներքին Գործոց և Ժողովրդական Լուսաւորութեան Մինիստրներին որ նրանք այս Կանօնադրութեան 1 յօդուածում առաջ բերած կանօնների հիման վրայ, ընդունելով հանդերձ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալուածները արքունական կառավարութեան տակ, փոխադարձ համաձայնութեամբ յայտնի կացուցանեն այն կալուածները, որոնք պէտք է ապահովեն Ժողովրդական Լուսաւորութեան տեսչութեան տակ առնուած դպրոցների գոյութիւնը և յետոյ՝ ա) ըոյց տան այն կալուածները, որոնց անհրաժեշտ է թողնել դպրոցների անմիջական կարիքների համար, բ) որոշեն համապատասխան մնացած կա-

լուծածների արդիւնքի, զրամական գումարների այն չափը, որ
 ԽՐԱՔԱՆԶԻՐ տարի պէտք է յանձնուի ժողովրդական լուսաւո-
 րութեան վարչութեանը վերայիշեալ գպրոցների պահպանու-
 թեան համար:

Մինիստրների կոմիտէի 1903 թուի յունիսի 12-ին
 Բարձրագոյն հաստատուած որոշման համաձայն Երկրագոր-
 զործութեան և Պիտական կալուածների Մինիստրի հետ
 համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ հաստատուած եմ:
 Ս. Պետերբուրգ. 30 յունիսի 1903 թ. ներքին Գործերի Մինիստր
 Ստատս-Սեկրետար (ստորագրեց) Պ Լ Ե Վ :

Կ Ա Ն Օ Ն Ն Ե Ր

Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալուածները և գրամա-
 գլխերը պատշաճաւոր Մինիստրութիւնների տեսչու-
 թեանը յանձնելու կարգի մասին:

1) Տեղեկութիւններ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու այն
 կալուածների մասին, որոնք, Մինիստրների կոմիտէի 1903
 թուի յունիսի 12-ին Բարձրագոյն հաստատուած որոշման
 հիման վրայ, ենթակայ են հոգևոր տեսչութիւնից հանուելուն,
 յանձնւում են՝ Եւրոպական Ռուսաստանի սահմաններում՝ Ներ-
 քին Գործերի Մինիստրութիւնից Երկրագործութեան և Պետական
 կալուածների Մինիստրութեանը և ենթակայ այդ կալուածների
 տեղի համեմատ, Նահանգապետներին և Քաղաքապետներին, իսկ
 Կովկասեան երկրի սահմաններում դռնեղ թեմերում, Կառա-
 վարչապետի վարչութիւնից—Երկրագործութեան և Պետական
 կալուածների Մինիստրի լիազօրին Կովկասում և տեղական Նա-
 հանգապետներին և չրջանների Հրամանատարներին: Երկրագոր-
 ծութեան և Պետական կալուածների Մինիստրութիւնը և այդ
 Մինիստրութեան լիազօրը Կովկասում յանձնում են իրանց ստա-
 ցած տեղեկութիւնները իրանց ստորագրեալ Նահանգական
 վարչութիւններին:

2) Յիշեալ տեղեկութիւնները, ցուցակներ և ձեռք, քաղուած

Էջմիածնի Սինոդի վերջին հաշիւներից, ստանալու պէս հաճանգապետները՝ Պետական կալուածներն կառավարիչների հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ, միաժամանակ կարգադրութիւն են անում՝ ուղարկելու իրանց ստորադրեալ վստահելի պաշտօնատար անձանց՝ միատեղ ընդունելու հայ-լուսաւորչական հոգևոր հաստատութիւնների տեսչութիւնից եկեղեցական կալուածները և դրամագլուխները, աւելով վերոյիշեալ անձանց պատշաճաւոր ցուցմունքներ, պաշտօնական առաջարկութիւն և ընդունելութեան արձանագրութիւններն և ցուցակներն նմուշներս:

3) Իւրաքանչիւր քաղաքում և գաւառում անշարժ կալուածներն և դրամագլուխների ընդունելութիւնը սկսվում է առաւելագոյն աշն դոյքերից, որոնք աչքի են ընկնում իրանց մեծութեամբ:

4) Մասնացոյց արած պաշտօնեաները, տեղը գալուն պէս, հրաւիրում են իրանց յանձնարարած գործին աջակցելու համար՝ տեղական ոստիկանութեան ներկայացուցչին, տեղական հայ-լուսաւորչական գործակալին, և թէ այսպիսին կայ, նոյպէս և աշն հոգևոր անձին կամ աշն հոգևոր հաստատութեան ներկայացուցչին, որն տեսչութեան տակ գտնվում է ընդունելի գոյքը, և բացի դրանից՝ քաղաքներում քաղաքային հաստատական վարչութեան ներկայացուցչին, իսկ դիւղերում—երկուսից ոչ պակաս կողմնակի բարեխիղճ անձանց տեղական բնակիչներին և գիւղական տանուտէրին: Եկեղեցական կալուածների ընդունելութեան ժամանակ պէտք է գտնուի երեցիփոքր կամ սոսորոտան, որն անմիջական վարչութեան տակ է գտնվում եկեղեցական ամբողջ գոյքը: (Յօդ. 1225 օտար գաւառներ թիւների հոգևոր գործերի կանոնադրութեան, հրատ. 1896 թ.):

5) Սկսելով աչքի անցնել ընդունելութեան ենթակայ կալուածները, այդ բանի համար լիազօրութիւն ունեցող անձինք նախ և առաջ պահանջում են որ երեցիփոքր, վանահայրը կամ հոգևոր հաստատութեան իշխանաւոր անձը նեկայացնէ իրանց ամբողջ եկեղեցական կամ վանքական, նոյնպէս և սեմինարիական և այլ գոյքերի ինվէնտարային ցուցակը, և օտար գաւառներ թիւների հոգևոր գործերի կանոնադրութեան 1226 յօդուածով սահմանուած ժառանգիւնալ մատեանները, նոյնպէս և յատակագծերը, կօնտրախոնքերը սեպհականութեան իսկական փաստաթղթերը, պարտագիրները, պահեստի անդորրագրերը իրանց դրամագլուխների կամ խնայողական գանձարանի պրքայիւնները, նոյնպէս և ուրիշ ակտեր, որոնք վերաբերում են եկեղեցու տեսչութեան տակ գտնուող գոյքերին, պարտագիրներին և դրամագլուխներին:

Ծանօթութիւն. Հայ-լուսաւորչական վանքերի մեծամասնութեան մէջ կրօնական միաբանութիւնների բացակայութեան և օրէնքով սահմանուած (օտար, դաւանութ., հոգ., զործ., կանօնադ., 1235 յօդ.) վանքական վարչութիւնների բացակայութեան պատճառով, հարկաւոր է որ, ներկայ պայմաններում, կալուածներ ընդունելու տեղը գնալուց առաջ, պահանջել վերնցոյց տուած կարգով տեղական թեմական կոնսիստորիաներից, որոնց մէջ կենդրոնացած են օրէնքով, բոլոր տեղեկութիւնները, որ նրանք ներկայացնեն զօկումնաներ և ցուցակներ:

6) Յիշեալ ցուցակները և զօկումնաները ստուգելուց յետոյ, լիազօրները սկսում են ընդունել նոյն իսկ գոյքը, որի ժամանակ աչքի առաջ է առնվում՝

ա) քաղաքային տները, խանութները, քարվանսարանները, ջրաղացները, զինու. մատանները և այլ տնտեսական շինութիւնները, բացի բնակութեան համար որոշուած շինուածքները և բնակարանները, նոյնպէս և անտեսութեան պահեստները և շինութիւնները, որոնք թողնվում են հօգեօրականութեան տրամադրութեան տակ նրա կորիքների համար, ընդունվում են նրանց պատկանող ամբողջ ինվէնտարով և նրանց տակ գտնուող գետնով:

բ) Պատրիարք կաթողիկոսի և վիճակաւոր առաջնորդների ամարային բնակարանները, ուր որ զրանք հնուց գոյութիւն ունին, նրանց մօտ գտնվող այգիներով, բանջարանոցներով և ծառատաններով թողնվում են յիշեալ հոգևոր անձանց իրաւանց տակ:

գ) Հողային կալուածներում թէ՛ վարելահողերում և թէ՛ անտառներում կալուածքի հետ միասին առնվում են արտադրութեան բոլոր գործիքները, սակայն հարը և ուրիշ անտեսական առ ձեռն պաշարեղէնները թողնվում են այն անձերին և հաստատութիւններին, որոնց իրաւասութիւնից հանվում են կալուածները:

դ) Եթէ հողային կալուածները, որոնք պատկանում են եկեղեցուն կամ հոգևոր հաստատութեանը, աւելի են օրէնքով սահմանուած 3 դեռատինից աննշան չափով և բաժանելուց յետոյ չեն կարող առանձին անտեսական միութիւն կազմել, այդ դէպքում այդ աւելորդները, մինչև նոր անօրէնութիւնը, չեն վերցնվում և այս մասին պէտք է յիշատակել արձանագրութեան մէջ, և

ե) զբամազլուխներից պէտք է ընդունուեն բոլոր տոկոսաբեր թղթերը, անշարժ կայքերի զբաւթղթերը և պարտաթղթերը, իսկ եկեղեցական առ ձեռն զբամից բոլոր կըր հա-

րիւրեակները, բացի հազար, բուլբիներէն: Աւելորդը թողնվում է եկեղեցական ընթացիկ ծագքերի համար, որի մասին պէտք է յիշատակել ընդունելութեան արձանագրութեան մէջ:

7) Եկեղեցիներից և հոգևոր հաստատութիւններից ընդունվող դոյքերը մանրադնին կերպով նայելուց յետոյ տեղեւտեղը, լիազօրները կազմում են՝ նրանց տուած օրինակով և ընդունելութեան և նայելուն մասնակցող անձերի ստորագրութեամբ, մանրամասն արձանագրութեան երկու օրինակ դոյքերի ընդունելութեան մասին, ապա յանձնելով յիշեալ անշարժ կալուածները իրանց պատկանալիքների հետ միասին պետական կալուածների վարչութեան կողմից այդ բանի համար լիազօրութիւն ունեցող պաշտօնեային, ղեկուցանում են անյապաղ այդ մասին նահանգապետին և տեղական կառավարութեան, ներկայացնելով միևնոյն ժամանակ իրօք ընդունուած դոյքերի ցուցակագրութիւնները՝ ներքին գործերի և հողագործութեան և պետական կալուածների Մինիստրներին ուղարկելու համար: Իրամաղլութիւնների ղօկումնները և նոյն իսկ դրամաղլութիւնները, որտեղ այդպիսիք կը գտնուեն, ներկայացնում են նահանգապետներին ուղարկելու իբրև աւանդ ներքին գործոց Մինիստրութեան ըստ օտար զաւանութիւնների հոգևոր գործերի Դեպարտամենտի:

8) Եթէ որևէ եկեղեցու կամ հոգևոր հաստատութեան անշարժ կալուածքը դանվում է ուրիշ գաւառում կամ նահանգում, այդ դէպքում լիազօրները՝ նրա ղօկումները և ցուցակագրութիւնները պահանջելուց յետոյ ներկայացնում են նրանց տեղական նահանգապետին ուղարկելու այն նահանգի կառավարչին, ուր գտեղծուած է կալուածքը, որպէս զէ վերջինը կարգապրութիւն անէ նրան ընդունելու համար:

9) Եթէ ընդունուած կալուածքը կամ նրա մի մասը տուած է կապալով, կամ որևէ անձի օգտուելու համար առանձին պայմանով կամ ըստ տեղական սովորութեան, այն դէպքում կապալառուներին կամ վարձակալներին տեղեկութիւն է տրվում յիշեալ գոյքը գանձարանի ձեռքը անցնելու մասին և միևնոյն ժամանակ նրանց զգուշացնում են թէ հետեւալ վճարները ներանք պարտաւոր են այսուհետև ներկայացնել ընթացիկ գանձարանները, ճշտութեամբ ցոյց տալով համապատասխան տւանդները (ղեպօղիտները), իսկ առարկայական վճարները այն անձին, որ լիազօրութիւն կունենայ կառավարելու ընդունուած կալուածքը:

10) Յիշեալ կալուածները Երկրագործութեան և Պետական կալուածների Մինիստրութեան տեսչութեան յանձնելու

համար բոլոր ծախքերը կատարվում են այն կրեդիտներից, որոնք նշանակուած են կամանդիրովիաների համար, իսկ յետոյ կատարուած ծախքերը հոգացվում են այն գումարից որ պէտք է վերցնուի 10% քանակութեամբ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու անշարժ կալուածների եկամուտից, իսկ ինչ վերաբերում է զրամագլուխների ուղարկելուն և փոխադրութեանը ներքին Գործերի Մինիստրութեան տեսչութեանը այդ ծախքերը կատարվում են այդ զրամագլուխների հաշուին:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Правительственный Вѣстникъ“-ում տպագրուած է հետևեալ կառավարչական հաղորդագրութիւնը.

«Օգոստոսի 29-ին Գանձակում տեղական հայերի մի խումբ անկարգութիւններ կատարեց՝ 1903 թւականի յունիսի 12-ին տեղի ունեցած Բարձրադոյն հրամանի առիթով՝ հայոց եկեղեցական կալուածները քաղաքացիական իշխանութիւններին յանձնելու վերաբերմամբ: Կանչուած զօրքերի վրայ հայերը ըսկսեցին քարեր գցել և վիրաւորելին 3 զինուորների: Անկարգութիւնները զադարեցնելու համար զօրքերը ստիպուած էին գործ դնել հրազէնք, որից յետոյ ամբոխը ջրուեց, թողնելով անկարգութիւնների տեղում 7 սպանուածներ և 27 վիրաւորուածներ:—Օգոստոս 31-ին Թիֆլիսում, պատարագից յետոյ հայոց մայր եկեղեցում, հոգեւորականութիւնը եկեղեցու գաւթում՝ երկուհազար հոգուց բաղկացած ամբոխի ներկայութեամբ հոգեհանդիստ կատարեց այն վեց անձերի յիշատակին, որոնք սպանուած էին Գանձակում այնտեղի հայերի յարուցած անկարգութիւնների ժամանակ: Հոգեհանգստից յետոյ Տէր-Արարատեան քահանան նզովք կարգաց եկեղեցական կալուածների առման համար: Նոյն այդ ժամանակ ջրում էին յեղափոխական կոչեր: Ամբոխը ազադակում էր, գցում էր քարեր և մօտաւորապէս 40 անգամ հրազէնք պարպեց ոստիկանութեան պաշտօնեաների վրայ: Վերջինները պատասխանում էին՝ օդի մէջ հրազէնք արձակելով, որի ժամանակ սակայն մի քանի հոգի ամբոխից վէրքեր ստացան: Մի բանուոր մահացու վէրք ստացաւ: Ոստիկանական պաշտօնեաներից մի քանի հոգի թիթի վէրքեր ստացան քարերով, մէկը սպանուեց: Անկարգութիւնների տեղը կանչուեցին կողակներ, որոնք և ջրեցին ամբոխը՝ ձերբակալեալ տեսներ, 1903.

լելով անկարգութիւններ՝ սկսողներին, որոնց թւում և Տէր-Արարատեան քահանային»:

„Кавказъ“ լրագրում տպագրուած են հետևեալ պաշտօնական հաղորդագրութիւնները.

«Օգոստոսի 29-ին, առաւօտեան ժամը 8-ին, Գանձակում, քաղաքի ծայրում, հայոց եկեղեցու մօտ, զանդակի ձայնի վրայ հաւաքուեց մի քանի հազար հայ բողոքելու հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալուածները՝ սոյն տարուայ յունիսի 12-ի Բարձրագոյն հրամանի համաձայն՝ արքունական կառավարութեան յանձնելու դէմ և պահանջելու բացարձակ զիմադրութիւն այդ օրէնքը զործադրելուն: Յրուելու մասին եղած յորդորներն ու պահանջումներն աջողութիւն չունեցան, և ամբօրը, քաբեր նետելով, յետ մղեց ոստիկանութեանն ու ոստիկանական պահնորդախմբին մինչև միւս եկեղեցին, որը գտնւում է քաղաքի կենտրոնում: Յրուելու մասին երկրորդ անգամ եղած պահանջին ամբօրը պատասխանեց նորից քարեր արձակելով: Այդ միջոցին վրայ հասան կանչուած զօրքերը: Ամբօրը ցրելու համար եղած երրորդ փորձից յետոյ ամբօրը հեծեալ պահնորդախմբին և ոստիկաններին զիմաւորեց քարերի կարկուտով և ատրճանակներ արձակելով, որի ժամանակ վիրաւորուեցին ոստիկանական մի պահնորդ, մի ոստիկան և տարանդուղեան պահաստի զօրաբաժնի մի զինուոր, այն ժամանակ զօրքերը սկսեցին կրակել հրացանները, ամբօրն անյապաղ ցրուեց: Առայժմ հաստատուած է, որ եօթ հոգի ըստ պանուած են և քսանեօթ հոգի վիրաւորուած»:

«Օգոստոսի 31-ին Թիֆլիսում, Վանքի մայր եկեղեցու դաւթում, ժամի 12¹/₂-ին, տեղի ունեցաւ հոգեհանգիստ, որին ներկայ էին մօտ 2000 անձինք, որոնք իրանից առաջ եկեղեցում ժամերգութիւն էին լսում: Հոգեհանգստի վերջանալուց յետոյ՝ ամբօրի մէջ սկսեցին ցրել հայերէն լեզուով պրոկլամացիաներ, և միևնոյն ժամանակ ամբօրը յարձակուելով դաւթի մէջ գտնուող ոստիկան զինուորներին վրայ՝ սկսեց ծեծել նրանց: Ոստիկանական զինուորներին անյապաղ օգնութեան հասաւ 3-րդ քաղաքամասի սրբատաւ Գեղեանով՝ ոստիկանական մի զօրախմբի հետ, որ գտնւում էր եկեղեցու պարսպից դուրս: Ամբօրը զիմաւորեց ոստիկաններին ատրճանակներ հարուածներով և քարերով, որոնց ոստիկանները պատասխանե-

ցին իրանց իշխանութեան հրամանով ատրճանակների հարուստներով: Դրանից յետոյ անկարգութիւնների տեղը հասաւ Թիֆլիսի ոստիկանական ձիաւոր պահապանների հետ միասին և վերջ գրեց անկարգութիւններին, իսկ վրայ հասած կողականների մի զօրախմբի օգնութեամբ վերջնականապէս վերականգնուեց հասարակական կարգը: Ոստիկաններից մի քանի հոգի ստացան վնասուածքներ, ամբոխից մէկ հոգի մահացու վէրք է ստացել»:

«Սեպտեմբերի 2-ին կարսում, առաւօտեան 10¹/₂ ժամին, նշանակուած պաշտօնեաները ձեռնամուխ եղան արքունի իշխանութեան տեսչութեան տակ ընդունելու հայոց ս. Նշան և ս. Աստուածածին եկեղեցիների գոյքերը: Զանգահարութեան ձայնի հրուէրով՝ հաւաքուեց հայերի մեծ բաղմութիւն և տեղաւորուեց ս. Նշան եկեղեցու շուրջը, ինչպէս նաև կառւորների վրայ և հարեան սներում: Ոստիկանութեան և ոստիկանական պահապանների պահանջին՝ ցրուելու և հեռանալու այդտեղից՝ ամբոխը պատասխանեց քարերի սարսփով և հրացանաձգութեամբ յետ մղեց ոստիկանութեան: Շուտով եկեղեցու մօտ եկան ուրիշ պահապան ղինուորներ չրջանի կառավարչի հետ միասին և կողակների գնդի երկու հարիւրեակ՝ զնդապետ Կվիցինսկու հրամանատարութեամբ: Շարունակ աւելացող ամբոխը ներանց էլ դիմաւորեց քարերով և հրացանաձգութեամբ: Որովհետև ցրուելու պահանջը չը կատարուեց, ուստի պահապանները ստիպուած էին մէկ-մէկ հրաղէնք պարսկել, որից յետոյ պահապանները կողակների օգնութեամբ մաքրեցին հրապարակը և սները ամբոխից: Այդ ժամանակ հրապարակին մօտեցաւ բերդապահ գնդի մի վաշտ: Ոստիկանական պահապաններից մէկը վիրաւորուեց, և մի քանի հոգի էլ վնասուածքներ ստացան: Ամբոխից սպանուած է մի մարդ և երկուսն էլ վիրաւորուած են: Ս. Աստուածածին եկեղեցու մօտ ընդունող պաշտօնեաներին նոյնպէս սպասում էր հայերի բաղմութիւն, որ սակայն ցրուեց զօրքերի միջոցով առանց զէնքի դիմելու: Ձերբակալուած են 77 անձինք, որոնց թուում և երկու քահանաներ: Ընդունողները ցուցակագրեցին եկեղեցական գոյքերը»:

«Սեպտեմբերի 2-ին Բագու քաղաքում, երեկոյեան մօտ 5 ժամին, եկեղեցու զանգի հրաւէրով, տեղական մայր եկեղեցու գաւթի մէջ հաւաքուեց հայերի նշանաւոր բաղմութիւն: Ոստիկանութեան առաջարկութեանը ցրուելու՝ ամբոխը պատասխանեց քարեր և ատրճանակներ արձակելով: Ատրճանակներ էին արձակում մինչև անգամ եկեղեցու պատուհաններից, այս պատճառով էլ կանչուեցին երկու հարիւրեակ կողակներ և

Սալիանի հետեակ գնդից կէս վաչառ Ամբոխը զօրքերին ևս դիմաւորեց քարերով ու ատրճանակներէ հարուածներով և միևնոյն ժամանակ պահուեց եկեղեցու դաւթի քարէ պարսպի ետև և եկեղեցու մէջ: Այս պատճառով էլ կէս-վաչառ կրակ բացեց, և ամբոխը, ժողովելով սպանուածներին ու վիրաւորուածներին, թաղնուեց մայր եկեղեցու մէջ, որը և չըջապատուեց զօրքերով: Ամբոխից ձերբակալուեցին 45 անձինք. մնացածները յրուեցին: Գտնուած և չբաւուած է շատ զէնք, նոյնիսկ եկեղեցու մէջ և նրա սեղանի վրայ գտնուեցին վայր ձգած տարբեանակներ, լիք և դատարկ փամփուշանք: Զօրքերից թեթև լինասուած են քարերով մի օֆիցեր և չորս զինուոր Սալիանի գնդից և սպանուած է քարերով մի նաւաստի «Գէոգ-Թէփէ» զինուորական նաւից, որ պատահամբ անցնում էր այստեղից: Բացի զրանից լինասուած է նաև ոստիկանապետի տաշտօնակատարը: Ամբոխի տուած զոհերի թիւը դեռ ևս յայտնի չէ:

«Որպէս լրացումն այս տեղեկութեան, առաջ ենք բերում, համաձայն Բազուի նահանգապետի հաղորդադրութեան, որ հիմնուած է ստուգուած տեղեկութիւնների վրայ, հետևալ փաստերը.—սեպտեմբերի 2-ին, Բազու քաղաքի հայոց եկեղեցու դաւթում տեղի ունեցած անկարգութիւնների ժամանակ սպանուած են ամբոխից երկու մարդ, հիւանդանոցում վէրքերից մեռել են երեք հոգի և եօթը հոգի էլ պառկած են ծանր վիրաւորուած: Թեթև վիրաւորուածները, որոնց վէրքերը մի անգամ կապուած են միայն, հինգ հոգի են»:

«Սեպտեմբեր 12-ին Շուշի քաղաքում հայոց եկեղեցիներին տառական կալուածները արքունի տեսչութեան տակ ընդունելու ժամանակ հաւաքուեց հայերից կազմուած ամբոխ, որը սկսեց աղաղակել և սուլել, բայց այս հանգամանքը չը կանգնեցրեց ընդունողների աշխատանքը: Երբ մասնաժողովը արդէն վերջացրել էր ընդունելութիւնը և դառնում էր յետ, զրդուած ամբոխը ուղեւորուեց դէպի նահանգապետի բնակարանը: Ամբոխը կանգնացնելու համար առաջ ուղարկուեցին ոստիկանական տահապաններ և կողակների կէս վաչառ, որոնց վրայ ամբոխի միջից և աների կողերներից ու պատշգամբներից սկսեցին դիմել քարեր և արձակել տարճանակներ ու հրացաններ: Կէս-վաչառ կրակ բացեց և մարերց փողոցները: Այդ ժամանակ վիրաւորուեցին երկու կողակ և մի ոստիկանական տահապան: Ամբոխից սպանուածների թիւը մութն ընկնելու պատճառով չ'իմացուեց»:

«Кавказъ» լրագրի 245-րդ համարում տպագրուած է. «Ներքին գործերի մինիստրը, սեպտեմբերի 15-ին ուղարկուած հեռագրով, տեղեկացրեց կովկասեան քաղաքացիական մասի կառավարչապետին, որ Կարս, Փանձակ, Շուշի և Նուխի քաղաքներում մտցնուած է սաստկացրած պաշտպանութեան դրութիւն»:

Նոյն պաշտօնական լրագրում տպագրուած են հետևեալ պարտադիր կանոնները Փանձակ, Շուշի և Նուխի քաղաքների համար:

«Յօդ. 1) Ժողովրդի համախմբումները և ժողովերը փողոցներում, հրապարակներում, այգիներում, կայարաններում և հասարակական այլ տեղերում խորհրդակցութիւնների կամ գործողութիւնների համար, որոնք հակառակ են հասարակական կարգին և խաղաղութեան, ինչպէս նաև հետաքրքրուող հասարակութեան համախմբումներն արգելուած են: Յօդ. 2) Ժողովուածները պարտաւոր են ոստիկանութեան առաջին պահանջմամբ անյապաղ ցրուել: Յօդ. 3) Ոստիկանութեան պահանջներին անխօս և անյապաղ չը հնազանդուողները ենթարկուած են վարչական կարգով համաձայն պետական կարգը և հասարակական խաղաղութիւնը պաշտպանելու համար ձեռնարկուելիք միջոցների կանոնադրութեան 15-րորդ և 16-րորդ յօդուածների՝ 500 րուբլի տուգանքի կամ բանտակութեան մինչև 3 ամիս: Այսպիսի պատիժներ տալու համար՝ համաձայն սաստկացրած պաշտպանութեան դրութեան վերաբերեալ կանոնադրութեան 16-րորդ յօդուածի 1 կէտի՝ եւ լիազօրութիւն եւ տալիս Փանձակի նահանգապետին: Յօդ. 4) Այս պարտադիր կանոնները զօրութիւն և ստանում հրատարակուելու օրից:

Ստորագրել է սենատոր, գեներալ-ադիւտանտ իշխան Գովյըին»: Նոյնպիսի պարտադիր կանոններ հրատարակուած են նաև Կարս և Ալեքսանդրօպոլ քաղաքների համար:

Օգոստոսի 29-ին, Կարսում, «Кавказъ» լրագրի ասելով, — մի խուլ փողոցում, Կուրինակի գնդի զօրանոցի ետևում, Տոնօեւի բնակարանում, տեղի ունեցաւ ուռմբերի պայթումն. մեռան այդ բնակարանում գտնուող չորս հայեր, որոնց մէջ նաև տանուտէր Տոնօեւը. պայթման ժամանակ ծանր վիրաւորուեց նաև ամերիկահայատակ Նահիկեան, որ մի քանի օր առաջ եկել էր Կարս և որ չուտով մեռաւ ստացած վէրքից: Սուղարկութեան ժամանակ բնակարանում գտնուեցին 38 պղնձէ ուռմբեր, պայթու-

ցիկ սնդիկի նրեք կապիւլէներ, Բիկֆորտի ժապաւէն, ժելատին և այլ պատկանելիքներ: Քննութիւնը շարունակուում է:

«Правительственный Вѣстникъ»-ում տարգրուած է հետևեալը. «Օգոստոսի 28-ին, երեկոյեան, Գոմել քաղաքի շուկայում, մի գիւղացու և առևտուր անող մի հրէուհու մէջ կռիւ ծագեց, որ շուտով փոխուեց կատաղի կռիւ հրէաների և ռուսների մէջ: Կարգը վերահաստատելու ժամանակ՝ հրէաների ամբոխի միջից քարեր գցուեցին ռուսականական պաշտօնականների վրայ և գնդակ արձակուեց ատրճանակից, որին ռուսականական պաշտօնականները պատասխանեցին գնդակներ արձակելով օդի մէջ: Կռիւ ժամանակ մի ռուս դանակի մահացու հարուած ըստացաւ մի հրէայից՝ պարանոցին, մի հրէայ գնդակի թևի վէրք ստացաւ և 7 հոգի վիրաւորուեցին քարերով: Սեպտեմբերի 1-ին, կէսօրուայ ժամանակ, անկարգութիւնները վերակսուեցին: Ռուս բանուորները, վրէժ լուծելով օգոստոսի 29-ին իրանց հասցրած վիրաւորանքի համար, անկարգութիւններ արին և սկսեցին հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ երկու կողմից էլ վիրաւորուեցին մի քանի տասնեակ մարդիկ: Կարգը վերականգնելու համար՝ անկարգութիւնների տեղը կանչուեցին զօրքեր, որոնց հրէաները դիմաւորեցին հրադէնք արձակելով և այս հանգամանքը ստիպեց զօրքին ղէնքի դիմելու, որից յետոյ ամբողջ յըրուեց, և կարգը երեկոյեան վերականգնուեց: Այն տեղեկութիւններով, որ ժողովեց Մոզիլի նահանգապետը անկարգութիւնների տեղը հասնելուց յետոյ, քաղաքային հիւանդանոցներում բժշկւում են վիրաւորուածներից՝ քրիստոնեաներ 5: հոգի և հրէաներ 9 հոգի: սպանուած են՝ քրիստոնեաներից 4 և հրէաներից 2 հոգի: Ստացուած լրացուցիչ տեղեկութիւններին նայելով, Գոմել քաղաքում անկարգութիւնները դադարեցնելու ժամանակ, սեպտեմբերի 1-ին տեղական հրէայ ընակիչները, դիմումով դանակներով, խանչալներով և ատրճանակներով, դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս զօրքին, որ չէր թողնում նըրանց կուելու քրիստոնեաների դէմ, և հրադէնք էին արձակում զինուորների վրայ աներից և ցանկապատերի ետևից: Այլիապէս հետևակ գնդի 6-րդ վաշտի ֆելդֆելերը դանակի վէրք ստացաւ մի հրէայից պարանոցին այն ժամանակ, երբ կամենում էր ձերբակալել մօտիկից նրա վրայ հրադէնք արձակող հրէուհուն, որ կարողացաւ թափնուել: Կռիւ ժամանակ, ինչպէս նաև զօրքի միջոցով անկարգութիւնները դադարեցնելիս,

ընդամենը սպանուած են 4 քրիստոնեայ և 4 հրէայ, վիրաւորուած են 7 քրիստոնեայ և 8 հրէայ, որոնցից մէկը մեռաւ: Մինչև այժմ քանդուած տների ու խանութների յայտնի զարձած թիւը 200 է: Ձերբակալուած են 68 անձինք, որոնք մասնակցել են անկարգութիւններին: Գույշեկողոստման գէպը տեղի չէ ունեցել, հանգստութիւնը քաղաքում պահպանուում է զօրքերով: Զօրքի զլխաւորները և դատաւարական պաշտօնեաների վկայութեամբ, ոստիկանութեան պործողութիւնները անկարգութիւնները ճնշելու ժամանակ անբասրելի էին, և միայն չնորհիւ ոստիկանապետի արած կարգադրութիւնների՝ անկարգութիւնները սահմանափակուեցին համեմատաբար չնչին շրջանի մէջ և չը տարածուեցին ամբողջ քաղաքում: Անկարգութիւնների պատճառը, ազգաբնակչութեան բարեմիտ մասի ընդհանուր կարծիքով, տեղական հրէաների վերին աստիճանի թշնամական և սպառնական դերքն էր, որ նրանք բռնել են դէպի քրիստոնեաները»:

Այն տեղեկութիւններով, որ ժողովել են Անդրկովկասեան վիճակագրական կոմիտեի յանձնարարութեամբ Երևանի հասանդական և Կարսի շրջանային վիճակագրական կոմիտեաները, 1902 թւականի ընթացքում Երևանի նահանգի և Կարսի շրջանի զանազան քաղաքային և գիւղական հասարակութիւնների անդամ են գրուել 18,132 հոգի երկու սեռից: Դրանք բոլորն էլ համարեա հայ-փախստականներ են թիւըքիայից, որոնք բընակիչ են գրուել զլխաւորապէս Երևան, Ալեքսանդրօպոլ, Նախիջևան և Կարս քաղաքներում և Կաղզուան աւանում: Երևանում գրուել են 3,896 հոգի, Ալեքսանդրօպոլում—2,027, Նախիջևանում—696, Կարսում—10,082 և Կաղզուանում—5,594 հոգի:

«Баку» լրագրում կարդում ենք. «Անհրամեշտ համարելով մի անգամ ընդ միշտ կարգաւորել այն բազմաթիւ պարսկահնդկաւորների գրութիւնը, որոնք ապրում են Կովկասում կամ առանց ազգային անցագրերի կամ այնպիսի անցագրերով, որոնք վկայուած չեն Պարսկաստանի ռուսական հիւպատոսների կողմից, կովկասեան քաղաքացիական մասի կառավարչապետը մի շրջաբերականով յանուն նահանգների և շրջանների կառավարիչների՝ առաջարկեց նրանց այդպիսի պարսկահնդկաւորներին նշանակել 6-ամսեայ ժամանակամիջոց, որի ընթացքում նրանք պէտք է ստանան ազգային անցագրեր՝ վկայուած

Պարսկաստանի ռուսական հիւպատոսների կողմից: Բայց սրանից պէտք է ընտանեկան ցուցակներ կազմուեն այն պարսկահայաստանների համար, որոնք զրուած են կովկասեան որևէ քաղաքի կամ գիւղի բնակիչ, որպէսզի նախօրօք համաձայնութիւն կայացնելով պարսկական կառավարութեան հետ, կարելի լինի հանել նրանց պարսից հպատակութիւնից եւ զրել ռուսահպատակ: Վաղ ժամանակներից այստեղ ապրող պարսկահպատակների որդոյն եւ թոռներին, որոնք հասել են չափահաս տարիների եւ չ'ունեն օտարահպատակների համար սահմանուած անցադրեր, պէտք է տրուեն անցագրեր, եթէ կ'ապացուցուի, որ նրանք ծնուել եւ մշտապէս ապրել են Կովկասում—հակառակ դէպքում նրանք եւ Գ-ամսեայ ժամանակամիջոցի ընթացքում պարտաւոր են ներկայացնել վկայուած ազգային անցագրեր: Կովկասեան նահանգների եւ չրջանների կառավարիչները պարտաւոր են ուղարկել Թաւրիզի գլխաւոր հիւպատոսին այն բոլոր պարսկահպատակների ընտանեակ ցուցակները, որոնց անցագրերը պէտք է վաւերացուեն նրանց բացակայութեամբ: Այն անձինք, որոնք չեն կատարի այս պայմանները վերոյիշեալ ժամանակամիջոցի ընթացքում, կ'աքսորուեն պետութեան սահմաններից դուրս:

Այս տարուայ յունիսի 10-ին հրատարակուած օրէնքով որոշուած են կանոններ Թուրքաստանի (Սիր-Դարիայի, Ֆերգանեան եւ Սամարղանդի չրջաններ) արքունական հոգերի վրայ դադրեալսնութիւններ հաստատելու կանոններ: Այդ հոգերը յատկացրուած են Եւրոպական-Ռուսաստանից դադրող ուղղափառ բուն ռուս գիւղացիներին եւ մեչչաններին: Գաղթականներից իւրաքանչիւր արական շունչին տրուելու է ռոտզուող հոգերից 3 դեակափին, իսկ այլ տեսակ հոգերից՝ որքան անհրաժեշտ կը լինի եւ հնարաւոր:

Գաղթականներին տրուում են մի քանի արտօնութիւններ. 5 տարով ազատուելու են հարկերից, յաջորդ 5 տարին հարկ են վճարելու կէս չափով, 6 տարի ազատուելու են զինուորադրութիւնից եւ այլն:

«Մուրճ»-ի № 7-ում (երես 204) հաղորդուած էր կառավարիչ սենատի որոշումը՝ զինուորական ծառայութեան մըտնողների երդման մասին: Վերջերս ներքին գործերի մինիստրը մի չրջաբերական է ուղարկել զինուորադրական ատեաններին, որով պատուիրում է նրանց այսուհետեւ նորակոչ զինուորներ-

րին ծառայութեան հաւատարիմ մնալու երդումն տալ ոչ տեաններում, այլ քրիստոնեաներին—եկեղեցիներում, իսկ հրէաներին—սինագոգներում:

Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ.

Ներքին գործերի մինիստրը թոյլ տուեց Կովկասեան Լեոնային Ընկերութեանը հրատարակել Պատրիարքական, Լեոնային ինժեներ Դրէյքերի խմբագրութեամբ, մի ամսագիր՝ «Вѣстникъ Кавказскаго горнаго общества» անունով: Ամսագրի մէջ, բացի ընկերութեան ընդհանուր ժողովների արձանագրութիւններից, պէտք է տպագրուեն տեղեկութիւններ այն ճանապարհորդութիւնների մասին, որոնք կատարուում են Կովկասում թէ՛ ռուսները և թէ՛ օտար տուրիստների կողմից, նոյնպէս և յօդուածներ Կովկասի աշխարհագրութեան, տղգադրութեան, հնագիտութեան և երկրաբանութեան մասին:

ԱՐՏԱՒԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Միևիսրական փոփոխութիւններ Անգլիայում:—Մակեդոնական ռեֆորմների ընդարձակման սուաչարհ:—Միւրուշեգի սեւակցութիւնից յետոյ պաշտօնական հաղորդագրութիւն մակեդոնական հարցի մասին:—Ունգարական կրիզիս:—Միջպարլամենտական համաժողով Վիեննայում:—Միջազգային վեճերի թարթառական շուժում եւ միջազգային տիրութեամբ:—Գործերը Մերձաւոր Արեւելքում:—Կ' Սուլիսս վարդապետ Պարոնեան:

Ձեռքերը, տեսնելով որ անդլիական ազատ հասարակական կարծիքը լաւ ընդունելութիւն չը ցոյց տուեց իր նոր ֆինանսական ծրագրներին, խելացի համարեց հրաժարուել իր միջնատրական պորտֆելից և իր ամբողջ ժամանակն և եռանդը դործադրել այդ կարծիքը իր կողմը զբաւելու. նա կը պատի թէ Անգլիայում և թէ անգլիական հեռաւոր գաղութներում և կ'աշխատի իր ճառերով, իր բրոշիւրներով համոզել իր նոր սիստեմի բոլոր առաւելութիւնների մէջ: Մրցումը, պայքարը զրուած է ազատ հողի վրայ, և յաղթողը կը լինի նա, ով աւելի դիտութիւն, եռանդ և ժամանակակից պահանջների պայծառ ըմբռնողութիւն ցոյց կը տայ:

Անգլիան մինչև վերջերը իրան ոչ յատուկ անտարբերութեամբ էր վերաբերուում դէպի Մերձաւոր Արեւելքում այժմ տեղի ունեցող դաւադի անցքերը: Մի բան միայն յայտնի էր. նա պլատոնական պանկութիւն էր յայտնում, որ աւելի ընդարձակուեն Մակեդոնիայի համար առաջարկուած ռեֆորմները, տեղային ինքնավարութիւնը աւելի հաստատ և սոսկաճով հիմքերի վրայ զրուած լինի:

Այժմ հասարակական կարծիքն ևս արթնացել է իր լե-

տարդիական քնից, ինչպէս այդ երևում է սեպտեմբերի 17-ին Լոնդոնի Սէնտ-Ջէմս-Հոլլում Ուորչեստերի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ տեղի ունեցած բազմամարդ միտինգի նկարագրութիւնից:

Անգլիական եկեղեցու պետը կենտրոնական արքեպիսկոպոսը այդ միտինգին նամակ էր ուղարկել, որի մէջ յայտնում է, թէ անգլիական ամբողջ ժողովուրդը պատրաստ է Անգլիայի զօրաւոր աղեղեցութիւնը դորձ դնելու՝ վերջ տալու Բալկանեան թերակղզու վրայ ներկայումս կատարուող անդթութիւններին, անկարգութիւններին և յալիտակութիւններին: Կարդացուել են նաև շատ եպիսկոպոսների և պարլամենտի անդամների նոյն ոգով դուռած նամակներ և հեռագրեր:

Միտինգին մասնակցող ժողովուրդը կայացրել է հետևեալ որոշումները.

1) Մակեդոնիայի խառնակութիւնը և թիւրքական հսկողութեամբ բարենորոգումներ մտցնելու փորձերի անաջողութիւնը անհրաժեշտ են դարձնում դադարեցնել սուլթանի իշխանութիւնը մակեդոնական դաւաճների վրայ:

2) Այն պարսականութիւնները, որ Անգլիան վերցրել է իր վրայ Բերլինի դաշնագրով, պահանջում են, որպէսզի Անգլիան դադարեցնէ այդ ժողովրդի կոտորածը և ունեցուածքի թալանումը, միևնոյն ժամանակ աշխատելով դաշնագիրը ստորագրող միւս պետութիւններին դրաւել դէպի այդպիսի քաղաքականութիւնը:

3) Անհրաժեշտ է շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել սովի առաջն առնելու համար և Բալկանեան կոմիտեա հիմնել կարօտեալներին նպաստելու համար:

Անշուշտ այդպիսի կտրուկ ոճ անկարող է բանացնել Բալթիւրի մինիստրութիւնը, որ պէտք է հաշւի տունի ուսաւստրիական համաձայնութիւնը մակեդոնական հարցի նկատմամբ: Այդ համաձայնութեան գլխաւոր նպատակը աւստրո-ուսական շահերն են, ձգտումն է՝ այդ երկու պետութիւնների մէջ Բալկանեան թերակղզում տեղի ունենալիք թիւրքիմայութիւնների առաջն առնելը խաղաղ միջոցներով: Եւ այն ամենը, ինչ որ համապատասխան է այդ գլխաւոր նպատակին, ընդունելի չը պիտի լինի Վիեննայում և Պետերբուրգում: Շաիրիայի Միւրուշաէզ որսորդական ամրոցում Ֆրանց-Յովսէփ և Նիկոլայ կայսրների տեսակցութիւնից յետոյ «Правит. Вѣст.»-ում տպուած էր հետևեալ հաղորդակցութիւնը.

«Օգոստափառ Միապետների հրամանով, Լամզդորֆ և Գո-

լուխովսկի կոմսերը ուղարկեցին Կ.-Պոլսի ուսաց և աւստրո-ունգարական դեսպաններին հետեւալ համանման հետազոտող. «Վերջին ժամանակներս դուք լիազօրութիւն ունէիք յայտնել, որ Ռուսաստանը և Աւստրիան անշեղ շարունակուում են իւրադադացման իրանց ձեռնարկած գործը, հետեւելով տարուայ սկզբում մշակած ծրագրին, չը նայելով նրա իրադրոժման համար ծագած դժուարութիւններին: Յիրաւի այն ժամանակ, երբ մի կողմից յեղափոխական կոմիտեաները անկարգութիւններ էին յարուցանում և արգելում էին քրիստոնեայ ազգաբնակութեանը երեք վիլայէթներում աջակցութիւն ցոյց տալ բեֆորմների իրադրոժման, միւս կողմից Բարձրագոյն Դրան օրդանները, որոնց վրայ դրուած էր բէֆորմների գործադրութիւնը, առհասարակ ներկայ դէպքում ցանկալի ետանդ չէին ցոյց տալիս և չը համակուեցին այդ ձեռնարկութիւնների հիմքի մէջ՝ դրած իսկական նպատակներով, ապացուցանելու համար, որ իրանք հաստատ վճռել են պնդել, որ իրադրոժումն վերոյիշեալ բեֆորմները, որոնք ընդունուած են Բ. Դռնից և որոնք նպատակ ունեն երաշխաւորել ընդհանուր ապահովութիւնը: Երկու կառավարութիւնները պայմանաւորուեցին կոնսորիւմ և վերահսկողութեան աւելի իրական եղանակների վերաբերմամբ, և դուք առանց յապաղելու կը ստանաք ձիշտ ցուցմունքներ այդ առարկայի վերաբերմամբ: Եթէ մի կողմից երկու կառավարութիւնները կատարելապէս ճանաչում են Բարձրագոյն Դրան իրաւունքը և պարտաւորութիւնը՝ ճշելու կոմիտեաների չարամիտ ագիտացիայի չնորհիւ առաջացած անկարգութիւնները, միւս կողմից նրանք չեն կարող ցաւ չը յայտնել, որ այդ ճշումը կապուած էր բռնութիւնների և դադանութիւնների հետ, որոնցից տանջւում էր խաղաղ ազգաբնակութիւնը: Ի նկատի ունենալով այդ նրանք խիստ անհրաժեշտ են համարում օգնութեան համեմել այդ վշտալի անոցների ղոհներին, և վերոյիշեալ հրահանգները ձեզ ցոյց կը տան մանրամասնօրէն պոյութեան ամեն միջոցներից դուրս բնակիչներին օգնելու եղանակները, զիւրացընելով նրանց վերադարձը դէպի իրանց տեղերը և հոգ տանելով վերականգնելու այրուած գիւղերը, եկեղեցիները և դպրոցները: Ռուսաստանի և Աւստրո-Ունգարիայի կառավարութիւնները հաստատ յոյս են տածում, որ նրանց անընդհատ ջանքերը կը համենն հաստատուն խաղաղացման զմարդուած նպատակին խոռովութիւններից վնասուած շրջաններում և համոզուած են, որ նրանց կատարելապէս անկողմնապահ խորհուրդները կ'ընդունուեն բոլորից, ում որ նրանք վերաբերում են»:

Պարզ է որ մի տարի առաջ կայացած համաձայնութիւնը անսխալ է մնում և այժմ:

Աւստրո-Ունգարիայի ծերունի կայսրը այս վերջին ամսում առիթ ունեցաւ հիւրընկալելու ոչ միայն Ռուսաստանի Միապետին, այլև Էդուարդ VII-ին, Վիլհելմ II-ին, ռումինական և յունական թագաւորներին, իսկ ինքը այցելեց Գալիցիայի լեհերին Լվովում և մի քանի անգամ դնաց Բուդապէշտ, յոյս ունենալով իր անձնական հեղինակութեամբ կոտրել ունգարական ընդդիմութիւնը:

Իր ժամանակին մենք նկատել էինք ունգարական մինիստր-նախագահ Սեւրի հրաժարականի և ծայրայեղ ազգայնական կուսակցութեան պահանջների մասին, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղն է բռնում այն, որ մաջառական լեզուով կատարուի դինուորական հրամանատութիւնը ունգարական ղորքում: Մաջառները մոռանում էին, որ այդ դէպքում նաև չեխերը, խորվաթները և լեհերը պէտք է նոյն պահանջն անեն: Դրանով կործանւում էր աւստրո-ունգարական ղորքի միութիւնը: Եւ ահա ունգարական այդ «յաւակնութիւններին» վերջ դնելու համար ղորքի ընդհանուր հրամանատարը—Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը—Գալիցիայի Խլոպը քաղաքում, սեպտ. 16-ին ստորագրեց մի հրաման՝ ուղղած աւստրո-ունգարական ղորքին: Այդ հրամանի մէջ կայսրը բացարձակապէս յայտնում է, թէ ինքը երբէք չի համաձայնուի ընդունելու մաջառ ազգայնականների վերջին պահանջը. «Թող իմ ղորքը իմանայ, որ ես երբէք չեմ հրաժարուի ղորքի բարձրագոյն հրամանատարին յատկացրուած իրաւունքներից և արտօնութիւններից: Ընդհանուր և միապաղաղ, ինչպէս է այժմ, պիտի մնայ իմ ղորքը և այսուհետեւ»: Կայսրի այդ խօսքերը Ունգարիայում առաջացրին դժգոհութեան կատաղի փոթորիկ: Ունգարիան հրաժարւում է ոչ միայն նոր ղինուորներ տալուց, այլև հարկ վճարելուց... Ունգարացիք այդ հրամանը համարում են սահմանադրութեան խախտում: «Ոչ մի կարգին ունգարացի, ոչ մի ազգասէր յանձն չի առնիլ այդ պայմաններում նոր մինիստրութիւն կազմակերպելու», այդպիսի խօսքեր էին լսուում ունգարական բոլոր շրջաններում: Ընկճու ելով հասարակական կարծիքից՝ նոյնիսկ Կոէն-Հեդերվարիի պէս մարդը ստիպուած էր հրաժարուել մինիստր-նախագահի պաշտօնից: Այդպիսի սուր կերպարանք են ստացել իրար հետ արուեստակի կապուած Աւստրիայի և Ունգարիայի յարաբերութիւնները: Եւ կարծես հասել է իրար հետ կռող այդ երկու լծակիցների ապահարգանի ժամը...

Աւատրիայում, աղղայնական տարբեր վէճերի հէնց այդ երկրում, կայացաւ մի խումբ ուտոպիստների համաժողով. Վիեննայում օգոստոսի 25-ին ղումարուել էր «Միջպարլամենտական Դաշնակցութեան» ժողովը, որին մասնակցում էին 16 երոպական սահմանադրական երկրներից հաւաքուած մօտ 400 ներկայացուցիչներ: Ժողովին մասնակցում էին աղղերի հաւասարութեան և եղբայրութեան, ինչպէս և խաղաղութեան դադափարի այնպիսի առաքեալներ, ինչպիսիք են՝ ֆրանսիացի Ֆրեդերիկ Պասսին, անգլիացի Րինգել Կրամեր և գերմանուհի Բերտա Ջուտաներ:

Այդ ուտոպիստները դեռ չեն կորցնում իրանց հաւատը, որ մարդկութիւնը վերջիվերջոյ կը թողնի միջազգային վէճեր լուծելու այն բարբարոսական միջոցը, որ հիմնուած է զէնքի ոյժի վրայ, և կ'ընդունի միջազգային դատարանը՝ իբրեւ արդարադատութիւնը երաշխաւորող միակ տրիբունալ: Հետաքրքրականն են այդ ժողովներում արտայայտուած խօսքերը, որ պատկանում են Աւատրիայի մինիստր-նախագահ Կեորքերին. «Ոչ անհատական անձի փառասիրութիւնը, այլ աղղի պատիւն է այժմ դարձել այն զսպանակը, որ չի կարելի անտես առնել, եթէ չէք կամենում շարժման մէջ գցել ամբողջ աղղային մեխանիզմը: Այդ պատճառով խաղաղասէր պետական գործիչ կարող է համարուել այժմ միայն նա, ով իբրեւ չափ ուրիշ ազգերի պատուի ընդունում է այն զգացումը, որ նա զգում է զէպի իր սեպհական աղղը»:

Սակայն այդ գեղեցիկ խօսքերը չ'արգելեցին, որ ժողովում չ'ընդունուէին երկու լեհ պատգամաւորների (Լեւալովսկի և Րոչչկովսկի) առաջարկութիւնները մասնազգութիւնների իրաւունքների որոշման մասին... Չը նայած այդ հանդամանքին՝ այնուամենայնիւ չի կարելի ուրանալ, որ այս 15 տարուայ ընթացքում Միջպարլամենտական Դաշնակցութեան գործիչների ջանքերը ապարդիւն չեն անցել: Մեր № 7 արտ. տեսութեան մէջ մենք յիշատակեցինք անդլիական և ֆրանսիական պարլամենտների ներկայացուցիչների փոխադարձ համակրական ցոյցերի, ինչպէս և ֆրանս-խաղական մերձեցումների մասին: Այս վերջին հոսանքը աւելի ևս ուժգին ծաւալ կը ստանայ երկու երկրները աւելի սերտ միացնող Սիմպլոնեան տունելի բացումով, երբ Ալպեան անջրպետը այլևս չի հեռացնի երկու արիւնհակից աղղերին: Անդլո-ֆրանսիական մերձեցումն ևս նորանոր արտայայտութիւններ ունեցաւ, «խաղաղութեան դադափարի և ընդանուր զինաթափման» առաքեալ դ՛ի Էստուրնել զը-Կոնստանի կողմնակիցներն օրէցօր աւելանում են ֆրանսիայում:

Հասարակական կարծիքը Ֆրանսիայում պահանջում է, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի մէջ պայմանագիր կապուի, որի զօրութեամբ այդ երկու ամենաազատ երկրների մէջ ծագած անհամաձայնութիւնները միջնորդ դատարանով վճռուեն: Ֆրանսիայի նահանգական ժողովներում ծեծուած էր այն հարցը, որ ժամանակ է նաև առևտրական դաշն կապել Անգլիայի հետ: Այդ բարեկրօնական տրամադրութեան արտայայտութիւններից մէկն էլ այն է, որ Անգլիան ոչ մի արգելք չի յարուցանում Մարտիկոյում Ֆրանսիական ազդեցութեան ամրանալուն. երևի նոյն ձևով Ֆրանսիան կը վարուի անգլիական ձգտումներին նկատմամբ: Համերաշխութիւն է երևում ամերիկական զորածերում նաև Ֆրանսիայի և Իտալիայի մէջ: Զգուած մերձենալ Անգլիայի հետ երևում է և Գերմանիայում, որին արտայայտիչ է հռչակաւոր Մոմդենի նամակը՝ ուղղուած անգլիական ազգին...

Այդպիսի հանդամանքներում կարծես դժուար չը պէտք է լինէր Մերձաւոր Արևելքի իրադրացման գործը, որ անվերջ ճգնաժողովով իբրև կռածադիկ՝ ամենամեծ արգելք է լինում գէթ եւրոպական զինաթափման իրադարձման և սուր կոտորածների ու աւերմունքների պատճառ դառնում նաև կռիւ դաշտից դուրս: Մակեդոնական զէպքերից կատաղած մահմէդական ֆանատիկոսները առամներ են կրճատցնում Թիւրքիայի բոլոր քրիստոնեաների դէմ, և բնականաբար ոչ մի քրիստոնեայ ապահով չի կարող համարուել այդ երկրում: Այդպէս թիւրք ֆանատիկոսութեան զոհեր տուեց և Բէյրութը, ուր օգոստոսի 24-ին—25-ին տեղի ունեցաւ քրիստոնեաների կոտորած եւրոպական հիւպատոսների աչքերի տուաջ:

Անցքի քննութիւնը ցոյց տուեց, որ դեռ վաղուց մահմէդականները Բէյրութում կազմակերպած են եղել մի գաղտնի ընկերութիւն, որ նպատակ է դրել բնաջինջ անել «անհաւատներին»: Այդ ընկերութեան գոյութեան մասին գիտէր և տեղական վալին Բէշիդ վաչան: Ամերիկական նաւատորմիցը իհարկէ մօտեցաւ Բէյրութին իր հիւպատոսի և հպատակների կեանքը պաշտպանելու և ոչ սիրիացի ռայնայի փրկութեան համար: Այդ գէպը հաղարկորդ անգլիստ ապացուցում է, որ մասնակի բեֆորմներով չի վճռուի արևելեան հարցը, որովհետև վատ բովիմը անտանելի է, լինի դա եւրոպական Թիւրքիայում, թէ նրա ասիական վիլայէթներում:

Լ. Ս.

Սեպտեմբերի 6-ին Լոնդոնում վախճանուել է Սուբիաս վարդապետ Պարոնեանը մօտ 72 տարեկան հասակում։ Սուբիաս վարդապետը հայ-հռոմէական ծնողներից էր. իր ուսումը առել է Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ։ Ներսէս պատրիարքի օրով նա ազգային եկեղեցու ղիրկն է դարձել և նշանակուել Մանչեստրի հայերի հոգևոր հովիւ։ Երբեմն հովիւ է նշանակուել և Պարիզի հայերի վրայ։ Հանգուցեալը իր վրայ կրում էր Մխիթարեանների դրոշմը—աւելի հնախօսական և բանասիրական հարցերով հետաքրքրուելով, քան վարչական, հասարակական։

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԵՒԵԼԵՆ ՄԱՄՈՒԼ, շարաթաթերթ.—Ձմիւռնիայում հրատարակուող այդ հանդէսը այս տարի բոլորում է իր 33.րդ տարին. Մ. Մամուլեանի մահից յետոյ գործը շարունակում է նրա որդին։ «Ազդային», գրական և քաղաքական» այդ շարաթաթերթը իհարկէ դուրիչ չէ թիւրքահայ թերթերի ընդհանուր պակասութիւններից, որոնց մեծ մասը սակայն արդիւնք է տիրող պայմանների... Թիւրքական գրութենաշուքինը խեղդում է հասարակական-քաղաքական ազատութեան նշոյլն անդամ, և գրողները ստիպուած են սահմանափակուիլ մտաւոր շահերի շատ նեղ շրջանում։ Այդ պայմաններում գարմանալի չէ, որ մի Յ. Ալիբար վայրիվերոյ սրախօսութիւնների մէջ է վարժուում, իսկ «անդլանդի րանստեղծութիւն» Սիրիլը հարցում է տալիս տղամարդկանց «Արեւելեան մամուլի» մէջ, թէ՛ «Ուրմիք են այն երեք զլխաւոր յատկութիւնները զորս պիտի փնտէ՛ք ձեր կնա՛ջ վրայ, և որմիք—զորս պիտի ուզէ՛իք տեսնել ամեն կնա՛ջ վրայ»...

«Արեւելեան Մամուլին» աշխատակցողներից ուշադրութիւն են զբաւում Ռուբէն Զարգարեան և Գնէլ։ Այդ գեղարուեստագէտները սակայն վարակուած են թիւրքահայ գրողների ընդհանուր ախտով — գեղեցիկ բառեր կոտակելու գարմանալի սէր։ Ահա ձեզ մի նմուշ Գնէլի «Լեւրան մայրը» աւանդավէպից.

«Դաշտահարթը, ուր դուրս տուած (!) մեղու է տարմաղաղնութեամբ բուռ-բուռ զիւղեր ցանուած են՝ երեք կողմէն կը շրջապատուէր լեռներու կիւարթուրակով մը, որուն տնհամաշափ ու վիթխարի դերբուկներով պարեկները յուլիսի խժախժ գոլին իսկ՝ ձիւնի ճերմակ ու պաղ փրփուր մը կը շողացնեն տապաղէկ արեւին ճաճանշներուն տակ»։

Դաւառական մի քանի գրողներից դատ «Ա. Մամուլը» ունի մէկ երկու Արմաշականներ, որոնք պառուտոր կերպով են զսրծաղբում իրանց գրիչը։ Մուշեղ վարդապետը Մումուշի մէջ թարգմանաբար ծանօթացնում է Գիստուա Լըբրոնի *Le psychologie de la foule* — «Երբիս հոգեբանութիւնը» — Փ. Գրէյֆուսի *L'evolution des mondes et des sociétés* — «Կալ հեղինակների գործերի հետ»։

Երկրորդ Արմաշականը, որ մօտ մաւնակցութիւն ունի Արեւելեան Մամուլի մէջ, է Բարգէն վարդապետը։

Բարգէն վարդ. պետը լուրջ հրապարակախօսի յատկութիւն է ցոյց տալիս. առանձին ուշալրութեան արժանի են նրա երկու յօդուածները. մէկում նա շեշտում է հայոց եկեղեցական պաշտօնական օրդաններ ունենալու կարեւր մասին. «Երբ Արարատը, ասում է նա, իր բոլոր առաւելութիւններով ու բոլոր թերութիւններով կ'ապրի, լու է որ հանգիստ ապրի, ամէն տեղ կարող

ըլլայ մուտ գտնել ու ժողովրդականանալ: Իսկ թրքահայք՝ պէտք է ունենան իրենց մասնագիտական հրատարակութիւնները, մանաւանդ ազգ. պատրիարքարանը իր շարաթական հանդէսը պաշտօնապէս պէտք է հրատարակէ: Սիս, Երուսաղէմ, Գալիքիանք, զրեյու և լուսաւորելու յարմարութիւն և կոշում ունեցող բոլոր գլխաւոր կեդրոններ, անհրաժեշտ է որ հայ. եկեղեցիի շինութեան և բարեկարգութեան հսկին իրանց հրապարակազրուիւններով, հանդարտ, լուրջ և տեւական պայմաններու տակ:

Իր մի այլ յօդուածում Պոլսի լրագրութեան, խմբագրութիւնների գործունէութեան եղանակն ու կազմակերպութիւնն է քննադատում և մի քանի կէտերում յայտնում է այնպիսի կարծիքներ, որոնք մօտ են «Մուրճի» № 5 և 6 արժարժած տեսակէտներին: Իր այդ յօդուածում ի միջի այլոց նա ասում է.

«Հայ ազգին անունով հրատարակուած այս թերթերուն մէջ, հայուն վերաբերեալ ո՛ր և է խնդիր, բարոյական, տնտեսագիտական, վաճառականական, դպրոցական կայլն կայլն այդ քաղաքականներուն չափ յաջողապէս չեն մշակուիլ և բովանդակ թերթին մէջ պատուոյ տեղը չզրուեւր ինչ որ տահալին կեանքի կը պատկանի:

Այս տեսակ հրապարակազրութեան մէջ անկման ջիղը դրամն է: Հայ լրագրութիւնը անհատական ձեռնարկներու արդիւնք է. չստ խմբագիրներ զբոյժ մը ճամբայ ելած են և լրագրի մը տիրացած, առանց ունենալու պէտք եղած դրամագլուխը. հետեւաբար լաւ վճարումով խաղաղ և հոստատուն աշխատակիցներու մարմին մը կազմելու բարոյական դրամագլուխն ալ չեն ունեցած: Յորչափ մկրատը աւելի զարծ կը տեսնէ հայ խմբագրատուններուն մէջ, ցորչափ հաստատուն մարմին մը չխմբագրեր ո՛ր և է թերթ, բնական է որ հայերէն թերթեր հայերէն նշանակութիւն պիտի չունենան, ո՛չ ալ որոշ ուղղութիւն մը, որպէս զի կարող

ըլլան իրենց գտտ գտտ տեղերը դրամի հրապարակազրուիլն կենսական մէջ և հեղինակութիւն մը չինելու:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, Զրմիւռնիայի շարաթակերթը դուրի չէ հետաքրքրութիւնից:

ԲԱՆԲԵՐ Գրականնշքեւն եւ առուեսի, 1903 թ. ա. դիրք: - Այս պատկերազարդ ժողովածուն, ըստ երեոյթին, գալիս է լրացնելու «Արաքս»-ի դադարումով զոյացած բաց տեղը: Ազգութիւնով ժամանակակից մոդային հոսանքից՝ «Բանբերը» թէ իր արտաքինով և թէ ներքինի այն մասերով, որոնք պէտք է խմբագրութեան զբաղանգեղարուեստական ուղղութիւնը որոշեն— դեկադենտալութեան կնիք է կըլում: Բանբերի զեկավարը մի ընդարձակ յօդուածով, որ չափազանց խրճողուած է փիլիսոփայական և զբարաբական ոճերով, աշխատում է ոչ միայն ծանօթացնել, այլև փաստաբանել «Գեկադանս և սիմբոլիզմ» ուղղութիւնը: Դարելի է «արուեստի կարեւորութիւնը հասկանալով» հանդերձ համաձայն չըլինել, թէ հէնց անհրաժեշտ էր մեր ժողովրդի տաաջը դնել զեղարուեստի «վերջին խօսքը», մոդալին տարադրութիւնները: Միանգամայն խորթ լինելով մեր այժմեական կարիքներին և իբրև մի նրբութիւն, մանրամասնութիւն՝ անմատչելի մեր ժողովրդին, որին անյայտ է մնում արուեստի այլութենն անգամ, ուղղակի զեկատանսը, իմպրեսիոնիզմը և պրեռաֆայէլիզմը հաղիւ թէ կըլին նրա ճաշակն ու միտքը:

Չնչինը—կարեւորից, երկրորդականը—առաջնակարգից տարբերել պէտք է: Դուր տալիս էք անդադարաւ ժողովրդին արուեստի ամենավերջին, զուցէ վաղանցուկ տրամադրութեան նմուշներ, նրբութիւններ, նիւաններ, իսկ նա անտեղեակ է նրա հիմքերին, նրա անցեալին, նրա շիղակներին:

Ամենահետաքրքրականը ամբողջ ժողովածուի մէջ կազմում է Ե. Ար-

փխրեանի «Պարմիր ժամոց» պատմութեամբը: Թիւրքահայոց քաղաքական ձգտումները երկու տարբեր ուղղութիւններ են դժադրուած այդ պատմութեան երկու հերոսներէ մէջ. Հայրապետ Էֆենդին «հայուն հնաւանդ վարդապետական մարմնացումն է», իսկ տէր-Յուսիկը լուսն երկրի ժողովրդական նոր ձգտումները ներկայացուցիչը: Սկզբում իրար թշնամական այդ ձգտումները դառն փոքր-ձեռքից և վերջին տարիների քստմենքի պատահարներից յետոյ մօտենում են, հասկանում իրար և փոխադարձ ղեկավարութեամբ միանում՝ աւելի հասուն ծրագրով դբմեջու նպատակով: Երկու տիպերի կրած էվոլյուցեան տարբերութեան հետ կերպով, թէ և ոչ հաւասար աւելումներ: Միզ Հայրապետ Էֆենդիի տիպը աւելի մօտ է թուում իրականութեան, քան մի քիչ բաժնիական տիպերի կնիքը կրող տէր-Յուսիկի տիպը:

Հայաստանի դիպի հոտ է փշում նաև Ջարդեղեանի պատմութեամբից:

Ժողովածուի խմբագրութեան profession de foi-ն պարզելու տեսակէտից ուշադրութեան արժանի է պ. Ազնոյի «Հայոց եկեղեցու 1600-ամեակի նախօրէին» յօդուածը, որից բերում ենք հետևեալ կտորը.

«Եղևի ազատութիւնը, դժբախտաբար, այնքան պարզ դադարւում չէ, որ թերմիտ կրօնափոխներին չը յաջողուէր նրա տնտեսով «դեկեր հանել»: Կրօնական զգացմունքը, ինչպէս ամեն մի զգացմունք, ուրեմն լոկ իրբև հոգեկան գործողութիւն, նշան է բոլոր կրօններում, այլ է նրա արտայայտութիւնը: Կրօնական խիղճը պայմանաւորուած է զգացմունքի երեւմամբ. նա կապ ունի առաւելապէս նրա արտայայտութեան եղանակի, նշանների և ձևերի ու սովորութիւնների հետ, ինչով որ զանազանուած են եկեղեցիները: Բեկանել այն դարաւոր կեղծը, որի մէջ երևան է եկել և արտայայտուել իր նմանների յանդիման կրօնական զգացմունքը, խկապէս ճշմարիտ կրօնական խիղճ ունեցող մարդու համար

համազօր է համոզմունքի փոխելուն և նոյնչափ ծանր է, որչափ դաւաճանութիւնը բարոյական մարդու համար»:

ԱՐՏԷՄԻՍ, № № 1—15: Ամա-հանդէսի առաջին տարւոյ մի քանի համարներէ մասին «Մուրճ»-ում իր ժամանակին տրուած էր տեղեկութիւն: Ամապիկերը այժմ հրատարակուած է Ալեքսանդրիայում և մտել է արդէն իր գոյութեան երկրորդ տարին:

Եզիպոսում շատ թերթեր են հրատարակուել, բայց բոլորն էլ շատ կարճ կեանք են ունեցել: Մենք կասկածում ենք, որ կարողանայ յարատեւել և Արտէմիսը. դեռ ևս երկրորդ տարին է և արդէն 2 և 3, 4 և 5 համարներն սկսել են միասին լոյս ընծայուել... Վատ նշան. կը նշանակէ՝ ամառնաճորհար դարձել է երկամառնայեալ:

№ № 2—3, 4—5-ի առաջնորդները պատկանում են խմբագրին—«Ինչ պէտք է ընել» և «Ընտրել զիտանք»: Երկուսն էլ նուիրուած են լաւ վարժուհիներ պատրաստելու խնդրին: Ցանկութիւնները բարի են, գեղեցիկ ու գովելի, բայց խիղճն երևում է, որ հեղինակը յարուցած խնդրի հետ անծանօթ է...

«Այր ու կին բոլորովին տարբեր շինուածքներ են և՛ հոգեպէս, ինչ որ ալ ըսեն, ինչ փաստերով ալ որ ճշդնէն ասացուցանել ատոր հակառակը» — գրում է տ. Մառն (№ 4—5, եր. 98): Ներկայ ֆեմինիստներն ամեն ջանք գործ են դնում կանանց և տղամարդկանց բացարձակ հաւաստութիւնը կամ նոյնութիւնն ապացուցանելու, իսկ զբաներորդ դարու հայ կանանց օրդանը՝ հակառակն է պնդում...

Ամբողջ 6 մեծապիւր երես գործ է ածուած այդ երկու յօդուածների վերայ, և ոչ մի մանկավարժական սկզբունք, բացի ընդհանուր բաներից և «ցուալիօրէն», «ահեկիօրէն» և այլ գլղեցուցիչ թիւովի ածականներից (եր. 49, № 2—3):

Մենք լսել ենք, որ դրողի առաջին պարտքն է այնպէս զրել, որ աւելն մտադ հասկանայ: Սա բանահիստութեան տեսութեան մէջ մի սկզբնական ճշմարտութիւն է: Բայց դժբաղդարար տաճկահայ զբաղէաների մեծամասնութեան հիւանդութիւնն է խճճուած, մութ, կուտակուած նախադասութիւններ և շատախօսութիւններ, որոնց մասին գաղափար է տալիս, օրինակ, հետեւեալ նախադասութիւնը.

«Երբ քիչ շատ ամուր բնաւորութիւն ունեցողները համբերութեամբ կը մղեն յասր կռիւր կեանքին, ու կը ջանան խորտակել փշրել երկաթէ գիրքը, զոր անդուծ բաղդը այնքան անկրաւարար դարձնէր ու դրոշմէր է իրենց ճակատին ցանկալի նպատակին հասնելու համար. առիթն աւելի թոյլեւը, որոնք մեծամասնութիւնը կը կազմեն դժբաղդարար մարդկութեան, յոռետես, դժգոհ իրենցմէ և ուրիշներէն, օրըստօրէ աւելի հիւանդատ հասկացողութեամբ ըմբռնելով կեանքն ու իր նշանակութիւնը, վստում գաղափարներով ու ջլտաւած մտքերով կը թելաթափեն իրենց ինքնեան ու իրենց շրջապատի կորովն ալ (եթէ ունին)»:

Պ. Աօն, տէր, տնօրէն-խմբագրի ամուսինը, բաւական խոշոր տեղ է բռնում ամառահանդիսում իր յօդուածներովը, պատկերներովն ու ստանաւորներովը:

Նոյն բարի պայմանները, նոյն դեղեկի ձգտումները, բայց և նոյն թերի ծանօթութիւնը ցանձն առած գործի, պաշտպանած խնդիրների հետ:

Օրինակ՝ պ. Աօն պնդում է, որ «Եւրոպայի և առհասարակ ամեն երկիր իր մէջ զանաւոր գրեթէ բոլոր բարեգործական հաստատութիւններու գոյութիւնը կը պարտի մեծաւ մասամբ աւելի կանանց, քան այրերու... Միթէ մի միտք ապացուցանելու համար կարելի է փաստեր ստեղծել և կամ ելած իրականութիւնն աղտաղել:

«Ինչո՞ւ համար միայն արեւելքի մէջ գոյութիւն ունի փողոցները շրջող մուրացկանութիւնը» — հարցնում է պ. Ա-

ւօն և պատասխանում — «անոր համար, որ արեւելքին մէջ կիւն չը կայ...» Երջանիկ փիլիսոփայութիւն: Ուրեմն եթէ արեւելքում էլ կանանց լաւ վարժարաններ լինին, չ'մի քանի հազար կը թուած կիներ լինին, որ իրար մօտ հաւաքուին և «նպատակաւարմար խնդիրներու մասին խօսուրուտութիւնը ընեն» (Երես 54), այլևս աղքատութիւն չի լինի աշխարհում...

Նոյն տեսակ յօդուածներ են և աշխատակիցները գրածները: Ամեն կողմ նշմարում է լաւ ձգտում, բարի ըզգացմունք, բայց խակութիւն, պարզաստան պակասութիւն:

ԱնԱՀԻՑ-ը իր վերջին թիւով կը ծանուցանէ թէ Ֆրանսացի երկրասարդ գրողներու խումբ մը, La Plume զբաղւած կիսամասնայ հանդէսին նախաձեռնութեամբ հացկերպթ մը տուեր են ի պատիւ Օկտաւ Միրբօի. Les affaires sont les affaires թատերախաղին և ուրիշ կարգ մը զեղեցիկ գործերու հոյակապ ձեղնակիրն:

Հացկերպթին ներկայ գտնուել են 150-ի շուրջ գրագէտներ, արուեստագէտներ, գեղաստաններ, հրապարակաւոսներ, քննադատներ և դրասէրներ այլևայլ երկիրներէ ու սողներէ:

Միրբօ, ի՞նք անձամբ արտասանելով տալիս բաժակաճառը, խնդրել է համախօրէն որ ներկաները հացկերպթին՝ իրեն ի պատիւ կաղմակերպուած երեկոյթի մը ձեռ չի տան, այլ գրական հաւաքումի մը կերպարանք: Յետոյ նոր գրողներուն կողմ մը ուղղելով հրաւիրել է զանոնք թողու իրենց գրական ամուլ կախները, դրական ազանդներ, մատուներ հիմնելու անիմատ մտահոգութիւնները և միահամուռ և եղբայրօրէն ծառայել ընդհանուր բարօրութեան և տիեզերական բարութեան պաշտամունքին:

La Plume հանդէսի տնօրէնը խմբագրութեան և Ֆրանսացի բոլոր երկրասարդ գրողներու անունով խօսեցէ և նոր սերունդին երախտադրաւ:

թիւնն ու յարգանքը յայտնեւ է Միւր-
բօլի

Լեւոնորդոյն զրակահոլութեան կող-
մէ խօսք առեր է լեհացի երկասարդ
զրոգ մը:

Իսկ հայ զրակահոլութեան կողմէ
խօսեր է պ. Ա. Չոպանեան:

Անահիտը կը հաղորդէ նմանապէս
թէ՝ Տիւրան Ալեքսանեան՝ արլսեցի հայ
տաղանդաւոր բամբուլապահար մը
(violoncelliste), որ Բերլինի մէջ յու-
շող նուագահանդէսներ տուած էր ար-
դէն, մեծ ընդունելութիւն և յաջողու-
թիւն զտեր է վերջերս Պարիզում: Յա-
ճախ հրաւիրուեր է արիւստիկոտ սա-
լոններու մէջ, ու ինչոր աւելի դժուար
է ու պատուաբեր՝ Պարիզի կոնսերվա-
տուարի նուագահանդէսներէն մէկուն,
որոնց կարող են մասնակցիլ մեծ ա-
նուն վայելող արուեստագէտները մի-
այն:

La Revue հանդէսը (նախկին Լա
Ռեվիւ դէ Ռըվիւ) իր վերջին թիւերուն
մէջ հրատարակեր է յունական տրդի
զրակահոլութեան վրայ «Տիգրան Եր-
կաթ»-ի, հանդուցեալ հայ երիտասարդ
տաղանդաւոր զբողի մը անտիպ մէկ
աշխատութիւնը որու մասին մեծ հիա-
ցումով կը խօսի Փրանսայի մէջ ծա-
նօթ յոյն գրող մը: Ժան Մէտեղը՝ այդ
յոյն գրողը՝ Տ. Երկաթի տաղանդը զը-
րուտեղով կը յայտնէ թէ «նոյնիսկ
յոյներու մէջ ոչ որ այդքան խորապէս
վերլուծած և ուսումնասիրած է յունա-
կան արդի կեանքն ու բանաստեղծու-
թիւնը»:

Թերեւս ընթերցողներէ ոմանք տե-
ղեկութիւն ունենան թէ՝ «Տիգրան-Եր-
կաթ»-իկն ծանուցով զբողը այն վաղա-
մեակի երիտասարդն է, որ La Revue
des Revues հանդէսին մէջ «La Tur-
quie 'peut-elle vivre?»-Թուրքիան
կարող է ապրիլ—խորհրդին տակ Թուր-
քիայ մասին հրատարակած կարգ մը
ուսումնասիրութիւններով մեծ ուշա-
դրութիւն զբուեց ու նոյնիսկ հետա-
քըքրութեան առարկան եղաւ Փրան-
սայի արտաքին գործոց նախկին նա-
խարարին՝ տխրահռչակ հանտօխ: Սույ-

թանի նուիրումը բարեկամը՝ հանդէսի
անօրէնին՝ Ժան Փինօի հարցուցեր էր
թէ հոյ է այդ ուսումնասիրութեանց
հեղինակը և հիացումի խօսքերով զո-
վեր էր Տ. Երկաթի տաղանդը:

Անահիտի վերջին համարին (յու-
նիս-յուլիս) մէջ պ. Չոպանեան ուսում-
նասիրութիւն մը կը հրատարակէ Պոլ-
սոյ նախկին «Մեղու» ազատական թեր-
թի խմբագրին, Յարութիւն Սվաճեանի
վրայ: Ինչ գործ որ կատարած էին
Ստեփան Ոսկան Պարիզի մէջ, իր Ա-
րեւիք հրատարակութեամբ, և Ս. Նա-
զարեան իր Հիւսիսարփայով Մոսկուայի
մէջ, նոյն գործին անձնուիրաբար նու-
իրուեցաւ Յ. Սվաճեան Պոլսում: Իր
զերը հայ ազգի վերածնութեան գոր-
ծին մէջ աւելի արդիւնաւոր, աւելի մեծ
եղաւ այն պատճառով որ Սվաճեան կը
գործէր բուն ժողովուրդին մէջ: Ինչպէս
բոլոր ճշմարտութեան առաքեալները՝
Սվաճեան խոշոր գոհաբերութիւններ
բուր իր սիրած գործին համար, մեր
խաւարի ուժերէն հալածուեցաւ ու աղ-
քատ մեռաւ: Ինչպէս իր բոլոր զէնքի
ընկերներուն՝ իր նպատակն էր արեւ-
մուտքի առողջ գաղափարները, զիտու-
թիւնը ներարկել միւր լքացած, անշարժ
ու մութին մէջ նստած ժողովուրդի ե-
րակներուն մէջ:

Հետաքրքիր է, ինքնագոհ ու մտա-
վախ ազգատէր ընթերցողներէն մէկուն,
որ քննադատութիւնը, «ազգը ծաղրելը»
վնասակար աշխատութիւն մը կը զըս-
նէր, Սվաճեանի տուած պատասխանը,
զոր յիշած էր Անահիտ և ուրիշ յետա-
դայ մասը կը վերջնենք, մեր ընթեր-
ցողներուն գաղափար մը տալու համար
Սվաճեանին նկարագրին վրայ:

«Գրիշա ձեռքս չ'առած, ուխտ քած
եմ կարելի եղածին շափ շողորթութու-
թենէ հեռու փախչելու, և ճշմարտու-
թեան շաղիկն հետեւելը սրբազան պարտք
մը համարած եմ ինձի: Լրագրատելով
մը պարտքը համարուած է ամէն բան
իւր պայծառ աչօքը առանկ և նոյնը
անփոփոխ իր ընթերցողաց հաղորդել.
ըսել կ'ուզեմ որ կատարելութիւնը պա-
կասութիւն դատելու չէ՝ պակասու-

թիւնը կատարելութիւն հռչակելու չէ, վաստակի կամ պատուոյ կամ համբաւի յուսով ազգը խտրելու չէ. իմ պարտքս ես ասանկ կը ճանչնամ:

Պ. Չոպանեան իր ներկայ ուսումնասիրութեան նախարարին մէջ կը յայտնէ թէ՝ մտադիր է Յ. Սվաճեանէ յետոյ «շարք մը յօդուածներով իւրոյս հանել տալերախա մոռացութեան մէջ

թաղուած թրքահայ հին ու ականայայտնի գրական գործիչներէն մէկ քանին», ինչպէս Խաչատուր Միսակեան, նիկողոս Զօրայեան, Օգոսէն Խոճառարեան և այլն:

Աշխատութիւն մը որ մինչև հիմա փորձուած չէ և կը խոստանայ մեծուպէս հետաքրքրական ըլլալ:

տ.

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Այս համարում

երես	տող	տպուած է	պէտք է լինի
109	13 վ.	օղակ	օջաղ
140	3 ն.	բաշխումներուն	բաղխումներուն
141	5 ն.	հատուցին	հատցուցին
142	7 ն.	սպասէր	սպասէր
155	26 վ.	ժպտում է	ժերմէնը ժպտում է
155	4 ն.	նախաճաշակին	նախաճաշիկին
164	24 վ.	ընտանեկան	ընտանի
»	7 վ.	աքսորութեան	աքսորի

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի
2-րդ տպագրութեամբ
(փոփոխուած)

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԵՐԳՍԵԱՆԻ
Կաղամած

Մ Ը Յ Ր Ե Ն Ի Խ Օ Ս Ք
ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԸ

Երբորդ և Հորբորդ տարիների համար
Համառոտ հայերէն-ռուսերէն քառագրքով
Գինն է 70 Կ.

(246 երես)

Դիմել Թիֆլիս «Մուրճի» խմբագրատան կամ «Գուտտենբերգ» և
«Կենդրոնական» դրամաճառանոցներին: 100 օրինակից աւելի
քանակութեամբ ձեռք բերողներին 20% զիջում:

1903 թ. „ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“ 1903 թ.

Ժէ. տարի,

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԵՐԹ.
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԴԻՆԸ

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի=4 ր.

Վեցամսեայ 6 » » =2 »

Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր.=50 կոպ.

Հասցէն՝ VIENNE (Autrich) VII/2 Mechitharistengasse 4.
Redaction de la Revue „HANDESS“

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ

ՊԵՏ. ԽՈՐՀՐԴ. ԴԱՆԻՔԼ ԳԱՔՐԻՔԼԵԱՆ ՔԱՆԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 7-րորդ յօդուածի
հիմամբ Լազարեան ձեռնարանի Մասնադիտական Դատարանները
Խորհուրդը իւր՝ 1902 թ. Նոյեմբերի 12-ին կայացած նիստում
վճռեց յայտարարել ի գիտութիւն մասնադէտների առաջիկայ
երկու նիւթերը՝ երկու մրցանակի համար, որոնցից առաջինին՝
800 և երկրորդին՝ 600 ռուբլի է յատկացնում:

Ա.—«Հայոց այբուբենը և Ս. Մաշտոցի վարքը»,
(1904 թ. լրանալիք Հայոց տառերի գիւտի 1500-ա-
մեակի առիթով):

Բ.—«Իրանական տարրը Հայոց լեզուի մէջ» (մինչև
այսօր լոյս տեսած հետազոտութիւններից դատւած):

Հետազոտութիւնները կարող են ներկայացուել Հայերէն
կամ Ռուսերէն, Ֆրանսերէն կամ Գերմաներէն:

Լաւագոյն հետազոտութիւնը յիշեալ նիւթերից առաջինի
մասին կը պարգևատրուի Խորհրդի կողմից ութ հարիւր (800)
ռուբլի մրցանակով:

Լաւագոյն հետազոտութիւնը յիշեալ նիւթերից երկրորդի
մասին կը պարգևատրուի Խորհրդի կողմից վեց հարիւր (600)
ռուբլի մրցանակով:

Եթէ առաջին կամ երկրորդ նիւթի մասին ներկայացրած
հետազոտութիւններից երկուսը հաւասար արժանաւորութիւն
ունենան, Խորհուրդը կարող է բաժանել մրցանակը երկուսի
հեղինակների մէջ:

Հետազոտութիւնները պէտք է ներկայացուեն ոչ ուշ, քան
1904 թ. 15-ը գեկտեմբերի:

Այս համարի հետ ուղարկում ենք առանձին թերթի
վրայ տպուած „ПРОВΟДНИКЪ“ ընկերութեան
յայտարարութիւնը

3—1

Փամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝ Յ. ՍՊԵՆԻԵՐԵԱՆ

Հրատարակչուհի՝ Վ. ՔԱՆԱԿԱՆ

- րի խորքում», *Բն.*—2) Յովն. Դուրբախեան՝ «Իսանթ պատկերներ», *Նա.*—3) Վլադան Կամփոնեան՝ «Վերջին երգեր», *Ջաւէնի.*—4) Արգոմ Սիմոն՝ «Եօրափէպներ», *Ջաւէնի.*—5) Mars՝ «Ի՞նչպէս ամուսնացայ», *Խաժակ.*—6) Ժ. դր-Մորէ՝ «Տրիլլի»,—*ակ.* . . . 188
15. **ՆՈՐ ՍՏՈՅՈՒՍԻ ԳՐԲԵՐ.** 197
16. **ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.**—Կառաւարչական կարգադրումին հայոց եկեղեցական կալուածներին եւ զուամարների մասին:—Պաշտօնական հաղորդագրումներ:—Թուրքաստանի դադականութեան մասին նոր օրէնք:—Երևանի նահանգի եւ Կարսի շրջանի հայ փախստականների թիւը:—Պարսկահայաստանների դրումներ որոշող կարգադրումներ:—Զինուորների երգման տեղը:—Մամուլի վերաբերեալ կարգադրումներ. 198
17. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.**—Մինիստրական փոփոխումներ Անդխայում:—Մակեդոնական բնֆորմների ընդարձակման առաջարկ:—Միւրուշտէզի տեսակցումներնից յետոյ պաշտօնական հաղորդագրումներ մակեդոնական հարցի մասին:—Ունդարական կրիզիս:—Միջպորլամենտական համաժողով Վիեննայում:—Միջպորլամենտի վէճերի բարբարոսական լուծում եւ միջնորդային տրիբունալ:—Գործերը Մերձաւոր Արեւելքում, *Լ. Ս.* 221
18. **ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 229
19. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 235
20. **ՅԱԻՆԼՈՒՄԻ, Ա. Բօլլէսի՝ Հրաչալի զաւր, թարգմ.**
Ստ. Լիսիցեանի 161—192

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 րուբ. Արսասանումում 12 րուբ.

” կէս տարին 6 ” ” 7 ”

” 1 ամսուան 1 ” ” 1 ” 20 Կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձախմուտի փողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ տեղերից պէտք է գրմել՝ Тифлисте, въ редакцію
журнала „МУРДЖ“.

Արսասանումից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաև՝

Թիֆլիսում—«Գուտտենբերգ» գրախանութանոցում:

Ծանոթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներին նրանք, որոնք դժուարա-
նում են տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ
մաս - մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար-
կեն 40 Կոպ.:

Ձեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու-
թեան, ԼեիՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: